

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2012
3(59)

травень-червень

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. – книжкова серія; з 26.10.2009 р. – періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань,
в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття
наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук
(Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009.)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* – доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* – доктор історичних наук

Відповідальний редактор: *Кармазіна М.С.* – доктор політичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* – кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. – доктор історичних наук

Войналович В. А. – доктор політичних наук

Котигоренко В.О. – доктор політичних наук

Михальченко М.І. – доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. – доктор історичних наук

Панчук М.І. – доктор історичних наук

Пахарев А.Д. – доктор політичних наук

Рафальський О.О. – доктор історичних наук

Рудич Ф.М. – доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. – доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. – доктор політичних наук

Номер підготовлено відділом соціально-політичної історії

**Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол №3 від 10 травня 2012 р.**

© Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012

ЗМІСТ

I. ПАРТІЇ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Кармазіна М. С. Українська багатопартійність: становлення і розвиток	4
Яковлєв М. В. Проблема теоретизування в українських суспільствознавчих дисциплінах на прикладі досліджень політичних партій	87
Рибій О. В. Критерії та інші орієнтири для аналізу рівня інституціоналізації партійної системи та політичних партій в Україні	98
Зуйковська А. А. Конвертація партійного капіталу перед виборами: досвід політичної партії «Сильна Україна»	109
Бевз Т. А. Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» на старті парламентської виборчої кампанії 2012 р.	119
Гай-Нижник П. П. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» на старті парламентських виборів 2012 р. (грудень 2011 р.–лютий 2012 р.)	157
Кохан Г. В. Аналіз програм політичних партій і діяльності громадських рухів на предмет корупційності кандидатів у депутати напередодні парламентських виборів 2012 р.	196
Яремчук В. Д. Комуністична партія України: аналіз виборчої стратегії та тактики (1994–2010 рр.)	210
Чабанна М. В. Опортуністична поведінка суб'єктів партійної діяльності	236
Мороко В. В. Законодавче закріплення статусу політичних партій на тлі політичного протистояння у Верховній Раді (90-ті рр. ХХ ст.–початок ХХІ ст.) ...	255
Чупрій Л. В. Гуманітарні аспекти ідеології сучасних політичних партій	266

ІІ. ПОЛІТИКА І ВЛАДА В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Полунін О. В. Темпоральні процеси як базис для технології впливу на електоральний вибір	280
Мельник Н. Т. Проблема державного суверенітету в умовах глобалізаційних процесів	295
Висоцький О. Ю. Причини та наслідки кризи віртуалізаційної моделі політичної модернізації в Україні	307
Каращук М. Г. Інформаційна влада: сутність та особливості впливу	324
Квітка К. А. Медіатизація сучасного політичного життя	335
Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты России и проблемы развития	346
Полтавець С. В. Форма державного правління на початковому етапі української національної революції середини XVII ст. (Ще раз про спосіб організації влади за гетьманування Б. Хмельницького)	370
Відомості про авторів	379

І. ПАРТІЇ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Марія Кармазіна

УКРАЇНСЬКА БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ: СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК

Стаття присвячена питанням становлення і розвитку в Україні багатопартійності та партійної системи. Виділено та проаналізовано три етапи в процесі еволюції багатопартійності.

Ключові слова: політичні партії, українська багатопартійність, партійна система, виборча система, політичний франчайзинг.

Mariya Karmazina. Ukrainian multy-party system: formation and evolution. The article provides an analysis of formation and evolution of multy-party pluralism and party system in Ukraine. The three stages of multy-party system evolution are revealed and analized.

Key words: political parties, ukrainian multy-party pluralism, party system, electoral system, political franchising.

Становлення та розвиток новітніх політичних партій України (195 з яких, за даними Міністерства юстиції України, були діючими на 1 січня 2012 р., а 55 партій, за моїми підрахунками, за час, що минув з 1991 р., легалізували, а згодом припинили свою діяльність) – нелінійний процес, із своїми особливостями, зумовленими специфікою трансформацій суспільно-політичного життя у державі. За понад двадцятирічний період багатогранна проблема розгортання українського партогенезу неодноразово привертала увагу дослідників. Попри безумовні успіхи, досягнуті у сфері вивчення її різнопланових аспектів, найперше, здається, варто говорити про труднощі та вузькі місця досліджень, що чітко окреслилися на сьогодні.

1. На якості наукових праць позначається відсутність не тільки загальноприйнятої теорії партій, партійних систем, але й *теорій, які б пояснювали формування багатопартійності, партійних систем конкретно у східноєвропейських посткомуністичних країнах.*

2. Спроби застосування до аналізу українських політичних реалій підходів західних дослідників є малопродуктивними. По-перше, нам все ще бракує досконалої обізнаності з багатим масивом західних досліджень із проблем політичних партій (фрагментарне знання зумовлює постання у свідомості такої ж фрагментарної картини розгортання процесу партогенезу на Заході, по-своєму провокує появу необґрунтованих висновків щодо розвитку партій і партійної системи в Україні). По-друге, спокушаючись використанням теоретичних підходів, розроблених для аналізу партогенезу у країнах Європи чи Америки, ми іноді забуваємо, що виокремлення дослідниками тих чи інших специфічних характеристик процесу становлення партій і партійних систем, його етапів та стадій у тій чи іншій країні відбувалося (відбувається) з *урахуванням особливостей історико-політичного контексту, специфіки політичного режиму, форми правління, ступеня консолідації нації та еліт, наявних у тому чи іншому західному соціумі розколів (конфліктів) тощо безпосередньо у час формування партій й інституціоналізації партійних систем та їх подальшої трансформації в умовах держав, які врешті-решт засвідчили свій значний потенціал сталих демократій.* Пам'ятаючи про ці «нюанси і деталі», варто розуміти, що аналогії та паралелі вимагають обережності: кожна багатопартійність (як і партійна система) є по-своєму неповторною, особливо у посткомуністичних країнах загалом і в Україні зокрема, яка (на відміну від інших колишніх радянських республік) все ще не завершила переходу, балансує між демократичними та авторитарними «хвилями».

3. Із врахуванням вищевикладеного, напевно, не варто покладатися й на евристичний (принаймні для України) потенціал термінології щодо партій та партійних систем, розробленої у західному контексті. Хоча ми й повинні дбати

про концептуальну спадкоємність, яка у якійсь частині забезпечується використанням західної термінології, але *маємо витворити свою, регіонально-специфічну, спроможну адекватно віддзеркалити особливості посткомуністичного відступу, виникнення та подальших трансформацій багатопартійності.*

4. Аналіз смислового наповнення деяких термінів, що використовуються українськими дослідниками у ході осягнення процесу партогенезу, засвідчує певну довільність цього наповнення. Так, часто не простежується чіткого розмежування між базовими категоріями аналізу «багатопартійність» і «партійна система»; не обґрунтованими залишаються часові рамки та критерії, які дозволяють твердити про появу та функціонування в Україні партійної системи (саме як системи з усіма відповідними характеристиками, які й забезпечують власне системність). Запозичений у Дж. Сарторі й розтиражований (у цілісному вигляді чи фрагментарно й варіативно) у вітчизняних дослідженнях підхід, згідно з яким у 1990–1997 рр. в Україні існувала атомізована (мультипартійна) система (що витлумачується як I стадія розвитку партійної системи), впродовж 1998–2005 рр. – партійна система поляризованого (екстремального) плюралізму (II стадія), а з 2006 р. й принаймні до 2010 р. – система поміркованого плюралізму (III стадія) [1], викликає скепсис. Адже партії, які діяли у радянській Україні у 1990–1991 рр. (у 1990 р. – півтора-два десятки «стихійних» утворень, які називали себе «партіями» [2], та одна, зареєстрована Мін'юстом України у листопаді того самого року, – Українська Республіканська партія; у 1991 р. відповідно 11 партій), ще не встигли здолати шлях інституціоналізації. У зв'язку з цим варто пригадати, що розмірковуючи над сутністю останньої, С. Гантінгтон ще у 1965 р. характеризував її як процес, у ході якого партії *зміцнюються, набувають значущості й стійкості* (на що, звісно, не спромоглися українські партії зламу 1980-х–1990-х рр.). На початку 1970-х рр. М. Уелфінг дещо розширив розуміння інституціоналізації, додавши, що вона *є не лише процесом, але й властивістю і станом.* Ця властивість (з погляду К. Джанди, що був представлений 1980 р.)

може визначатися як ступінь матеріалізації партії у свідомості суспільства, що забезпечує її існування незалежно від її лідерів. Якщо ми поділяємо такий підхід, то не будемо заперечувати, що, крім співробітників КДБ СРСР та жителів Івано-Франківщини, приміром, Український християнсько-демократичний фронт (партія) за межами регіону матеріалізувався у той час хіба що у свідомості невеликої купки інакомислячих. Як не заперечуватимемо й того, що відокремлення, приміром, Л. Лук'яненка, З. Красівського, І. Кандиби чи В. Чорновола, як і низки інших партійних фундаторів, від їхніх політичних дітищ – справа невдячна.

Окрім цих, вказаних, найпростіших індикаторів партійної інституціоналізації, візьмемо до уваги, що у ході аналізу процесу становлення та розвитку партій використовуються й інші «шкали», які враховують і їх «вік» (тривалість функціонування), і стабільність представництва у законодавчому органі, електоральну стабільність та ін. Такі «шкали», розроблені для осягнення партій Заходу, для аналізу більшості українських партій 1990-х рр., видадуться зовсім непідходящими, адже вони перебували тільки на самому початку процесу становлення. Якщо ж прислухаємося до ще більш категоричного судження Р. Роуз ті І. Макі, згідно з яким про інституціоналізацію партії можна говорити лише у випадку, якщо вона «брала участь більше ніж у трьох загальнонаціональних виборах», а в іншому разі «її не можна назвати стійкою», «вона ефемерна», то поставимо під сумнів відповідність критерію партійності чи не 90 % зареєстрованих Мін'юстом України партій.

У зв'язку з цим виникають питання: чи була багатопартійність перед 1990 р. настільки зрілою, щоб забезпечити виникнення партійної системи (нехай й у вигляді атомізованої /мультипартійної/)? Які є підстави для ототожнення багатопартійності першої половини–середини 1990-х рр. із системою? Які індикатори дозволяють твердити, що українська партійна система склалася (інституціоналізувалася)?

Щодо твердження про систему «поляризованого» чи «поміркованого» плюралізму (характерного, як зазначають

західні науковці, для розвинутих країн), то воно взагалі сприймається як своєрідний комплімент для України. Чи можна сприймати як систему те, що не здатне, приміром, до самовідтворення на наступних парламентських виборах (а не те, що «більше ніж на трьох»)? Думається, що процес інституціоналізації партій автоматично не є процесом інституціоналізації партійної системи, критеріями якої можуть бути системність; зв'язність (партій між собою); адаптивність; певний інституційний порядок; рівність умов для партій, як і їхніх прав; конкуренція/ співробітництво учасників та їхня кількісна стабільність, як і стабільність їхньої взаємодії у міжвиборчий період на основі стабільних «правил гри» (моделі взаємодій стають рутинними, звичними, прогнозованими); ставлення електорату до партій (їх підтримка/непідтримка) та наявність/ відсутність взаємозв'язку між ними, суспільством (у т. ч. й на регіональному рівні), державою. Одним із підтверджень (критеріїв) на користь зрілості (високої інституціоналізації) партійної системи може слугувати її здатність протистояти несприятливим зовнішнім впливам, зовнішнім «викликам», а також – суспільно-політична стабільність.

5. Досліджуючи функціонування партій, науковці та експерти неодноразово здійснювали спроби періодизації українського партогенезу. Аналіз запропонованих схем, як і підходів до її здійснення, підводить до висновку, що періодизація розвитку «багатопартійності», «партійної системи» чи «партійного будівництва» здійснюється або взагалі без обґрунтування критеріїв, покладених в її основу, або ж ці критерії занадто вузькі. Так, в одному випадку «за критерій періодизації взято основні політичні кампанії в Україні та їхній вплив на розвиток партійної системи» [3]; в іншому – «в основу... покладено суто практичну діяльність як партій, так і політичних гравців, які визначають їх сутність» [4]; ще в іншому – організаційно-правові зміни у партійній системі [5] (тобто мова ведеться лише про правову інституціоналізацію, а політичний бік проблеми залишається поза увагою, хоча правове оформлення партії – тільки елемент тривалого процесу інституціоналізації партії.

С. Гантінгтон зауважував, що «політичні інститути складаються не за один день», що політичний розвиток у цьому сенсі – «повільний процес», особливо у порівнянні з «набагато більш динамічним процесом економічного розвитку» [6]). Одним із найпростіших шляхів ідентифікації періодів є «прив'язка» їхніх хронологічних меж до року проведення парламентських виборів [7], зміни українського виборчого законодавства, яке розширювало чи навпаки звужувало «вікно можливостей» для розвитку та функціонування політичних партій в Україні та у свій спосіб сприяло чи перешкоджало становленню та зміцненню (досягненню у більш-менш тривалому часовому проміжку стану рівноваги) партійної системи. Взяття за основу лише «законодавчої віхи» (як і будь-якої іншої) буде неприпустимим спрощенням процесу періодизації партогенезу. І не лише тому, що будь-які «точно визначені» у часовому сенсі політичні чи законодавчі «віхи» є досить умовними межами періодів (стадій, епох тощо), але й з огляду на те, що партії, партійна система є складовими більш крупних суспільно-політичних структур (процесів, феноменів, систем) і, відповідно, зміни у цих, останніх, спричиняють (іноді – провокують, збурюючи певні «виклики») трансформації перших. Крім того, впадає в око, що *запропоновані підходи до періодизації партогенезу досить часто не узгоджуються, а то й суперечать випродукованим підходам до періодизації процесу розвитку політичної системи, політичного режиму, громадянського суспільства в Україні чи загалом із етапами та стадіями новітніх трансформаційних процесів. З точки зору методології, така ситуація є неприпустимою.*

Розумінню особливостей українського партогенезу має посприяти, перш за все, виокремлення *чинників впливу* на нього (адже, як відзначав А. Панебіанко, «у дійсності характеристики походження політичних партій можуть впливати на їхній організаційний розвиток упродовж десятиліть» [8]). Ці чинники були досить відмінними за характером: зміна напрямку історико-політичного розвитку, «розкладання» КПРС зсередини та все глибша деградація комуністичної ідеології й радянських цінностей у

суспільній свідомості і, зрештою, самознищення СРСР та постання незалежної України; ідейно-політичні орієнтири українських дисидентів, з-поміж яких були ті, що стояли біля витоків низки перших українських партій, і – ширше – якість еліт та, зокрема, тих особистостей, які представляли/представляють в Україні після унезалежнення правлячий прошарок (зокрема, їхні ідейно-політичні, економічні, зрештою, моральні пріоритети та цінності, прагнення та бажання) в умовах формування та подальшої трансформації гібридного політичного режиму й нестійкості форми правління; розвиток законодавства держави (наприклад, внесення змін до Конституції УРСР і прийняття 1996 р. Конституції України, поява закону щодо громадських об'єднань, і, врешті-решт, – щодо політичних партій тощо); етнічні (національні) та релігійні і, звичайно, зовнішні чинники.

Зрозуміло, що інтенсивність їх дії на тому чи іншому етапі становлення та розвитку багатопартійності за більш ніж два десятиліття не залишалася незмінною: потенціал одних з них неухильно слабнув аж до повної «девальвації» самого чинника (наприклад, «розкладання» КПРС аж до зникнення утворення; відхід від керівництва партіями їх фундаторів і прихід нових очільників, дії яких «перестроювали» напрямок діяльності партії, її ідейні засади та функції). Інші чинники виявляли свій «пульсуючий» вплив, то посилюючись, то послаблюючись (віддзеркаленням чого було, приміром, періодичне внесення змін до законодавства; дії Росії, спрямовані на підживлення партій російського націоналізму на території України тощо). А ще інші – неухильно нарощували і все переконливіше виявляли свій потенціал (входження бізнесу в політику, партій – у державу). Очевидна несинхронність дії як вказаних, так й інших (менш значущих) чинників є ще однією пересторогою, яку варто враховувати, здійснюючи періодизацію українського партогенезу, визнавши за провідні ті чи інші кілька з них.

Втім, якщо ми хочемо глибше поглянути на суть процесу українського партогенезу, то необхідно дещо змінити кут зору і, окрім чинників впливу, взяти до уваги й інші

ідентифікаційні критерії, що можуть посприяти розумінню особливостей того чи іншого його періоду: а) *специфіку механізму створення партій*; б) *особливості партійного лідерства*; в) *еволюцію ідеологічного «обличчя» політичних утворень*; г) *їх ставлення до соціальної бази*; ґ) *еволюцію системи партійного фінансування*; д) *трансформацію функцій партій та їх місця у політичній системі держави*; е) *ключові моменти політичної історії партій*.

Труднощі періодизації зумовлюються й тим, що до сьогодні Україна перебуває у стані невизначеності, адже, здолавши період «посткомуністичного відступу» (як можна характеризувати 1990-ті рр.), українське суспільство на зламі століть стало свідком спроб легітимації авторитаризму. Укоріненню (інституціоналізації) останнього завадила «помаранчева революція», за якою, всупереч очікуванням, невизначеність поглибилася: здолавши одну точку біфуркації, держава та суспільство зіткнулися з численними і різнохарактерними флуктуаціями (живильним ґрунтом для яких стали не тільки амбіції неконсолідованої еліти, але й різнохарактерні зовнішні виклики), які унеможливають досягнення суспільством і державою більш-менш стійкої рівноваги. При врахуванні таких обставин стає зрозумілим, що «періодизація невизначеності» початку ХХІ ст. – непросте завдання, що з часом вимагатиме перепрочитання (нового погляду) на процес партогенезу.

Спираючись на вищезазначені критерії, як і пам'ятаючи про труднощі періодизації, у процесі становлення та розвитку української багатопартійності виділяємо три періоди. *Перший* з них тривав із кінця 1988 р. до кінця 1991 р. Хронологічні межі *другого* – з кінця 1991 р. до кінця 1990-х рр.; *третього* – з кінця 1990-х рр. до сьогодні (у межах якого виділяємо кілька підперіодів).

Перший період партогенезу (кінець 1988–кінець 1991рр.): поява антисистемних українських партій

Початок *першого періоду* є усі підстави пов'язати з кінцем 1988 р., коли розпочалася робота, спрямована на створення першої української партії. Іноді цією першою – формально проголошеною – партією називають Українську

національну партію. Іноді акцентують, що першими, хто декларував бажання (восени 1989 р.) створити партію, були зелені [9]. Напевно, першість все ж належить Українському християнсько-демократичному фронту, який уже 13 січня 1989 р. провів свій установчий з'їзд. *По-перше*, на цю дату неодноразово вказував у своїх інтерв'ю один із фундаторів партії Січко-батько. Крім того, дата підтверджується й матеріалами поточного архіву Міністерства юстиції України і, зокрема, протоколом установчого з'їзду УХДП (21–22 квітня 1990 р.), в якому віддзеркалюється факт проведення 13 січня 1989 р. у м. Львові з'їзду УХДФ. До того ж, як свідчить цей протокол та інші реєстраційні документи, установчий з'їзд члени УХДП сприймали як II з'їзд своєї партії, яка у квітні 1990 р. лише змінила назву – з «фронту» на «партія». *По-друге*, віддаючи першість УХДП, беремо до уваги слова П. Січка про те, що організація виникла 1 листопада 1988 р. [10]. Ця дата виглядає цілком логічною: від неї до установчого з'їзду на початку 1989 р. залишалось близько двох з половиною місяців. Зрештою, *третьий* момент, який свідчить на користь першості УХДП/УХДФ, – програма партії, у якій першим рядком констатувалося: «Ми, Українська християнсько-демократична партія, почали формуватися в рік тисячоліття християнства на нашій землі...»

Паралельно із утворенням партій на зламі 80-х–90-х рр. XX ст., тобто ще у радянський час, відбувалося формування відповідного нормативно-правового поля, законодавчої бази, яка так чи інакше сприяла становленню багатопартійності. Так, згідно з рішеннями лютого (1990 р.) пленуму ЦК КПРС із Конституції СРСР (1977 р.), було вилучено ст. 6 про керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії [11]. Законодавчо таке рішення було оформлено у березні того ж року на III з'їзді народних депутатів СРСР. Крім того, 24 жовтня 1990 р. було внесено зміни до Конституції УРСР. Ст. 7 Основного Закону, закріплюючи право громадян на об'єднання у політичні партії (як й інші громадські об'єднання), проголосила: «Політичні партії, громадські організації і рухи через своїх представників... беруть участь у розробці і здійсненні політики республіки,

в управлінні державними і громадськими справами на основі їх програм і статутів, відповідно до Конституції України і чинних законів». У ст. 49 вказувалося ж на те, що «громадяни України мають право об'єднуватися у політичні партії..., що сприяють задоволенню їх законних інтересів», що «здійснення цього права не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і є необхідними для інтересів державної чи суспільної безпеки, громадського порядку або захисту прав та свобод громадян». Конституція гарантувала «політичним партіям і громадським організаціям... умови для виконання своїх статутних завдань».

Упродовж серпня–вересня 1990 р. з'явилося дві постанови Президії Верховної Ради УРСР, які також можна розглядати у контексті поступового формування юридичної бази для розвитку та функціонування у республіці багатопартійності. Відповідно до постанови № 281 від 29.09.1990 р. «Про порядок реєстрації громадських об'єднань» у період до прийняття Закону Української РСР про громадські об'єднання статuti новостворених політичних партій, підлягали «реєстрації Міністерством юстиції Української РСР». Доповнюючи свої рішення, Президія Верховної Ради Української РСР 14 листопада 1990 р. прийняла постанову № 480 «Про доповнення Постанови Президії Верховної Ради Української РСР від 29.09.1990 р. «Про порядок реєстрації громадських об'єднань», у ст. 1 якої, зокрема, було дано тлумачення такому поняттю, як «республіканська політична партія». Під останньою розумілася партія, що мала «своїми членами» не менше як 3 тис. громадян.

21 грудня 1990 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову № 385 «Питання реєстрації статутів громадських об'єднань», якою затвердила «Тимчасові правила розгляду заяв про реєстрацію статутів громадських об'єднань», встановила розміри реєстраційного збору, що мав справлятися за реєстрацію статутів, постановила створити у центральному апараті Міністерства юстиції УРСР відділ громадських об'єднань для здійснення роботи з реєстрації статутів громадських об'єднань.

Поява партій у той час була, передовсім, результатом *громадянської ініціативи* (пробудженої до життя як ідеями, привабливими для представників української спільноти впродовж щонайменше ХХ ст., так і новітніми; крім того, очікуваннями суспільства, які базувалися на переконанні, що створення партій – рух по шляху демократизації), але *механізми їх створення були досить відмінними*.

1. В одних випадках спочатку виникали політичні об'єднання громадян, які в подальшому слугували своєю основою для оформлення партій. Так, у червні 1990 р. на базі Української народно-демократичної ліги (яка у червні 1989 р. оформилася із Українського культурологічного клубу і входила до Української гельсінської спілки) постала Українська народно-демократична партія. У вересні 1989 р. у м. Києві відбулися I (установчі) Всеукраїнські збори Народного Руху України (НРУ за перебудову). У лютому 1990 р. Рух був зареєстрований Радою Міністрів УРСР як громадсько-політична організація, яка згодом послужила основою для створення однойменної політичної партії (зареєстрована Мін'юстом України 1 лютого 1993 р.). У квітні 1990 р. на базі Української гельсінської спілки постала Українська Республіканська партія. У листопаді 1990 р. на базі Київської ліберально-демократичної спілки було створено Ліберально-демократичну партію України.

2. Утворенню партій сприяло й функціонування об'єднань неполітичного характеру. Так, створення у травні 1991 р. Партії Зелених України стало результатом активності представників Всеукраїнської екологічної асоціації «Зелений світ».

3. Нові політичні партії поставали й у результаті дезінтеграційних процесів у КПРС: у грудні 1990 р. на базі Демократичної платформи у КПРС постала Партія демократичного відродження України. Незгода з комуністичними цінностями та політикою стала підставою для утворення у червні 1990 р. Української селянської демократичної партії, серед 21 ініціатора створення якої 19 були членами КПРС.

4. Утворенням партії увінчувалася цілеспрямована діяльність конкретних самодостатніх особистостей. Так, наприклад, згаданий вище УХДФ (УХДП), став результатом

діяльності батька і сина П. і. В. Січків, Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ) – З. Красівського та І. Кандиби. Показово, що якщо В. і П. Січки створювали УХДФ, вважаючи, що «Україні необхідна партія, яка б узяла на себе не тільки правозахисну діяльність, але й боротьбу за побудову Української держави» [12], то для З. Красівського та І. Кандиби створення ДСУ було кроком на шляху відновлення ОУН. Народна партія України постала у результаті ініціативи голови кооперативу «Олімп» (м. Дніпропетровськ), народного депутата УРСР Л. Табурянського;

5. Партії поставали у наслідку розмежування інтересів та, відповідно, розколу, здавалось би, однорідного ідейного середовища. Саме так, у результаті розбіжності інтересів та цілей, як з'ясувалося на з'їзді соціал-демократів, що проходив 25–27 травня 1990 р., утворилося дві партії – Об'єднана соціал-демократична партія України (члени якої обстоювали принципи «демократичного соціалізму») та Соціал-демократична партія України («соціальні демократи», які виходили з того, що «передова демократична громадськість відмовляється від марксизму і соціалізму»).

Першою легалізованою українською політичною партією, як вказувалося вище, стала зареєстрована Міністерством юстиції УРСР (5 листопада 1990 р.) Українська Республіканська партія (з травня 2002 р. – Українська республіканська партія «Собор»). УРП була єдиною партією, зареєстрованою Мін'юстом у 1990 р. У наступному (1991) році Міністерством юстиції УРСР, а згодом – України, було зареєстровано ще 11 партій (цей момент закцентую особливо, оскільки у літературі накопичилися абсолютно різні дані щодо кількості зареєстрованих партій). Серед них зареєстрована 22 липня 1991 р. КПУ (створена у 1918 р. та упродовж усього радянського часу – структурний підрозділ КПРС), очолювана С. Гуренком.

Іншою, не менш прикметною характеристикою періоду було те, що низка партій функціонували незареєстрованими: радянський законодавець готовий був легалізувати діяльність політичного утворення за наявності в його рядах не менше 3 тис. членів, а першим українським партіям

не вдавалося відповідати цьому критерію. Тож, коли у грудні 1990 р. документи на реєстрацію до Мін'юсту подала Народна партія України (голова Л. Табурянський), то їй було відмовлено насамперед через те, що партія не мала необхідної для реєстрації кількості членів. Неодноразово намагалися зареєструвати партію і керівники СДПУ, подаючи протести до Міністерства юстиції та апеляції до Ради Міністрів УРСР, але досягти бажаного результату не вдавалося через відсутність необхідної для реєстрації кількості партійців. Не легалізувала свою діяльність у той час і Ліберально-демократична партія. Крім названих, цілий ряд інших політичних утворень, які іменували себе партіями, але, не змігши легітимізувати свою діяльність шляхом реєстрації державним органом, з часом припинили своє функціонування. Отже, якщо про короткотермінове існування, приміром Партії Слов'янського Відродження, свідчать опубліковані партійні документи (зокрема, програма партії), то «слідів» функціонування Української християнської партії жінок, Української націонал-ліберальної партії, Націонал-Соціалістичної партії України, партії «Третя республіка», Української партії демократичної згоди, як і деяких інших, сьогодні вже майже не віднайти.

Показово, що процес створення партій розгортався водночас у різних регіонах України: міста Львів, Київ, Дніпропетровськ, Донецьк стали місцем народження перших українських політичних партій.

Лідерство у партіях було як індивідуальне, так і колективне за формою. У деяких з них, як свідчать партійні статuti, перевага віддавалася індивідуальному: функціонував інститут голови партії (УХДП, УНП, УРП, НПУ, ДемПУ) чи голови правління партії (СДПУ). У ряді інших – існував інститут співголів партії (кількість яких варіювалася: трьох співголів мала ОСДПУ, чотирьох – УНДП, п'ятьох – УСДП та ЛДПУ, дев'ятьох – ПЗУ) та співголів координаційної ради партії (сім чоловік – у ПДВУ). Серед зареєстрованих на той момент партій організацій з двома співголовами не виявлено. Показово, що індивідуальне лідерство було характерним для націоналістичних і національно-демократичних партій, при створенні яких вважливу

роль відігравала не лише ідеологія, але й особа лідера-фундатора партії.

Аналіз роду занять партійних лідерів свідчить, що серед них були робітники профспілок (наприклад, голова правління СДПУ А. Носенко, який працював у профспілці кооперативу «Хрещатик», був депутатом Ленінської районної ради м. Києва); письменники (співголова УСДП С. Плачинда); журналісти (наприклад, ще один співголова УСДП Г. Криворучко та співголова УНДП А. Киреев); науковці (співголови координаційної ради ПДВУ М. Попович та В. Хмелько); викладачі (співголови координаційної ради ПДВУ С. Лилик та О. Базилюк). Були серед очільників перших партій і представники бізнес-структур, як наприклад, лідер згаданої вище Народної партії України Л. Табурянський.

Партійне лідерство було, сказати б, досить «різноликим»: серед фундаторів та очільників партій були не тільки колишні комуністи (як, наприклад, І. Драч, Д. Павличко, В. Дончик, Ю. Цеков – заступники голови ДемПУ), а й колишні політв'язні-антирадянчики: серед засновків УНП – Г. Приходько (двічі судимий радянською владою за «протиправну діяльність», відбув 10 років ув'язнення та кілька років заслання), УХДП – П. Січко (17 років ув'язнення), ДемПУ – Ю. Бадзьо (7 років таборів і 5 років заслання), Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України» – І. Кандиба (понад 22 роки ув'язнення), УРП – Л. Лук'яненко (26 років ув'язнення). Пишучи про установчий з'їзд УРП, радянська періодика зазначала, що «майже кожен другий делегат [з'їзду. – М. К.] у минулому мав судимість», а тому не випадково голова УНП Г. Приходько розпочав свій виступ на з'їзді словами: «Панове, дорогі сокамерники!» Сам же Л. Лук'яненко, виступаючи перед учасниками установчого з'їзду УРП, заявляв, що «загартувавшись у в'язниці, провідний склад УГС психологічно готовий знову туди повернутися. Ми спалили за собою мости». Психологічна готовність зумовлювалась не в останню чергу тим, що працюючи наприкінці 1950-х рр. у Львівській області, Л. Лук'яненко створив альтернативну КПРС Українську робітничо-селянську

спілку, за що був засуджений до розстрілу. «Розстрільний» вирок був замінений 15 роками ув'язнення. Тож, створюючи у 1990 р. у Радянському Союзі УРП та намагаючись набути для неї статусу легалізованої української партії, її лідер не сподівався на успіх справи, адже партія, по суті, була (скористаюся термінологією Дж. Сарторі) *антисистемною*, тобто такою, яка не визнавала легітимність існуючого комуністичного режиму.

Про *антисистемність* не лише УРП, а й інших тогочасних українських партій, у свій спосіб говорять й їхні програмні документи. Попри сповідування комунізму чи антикомунізму у минулому, люди, які писали ці програми, насичували їх зміст антикомуністичними настановами, протиставляючи себе носіям і прихильникам радянських цінностей. «Ми – гуманісти. Ми виникли як альтернатива комуністичному тоталітаризму», – декларувалося у програмі УХДП. «...Комуністична ідеологія та практика є антилюдськими і протиприродними за своєю суттю», – наголошувалося у програмі УРП. Таврувала комуністичну утопію, яка «вилилася в насильство над людиною і суспільством і зумовила становлення нелюдського тоталітарного режиму», програма СДПУ. Наголошуючи, що «комуністична система, побудована за приписом хибної теорії марксизму-ленінізму», програма УНДП націлювала членів партії на «ненасильницьку зміну існуючого тоталітарного державного ладу та на побудову соціально-політичної системи на засадах парламентської демократії».

Положення програм перших партій були досить контрастним «зрізом» стану суспільства і людської свідомості періоду «пізнього комунізму». Партії виступали проти «тоталітаризму як системи з усіма її атрибутами: монопольним всевладдям однієї партії, кастовими привілеями, гігантським репресивним апаратом, державним атеїзмом», проти «всеваддя Москви» та русифікації, виснаження надр України та й загалом її ресурсів; вимагали не тільки фундаментальних речей, які були важливі для всіх українців, – політичної незалежності України, політичних, економічних і соціальних змін, які б дозволили суспільству демократизуватися, але й наголошували на необхідності

задоволення політичних, економічних, духовних запитів особистості («скасування прописки, вільний в'їзд і виїзд громадян» з країни (ЛДПУ); «введення на судових процесах інституту присяжних засідателів у кількості не менш як 10–12 чоловік», зняття заборони «на видання Біблії, молитовників, катехизмів та іншої релігійної літератури українською мовою. Надати віруючим право мати при собі релігійну літературу за усяких обставин – в армії, тюрмі, лікарні тощо» (УХДП) і т. ін.). Партійні програми, прагнучи до конкретизації ідейних підвалин, на яких мислилася розбудова України, найчастіше посилалися на такі міжнародні документи, як Загальна декларація прав людини (ДемПУ, НПУ, ПЗУ, УНДП), документи Гельсінської та Віденської нарад (ПЗУ, УНДП, ПДВУ, ДемПУ), Паризька хартія для нової Європи (ПДВУ). ОСДПУ декларувала приєднання до Франкфуртської декларації Соцінтерну 1951 р.

Деякі з програм містили підрозділи, які були своєрідним мартирологом нещастя, які пережив український народ у складі СРСР. Так, програма УНП подавала короткий огляд боротьби українського народу за свою незалежність у ХХ ст. Програма УСДП, захищаючи інтереси українського селянства, відзначала: «Особливо постраждало селянство від репресій під фальшивими приводами розкуркулення. Примусової колективізації, голоду 1921–1922 рр., штучного голоду 1933 р., геноциду 1937–1938 рр., депортації кращої частини селянства до Сибіру». Не уникла негативних оцінок на адресу «тоталітарної держави» програма ЛДПУ, ПДВУ та ін. Засудження «колоніального минулого» у тій чи іншій формі звучало у програмних документах усіх партій, хіба що за виключенням «Декларації принципів соціал-демократів України», випродукованої членами ОСДПУ.

Програми закликали до скасування конституції УРСР й договору про утворення СРСР (УНП) та негативно реагували на можливість підписання Україною нового Союзного договору, вважаючи «недоцільним підписання будь-якого союзного договору» (НПУ) та розцінюючи його як «продовження агресії проти України та її народу» (УНДП).

У партійних документах фактично закріплювалися основні лінії розколів (конфліктів), що характеризували суспільство в Україні на зламі 1980-х–1990-х рр. Аналізуючи ці розколи, ми можемо тільки певною мірою скористатися відомою формулою Липсета–Роккана, згідно з якою електорат Західної Європи ХІХ–першої половини ХХ ст. розколювали чотири типи розмежувань (між центром і периферією, церквою та державою, між власниками та найманими робітниками, між землевласниками та промисловцями): стадія модернізації українського суспільства зламу ХХ–ХХІ ст. актуалізувала насамперед розкол між Москвою-центром та Україною-периферією; між традиціоналістами (комуністами, зорієнтованими на Росію, унітаристами-прихильниками нового союзного договору, адептами «тоталітарної держави») і прибічниками модерністських установок («націоналістами», «самостійниками», «демократами», «лібералами» та ін.), між « новою церквою » (УПЦ КП) та « старою церквою » й старою державою (СРСР), з якою вона співпрацювала. Тож партії виникали у досить конфліктному середовищі і по-своєму були виразниками політичних розколів у суспільстві.

Прагнучи закріпити ідеологічну ідентичність членів партії, партійні програми фіксували свою відданість українським ідеологічним традиціям або вдавалися до наголошування зв'язку з ідейними «попередниками». «Соціал-демократична партія України... проголошує свою прихильність ідеалам свободи, демократії та соціального прогресу і прагне бути спадкоємицею кращих традицій українського соціал-демократичного руху початку ХХ ст.», – першим рядком закріплювалося у «Декларації принципів соціал-демократів України». «Наша партія продовжуватиме кращі традиції національно-визвольної політичної боротьби в Україні. Свій родовід вона починає з Української Громадянської групи сприяння виконанню гельсінських угод (1966–1988) і Української гельсінської спілки (1988–1990)», – заявлялося у програмі УРП.

Загалом ідеологічна палітра перших українських партій була різноманітною: крім націоналістів, про себе заявили демократи різних відтінків: християнські, народні, селянські,

ліберальні, соціальні. Своїх прихильників в Україні знайшла й ідеологія зелених, – на першому етапі українського партогенезу партії поспішали вийти на політичну арену із своїм конкретним ідеологічним обличчям, чіткою ідеологічною ідентичністю. Попри закріплення у назві партій прихильності до тієї чи іншої ідеології, одні з-поміж нових учасників політичного процесу у своїх програмних документах не вказували, інтереси якого прошарку вони представлятимуть і відстоюватимуть. Інші, попри скромність свого кількісного складу, декларували, що виступають від імені християн, інші – селян. УСДП амбітно заявляла, що «Українська селянська демократична партія... – це масова політична організація», яка претендувала «насамперед на соціальний захист селян і мешканців сільської місцевості». Тобто партія (за аналогією з КПРС?) мислилася *масовою* партією, але на практиці *масовість* залишалася недосяжною мрією.

Щодо членства у партіях, які організаційно оформилися у перший період партогенезу, слід відзначити, що їхні статuti, як правило, констатували, що членом партії можуть бути особи відповідного віку (зазвичай – не молодше 18-ти, іноді ж, як декларував статут УНДП, 17-ти років; а СДПУ проголосила, що «учасниками партії» могли бути громадяни, які досягли 16-ти років; 16 років – віковий ценз, що встановила НПУ для своїх потенційних прихильників), які визнавали програму і статут партії. Разом з тим, у деяких випадках статuti закріплювали той чи інший «ценз», відповідність якому і дозволяла особі, врешті-решт, стати членом партії. Так, дотримуватися християнської системи цінностей вимагав статут УХДП. Статут УРП закріплював тезу про те, що партія «об'єднує політично активних людей, незалежно від їхньої національності, соціального стану чи віросповідання, з метою побудови соборної самостійної демократичної Української держави...» УСДП приймала у свої ряди тих, хто готовий був сприяти «реалізації цілей партії» та підтримувати її матеріально.

Відомості про матеріальне благополуччя, фінансовий бік функціонування партій – дуже скромні. Певне уявлення

про кошти партій передовсім дають згадані партійні статути. УХДП вказувала, що її фонди склалися з членських внесків, добровільних пожертв як окремих осіб, так й організацій, з прибутків від видавничої та господарської діяльності (партія планувала мати «власні підприємства та кооперативи»). Статут УРП свідчив, що «кошти партії» формувалися аналогічним шляхом. Статут УНП містив положення лише про членські внески, розмір яких мав визначати сам член партії. УНДП задекларувала, що її кошти формуються не тільки за рахунок членських внесків, добровільних пожертв і прибутків від видавничої діяльності, але й від комерційної. Статут СДПУ містив тезу, згідно з якою партія «має власні грошові кошти, зокрема конвертовану валюту, цінні папери та інше майно». Завважмо: *статути свідчать, що законодавець, реєструючи партії, на першому етапі партогенезу дозволяв господарську, комерційну діяльність, а також володіння цінними паперами, що й відобразилося у програмно-статутних документах.*

Як свідчить інформація ЗМІ, партійні кошти формувалися й за рахунок позик. Так, в одному із своїх інтерв'ю Л. Табурянський заявляв, що очолюваній ним НПУ на два роки надали позику шість підприємств кооперативу «Олімп», головою якого також був він. Тобто деякі партії уже на першому етапі процесу партогенезу, будучи плодом і представником інтересів бізнесу, відповідно розраховували на його підтримку. Втім, зібрати достовірні конкретні дані для поглиблення обґрунтування цього твердження вкрай складно: *фінансування партій не було процесом, який характеризувався прозорістю та регулярно висвітлювався у ЗМІ.*

Партії виходили на політичну арену, висловлюючи готовність до «вирішення пекучих проблем нинішнього життя» (УРП), «дій» («домагання», «сприяння», «утворення» – УНП, УРП), «перетворення... суспільства» (ОСДПУ). При цьому констатували, що діятимуть вони за допомогою «демократичних методів» та «у межах міжнародного права» (УНП), «в межах міжнародних правових норм і Конституції України» (УРП), «в межах Конституції та законів

УРСР» (УСДП). Що ж до конкретних методів діяльності, то в одних випадках наголошувалося, що для досягнення партійних цілей «метод перманентних реформ» – єдино прийнятний (ОСДПУ); в інших – констатувалося, що партія «діє виключно демократичними ненасильницькими методами, рішуче відкидає будь-які прояви расової, національної, релігійної чи соціально-класової ворожнечі та ненависті в умовах повної відкритості своєї діяльності» (УНДП). Разом з тим, «за виняткових обставин» УНДП, як свідчив партійний статут, готова була до «встановлення пікетів», організації страйків і кампаній громадянської непокори. Представники *Народної партії України* також були налаштовані рішучо, записавши у своїй програмі, що «у разі відмови нинішнього керівництва України стати на шлях справді радикальних політичних, економічних, військових реформ НПУ залишає за собою право звернутися до громадян України для створення альтернативних структур влади, проведення маніфестацій, страйків, різних актів громадянської непокори як форм крайнього, вимушеного захисту трудящими своїх прав». Це – показовий момент: *по-перше, не націоналісти, а представники молодого українського бізнесу виявляли готовність до «створення альтернативних структур влади», до використання «форм крайнього, вимушеного захисту», по-друге, партій-бізнес-проекти зламу 1980-х–1990-х рр. також можна розглядати як антисистемні.*

Деякі партії, визначаючи своє місце у політичній системі суспільства, відразу претендували на статус партії «парламентського типу», як, наприклад, Партія Зелених України, Ліберально-демократична партія України чи Народна партія України. ЛДПУ, крім того, у своїй програмі записала, що «прагнутиме до представництва в органах влади всіх рівнів». Тобто, *коли одні лише говорили, що сприятимуть змінам в Україні, то інші чітко заявляли свої претензії на владу: досягнення влади мало сприяти втіленню програмних цілей.*

Досягнення влади передбачало знищення статусу «єдиної правлячої партії КІПС/КПУ, яка на першому етапі процесу українського партогенезу продовжувала активно

діяти, посідаючи (після виборів 1990 р.) близько 75 % місць у Верховній Раді України та майже 52 % – у радах місцевого рівня. У червні 1990 р. Компартія України провела перший, а у грудні того ж року другий етап ХХVIII з'їзду. З'їзд схвалив програмні принципи (якими партія мала керуватися до прийняття програми) та прийняв новий статут партії. Статут декларував, що «Компартія України входить до складу КПРС і дотримується її основоположних програмних і статутних принципів». Документ націлював комуністів на «створення на Україні соціалістичного суспільства», вказував, що партія «виражає і захищає» інтереси «трудящих» і демонстрував готовність комуністів до роботи в умовах багатопартійності.

Попри те, що Компартія України у липні 1991 р. була зареєстрована Міністерством юстиції УРСР, та вже трохи більше ніж за місяць (26 серпня 1991 р.) Президія Верховної Ради України видала указ «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України», а за кілька днів з'явився указ щодо заборони останньої, що можна розглядати як один з формальних моментів, які свідчили про те, що перший період становлення багатопартійності добігав кінця.

У перші дні після проголошення Україною незалежності (30 серпня 1991 р.) Верховна Рада України прийняла чергову Постанову № 1469 «Про внесення змін і доповнень до Постанови Президії Верховної Ради Української РСР від 14.11.1990 р. "Про доповнення Постанови Президії Верховної Ради Української РСР від 29.09.1990 р. "Про порядок реєстрації громадських об'єднань"», якою, з-поміж іншого, постановила: «У тексті постанови слова "Української РСР" замінити словами "України"». Відтак, партії, реєстрація яких відбувалася після 14 листопада 1990 р., реєструвалися *Міністерством юстиції України*, а не *Міністерством юстиції УРСР*. Крім того, ст. 1 частково була викладена у новій редакції, згідно з якою «Республіканськими політичними партіями і республіканськими об'єднаннями» мали вважатися «партії та об'єднання, що мають своїми членами не менш як 300 громадян». Відповідно Кабінет Міністрів України своєю постановою від 10.10.1991 р. № 254 «Про внесення змін до Тимчасових правил розгляду

заяв про реєстрацію статутів громадських об'єднань» вніс відповідні зміни до «Тимчасових правил...». Таким чином, законодавець у десять разів зменшив необхідну для реєстрації партії кількість осіб в її лавах.

Зміна у серпні–грудні 1991 р. політичних реалій (проголошення незалежності України, призупинення та заборона діяльності Компартії, зрештою проведення на початку грудня референдуму в Україні, внесення змін до законодавства щодо діяльності політичних партій) дозволяють говорити про закінчення першого періоду партогенезу, характерною особливістю якого була поява в Україні анти-системних партій.

Партогенез 1990-х рр.: особливості другого періоду

Важливою прикметою періоду стало подальше формування правового поля діяльності партій (а отже, й умов для правової інституціоналізації) і, зокрема, прийняття Верховною Радою України 16.06.1992 р. Закону № 2460-XII «Про об'єднання громадян» [13]. Звернемо увагу на кілька принципових моментів:

– закон вперше розмежував *політичні партії* і *громадські організації* (як відмінні типи громадських об'єднань). Згідно зі ст. 2, політичною партією називалося «об'єднання громадян-прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі»;

– ст. 9 закону проголосувала, що «політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом» (створення і функціонування, регіональних чи місцевих партій було поза законом);

– ініціаторами створення партії, як і її членами могли бути громадяни України, які досягли 18 років (ст. 11, 12), що йшло у розріз із прагненнями тих партій, які дозволяли членство у своїх рядах із 16 чи 17 років;

– ст. 14 вказувала, що політичні партії підлягають обов'язковій реєстрації Міністерством юстиції України (що

унеможливило ситуацію, яка була характерною для першого етапу українського партогенезу – діяльність незареєстрованих партійних утворень);

– ст. 20 закріплювала права об'єднань громадян, а ст. 22 – обмеження. Зокрема, обмеження стосувалися партійних коштів. Документом встановлювалося, що політичним партіям, їх установам та організаціям «забороняється прямо або опосередковано» одержувати кошти та інше майно від іноземних держав та організацій, міжнародних організацій, іноземних громадян та осіб без громадянства; державних органів, державних підприємств, установ та організацій (крім випадків, передбачених законами України); підприємств, створених на основі змішаної форми власності, якщо участь держави або іноземного учасника у них перевищує 20 %; нелегалізованих об'єднань громадян; анонімних жертводавців. Політичним партіям віднині заборонялося отримувати доходи від акцій та інших цінних паперів (які, як вказувалося вище, мала, приміром, СДПУ), а також мати рахунки в іноземних банках і зберігати у них коштовності. Партії зобов'язані щороку публікувати свої бюджети для загального відома. Ст. 24 забороняла партіям засновувати підприємства (крім засобів масової інформації) та займатися господарською та комерційною діяльністю (за винятком продажу суспільно-політичної літератури, інших пропагандистсько-агітаційних матеріалів, виробів із власною символікою, проведення фестивалів, виставок тощо). Ці вимоги йшли у розріз із бажаннями тих партій, які були схильні проводити комерційну діяльність.

Закон, що діє до сьогодні (із змінами, внесеними у 1993, 1998, 1999, 2000, 2001, 2003, 2005, 2006, 2008, 2009, 2010, 2011 рр.), до 2001 р. був основним документом, який регламентував діяльність партій. Його поява – важливий крок на шляху створення умов для інституціоналізації як партій, так і партійної системи.

У рік введення у дію закону «Про об'єднання громадян» в Україні було зареєстровано ще 6 партій. У наступному, 1993 р. Мін'юст провів перереєстрацію партій, у результаті якої припинила діяльність Народна партія

України, що була зареєстрована у 1991 р. (реєстраційний номер 123).

Своєрідний вплив на діяльність і розвиток партій справив і перший виборчий закон у незалежній Україні – Закон України від 18.11.1993 р. № 3623-ХІІ «Про вибори народних депутатів» (введений у дію 27 листопада 1993 р.), який наголосив, що право висування кандидатів у депутати належить громадянам України, які мають право голосу, а реалізовуватися це право могло не лише безпосередньо, але й «через партії та їх виборчі блоки». Попри це, можна погодитися з думкою, що закон мав відверто *антипартійний характер*, оскільки значно ускладнив участь партій (порівняно з іншими суб'єктами) у виборах, передбачивши, зокрема, досить громіздку процедуру номінації кандидатів, закріплену у ст. 23. Так, партія повинна була провести конференцію чи збори обласного партійного осередку та надати протокол до ЦВК, надати список членів партії (партій, об'єднаних у виборчий блок), які належали до відповідного регіонального відділення, (перших 100 членів) із зазначенням їх прізвищ, імен, по батькові, дат народження, паспортних даних, адреси прописки. Крім того, мажоритарна система виборів [14] зумовлювала інтерес виборців, передовсім, не безпосередньо до партій, а до конкретних особистостей. Втім, незважаючи на те, що суспільство ще не було поставлене в умови необхідності здійснення партійного вибору, робота по створенню партій проводилася досить активно. У 1993 р. Міністерство юстиції України зареєструвало 16 партій.

У результаті виборів до Верховної Ради України ІІ скликання, які проводилися 27 березня та 10 квітня 1994 р., а також довиборів у різних округах, які були перманентними і тривали у наступні роки, народними депутатами України врешті-решт стали 436 осіб (виборці 14 округів так і не отримали свого представника у парламенті). Аналіз їх партійної приналежності (за даними, розміщеними на сайті Верховної Ради України [15]) засвідчив, що 246 осіб були безпартійними, а решта (190 осіб) – представниками 15 партій [16]: 98 – членами КПУ, 21 – НРУ, 19 – СелПУ, 15 – Соціалістичної партії, 11 – УРП, 6 – КУН,

5 – Партії праці, 4 – Партії демократичного відродження України, по 2 представники до парламенту провели ГКУ, УКРП, ДемПУ та СДПУ, по 1-му – Партія економічного відродження Криму (ПЕВК), ХДПУ та СДПУ(о).

Закон України від 24.02.1994 р. № 3997-ХІІ «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про вибори Президента Української РСР» був ще більш жорстким щодо партій. Так, ст. 21 вимагала реєстрації участі партій (виборчих блоків) у ЦВК, при цьому вказувалося, що право висунути кандидата в Президента України мали тільки ті партії, які налічували не менше 1 тис. членів (тобто дрібніші партії «відсікалися» від участі у президентських виборах). Для реєстрації у ЦВК партії необхідно було подати чималу кількість документів: заяву керівного органу партії, підписану повноважною особою, довідку про реєстрацію партії Міністерством юстиції України, довідку про кількісний склад на момент подання заяви. Якщо партія входила до виборчого блоку, то вищезазначені документи подавала кожна з учасниць блоку, крім того, партії подавали угоду про утворення міжпартійного блоку, підписану повноважними особами, та заяву від імені блоку про реєстрацію його участі у виборах Президента України. Ст. 23 регламентувала, що висування претендента виборчим блоком здійснюється на міжпартійній конференції (з'їзді) (висування партією – на партійному з'їзді), делегати на яку обираються членами партій, що об'єдналися у блок. З'їзд (чи конференція) визнавалися правомочними, якщо на ньому були присутніми більше 2/3 обраних депутатів, але не менше 200 осіб. Після висунення претендента партія (виборчий блок) мала подати заяву до ЦВК з детальними даними про претендента (крім прізвища, імені та по батькові, вказати дату народження, професію, посаду, місце роботи і проживання, дані про місце проживання претендента в Україні протягом 10 /у тому числі щодо 5 останніх/ років, партійність претендента), а також дані уповноваженої особи, витяг з протоколу керівного органу партії (керівних органів партій, які об'єдналися у виборчий блок) про висунення претендента, заяву претендента про згоду балотуватися.

Конституція України, що була прийнята у 1996 р., у ст. 36 закріпила право громадян об'єднуватися у політичні партії. Основний Закон констатував, що таке право надається громадянам «для здійснення та захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей». Крім того, Конституція, окреслюючи межі сфери діяльності партій, вказала, що партії «сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах». Членами політичних партій, згідно з Конституцією, можуть бути тільки громадяни України. Ст. 37 проголосила, що «утворення і діяльність політичних партій... програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються» [17]. Крім того, вказувалося, що партії не можуть мати воєнізованих формувань.

24 вересня 1997 р. було прийнято новий виборчий закон, який механічно об'єднав два виборчі механізми: на пропорційній основі до Верховної Ради України мали обиратися кандидати від партій та їх блоків, за мажоритарним принципом – друга половина народних депутатів [18]. Кандидат у народні депутати міг виставляти свою кандидатуру й у виборчому списку партії чи блоку, і в окрузі (обраний в одномандатному окрузі, автоматично виключався із загальнонаціонального партійного списку). Позитивним наслідком застосування змішаної системи (порівняно з минулими виборами) стало те, що вже після першого голосування був обраний майже весь склад Верховної Ради – 445 депутатів (із 450-ти; у п'яти одномандатних округах були призначені повторні вибори). Партії отримали шанс стати безпосередніми суб'єктами виборчого процесу, й

«увійти у державу». У Верховній Раді України було створено 8 депутатських фракцій (фракція Комуністичної партії України у складі 122 депутатів, Народного руху України із 47 депутатів, блоку Соціалістичної та Селянської партії України із 35, Партії Зелених України із 24, Народно-Демократичної партії України – 77 депутатів, «Громади» – 39, Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) – 24 і Прогресивної соціалістичної партії України із 17 депутатів), що виразило структуру українського парламенту. У той же час свою роль відігравали «непартійні»/«незалежні» депутати (кількість яких становила близько 140 чол.), які представляли, як правило, інтереси адміністративної та бізнес-еліти [19] й легко йшли на співпрацю з виконавчою владою, отримуючи за свою лояльність винагороду – посади й ресурси та зменшуючи можливості контролю законодавчої гілки влади над виконавчою.

Прикметною особливістю механізму утворення партій у 1990-ті рр. стало те, що у ряді випадків нові партії, як і в попередній період, поставали у наслідку *об'єднання* уже існуючих. Так, у червні 1992 р. як наслідок об'єднання Української національної партії та Української народно-демократичної партії постала Українська Національна Консервативна партія. Крім того, розбіжності у поглядах, цілях, персональні амбіції (які вперше були продемонстровані, як вказувалося вище, соціал-демократами) *активізували механізм створення нових партій шляхом розколів у діючих*. Тож на початку червня 1992 р. у результаті розколу в УРП постала Українська Консервативна Республіканська партія. Інший яскравий приклад внутріпартійного протистояння – Соціалістична партія України, вихідці з якої у 1996 р. створили Прогресивну соціалістичну партію України. Невпинно з'ясовуючи між собою стосунки [20], кілька разів (у різних іпостасях) реєструвалися соціал-демократи: у 1993, 1995, 1996 та у 1998 рр.

Аналіз динаміки процесу створення партій свідчить, що якщо у 1992 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано 7 партій, а в 1993 р. – 16 (як вказувалося вище), то у наступні роки другого періоду динаміка створення партій виглядала наступним чином: 1994 р. – було

zareestrovano 7 partii, 1995 r. – 4, 1996 r. – 5, 1997 r. – 12, 1998 r. – 13, 1999 r. – 25. Takim chinom, svoeridnyi pik protsesu stvorennia partii pripadao na peredviborchii 1993 r. A pochinaючи z 1997 r. rivень stvorennia partii vprodovzh rokiv zalishavsia stabilno visokim: dalosa vznaki uvedennia zmishanoi sistemi viboriv, yaka vidavalasja shansom dla potraplennia do parlamentu za spiskami partii.

Pokazovo, sho yakcho fundatorami partii u pershii period partogenezu vystupali nosii (chi prikhilnyky) yakoiś pevnoi idei ta predstavnyky molodoho ukrainskoho biznesu, to u drugii period situaciia deśho zmynilasja: pochali vynykati partii, utvorennia ta diialnyistʹ yakih buła povʹязana iz kriminalitetom. Napryklad, stvorena u 1993 r. Partiiia ekonomichnogo vidrodzhennia Krymu (z kinca 1995 r. – Partiiia ekonomichnogo vidrodzhennia; diiala do 2003 r.), za informaцією z riznykh dzhерel, buła tisno povʹязana iz krimським kriminalnym ugrupovanniam «Sejlem» i slugувала йому «politичnym daхом» [21].

Partii 1990-x rr. mali dositʹ virazne ideologichne oblichchja. Zazvychai doslidnyky, analizuyuchi partiiino-ideologichnyi spektr Ukraini, rozmiščuyotʹ todiśni partii na liwopravii shkali. Yakcho skorystatisja takim pidchodom, to varto zaznachyti, sho na liwomu partiiinomu flanzi vidbuvsia dositʹ potuzhnyi splesk: buło zareestrovano Sotsialistichnu partiiiu Ukraini (1991), Seliansьku partiiiu Ukraini (1992), Kompartiiiu (KPU, 1993), Partiiiu komunistiv (bilyshovikiv) Ukraini (1994), Progresivnu sotsialistichnu partiiiu Ukraini (1996), kilьka sotsial-demokratychnykh ta in. Ne menśshogo nappovnennea zaznala u vказaniiy chas i prava chastyina spektra, yaskravymi predstavnykamy yakoi stali stvoreni u 1992 r. Ukrainська Konservatyvna Respublikanська partiiia, Ukrainська Natsionalna Konservatyvna partiiia, Khrystiansьko-demokratychna partiiia Ukraini, u 1993 r. – Kongres Ukrainських Natsionalistiv, Vseukrainsьke politychne obʹednannia «Derzhavna samostiiynistʹ Ukraini», Organizaciia ukrainskykh natsionalistiv v Ukraini, u 1995 r. Sotsial-Natsionalna partiiia Ukraini ta in. Svoeridnym uosoblenням «centru» bułi Partiiia demokratychnogo vidrodzhennia Ukraini, Liberalno-demokratychna partiiia Ukraini, Partiiia Zelenykh

України і т. п. Але звернемо увагу на інше: декларування прихильності до тієї чи іншої ідеології у назві партії – тільки формальна грань ідеологічного обличчя партій (тож закріплення партії на певній позиції на ліво-правій ідеологічній шкалі – річ досить умовна). Якщо подивитися більш прискіпливо, то з'ясуємо, що назва партії могла залишатися незмінною, але ідеологічні настанови – змінюватися. Так, у кінці 1991 р. Мін'юстом України було зареєстровано Ліберальну партію України, створену за ініціативою промисловців і підприємців. Першим її очільником став І. Маркулов. Штаб-квартира партії знаходилася у м. Донецьку, і партійна робота в основному проводилася на Сході України. Партія обстоювала економічні реформи в Україні, федералізацію республіки, виступала за надання російській мові статусу державної. З розширенням ореолу партійної діяльності мова вже велася не стільки про федералізацію України, як про децентралізацію влади з акцентом на розвитку місцевого самоврядування. Ослабла й категоричність вимоги надання російській статусу державної і т. п. *Тобто розширення географічних меж діяльності партії вимагало від неї й зміни ідейних стратегій.*

До зміни ідеологічних настанов спричиняла й зміна лідера. Так, наприклад, після того, як у лютому 1995 р. виконувати обов'язки президента ЛПУ став О. Соскін, то змінилася не тільки поведінка партії, яка зусиллями лідера налагодила контакти з національно-демократичними українськими партіями (НРУ, УРП, ХДПУ), але й ідейні пріоритети: О. Соскін наголошував, що партія виступає за сильну й незалежну Україну й не підтримує гасло двомовності. Втім, на зміну О. Соскіну дуже швидко прийшов спочатку В. Лановий, потім – В. Щербань. В. Щербань, прагнучи у свій спосіб переформатувати ЛПУ, на партійному з'їзді у січні 1996 р. пропонував змінити її назву на «Ліберально-трудова партія України», але така пропозиція не була підтримана учасниками зібрання.

Були випадки, коли між назвою й проголошуваними партією ідейними пріоритетами розверзалася прірва, партії мали назви, які (у термінології К. фон Бойме) «вводили в оману». Так, серед партій, які з'явилися під різноманітними

назвами впродовж 1990-х рр. і які, на перший погляд, претендували на місце у лівій частині чи й у центрі «ліво-правої партійної шкали», було чимало представників російського націоналізму в Україні («лівий націоналізм»), тієї сили, яка ідеологічно мімікруючи, бажала брати участь в українській владі, у прийнятті політичних рішень. Своєрідним відправним моментом у процесі розвитку російського націоналізму на партійному рівні був 1993 р., коли у травні органами влади було зареєстровано Конституційно-демократичну партію (з вересня 2005 р. і донині – Партія «Віче»), у червні – Громадянський конгрес України (з квітня 1998 р. і донині – Слов'янська партія), у жовтні – Комуністичну партію України та Партію слов'янської єдності України. КПУ задекларувала, що вона у своїх лавах об'єднує громадян, які є прихильниками комуністичної ідеї [22]. Ідейним орієнтиром Партії слов'янської єдності України стало нібито слов'янофільство. КДП проголосила себе партією «ліберального спрямування» [23]. Втім, як засвідчив час, ліберальна ідеологія виявилася менш принадною для російських націоналістів (у подальшому/у грудні 1994 р./ з'явилася тільки одна партія, що виступала під личиною лібералізму – Партія «Міжрегіональний блок реформ» [24]), а комуністичні та соціалістичні ідеї виявилися найбільш благодатним ґрунтом, на якому у наступні роки постали ще кілька нових ідеологічно споріднених партій. Так, у 1994 р. було зареєстровано вищезгадану Партію комуністів (більшовиків) України; згодом (відповідно у січні 1999 р., у листопаді 2000 р. та у березні 2001 р.) з'явилися Комуністична партія (трудящих), Комуністична партія (оновлена) та Комуністична партія робітників і селян. Липень 1996 р. став часом появи Прогресивної соціалістичної партії України.

Не менш звабливими для російського націоналізму в Україні були й слов'янофільські ідеї: з 1998 р. у загальноукраїнському партійному середовищі регулярно (мало не щороку) почали з'являтися партії, члени яких так чи інакше акцентували свою любов до слов'янства під егідою Росії. Так, наприклад, на сторінках інтернет-видання Слов'янської партії у грудні 1999 р. прямо говорилося наступне:

«На Україні надзвичайно гостро стоїть питання створення проросійської партії, яка б ставила собі за мету повернення Росії впливу, втраченого за роки радянської влади на Україні. Для цього необхідне створення федеративного державного устрою на Україні, осередками якого б були області, а також створення автономій на всіх землях, завойованих Росією. До них відносяться Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська, Донецька, Луганська області. Необхідно останні дві об'єднати в автономну республіку Донбас, а також домагатися створення повноцінної автономії у Республіці Крим» [25]. Тож у вересні 1998 р. було зареєстровано Партію «Русько-Український Союз» (з червня 2009 р. – ПАРТІЯ «РУСЬ»), у січні 1999 р. – Політична партія «Русь єдина» (з квітня 2003 р. і донині – політична партія «Держава»), у березні – Політична Партія «Єдина Київська Русь», у серпні 2000 р. – Партію Ліберально-демократичні реформи (з вересня того ж 2000 р. – Партія «Світло зі Сходу», з листопада 2002 р. – Політична партія «ЗУБР»); у березні 2001 р. – Партію «За Русь єдину» (з червня 2002 р. й донині – Партія «Руський блок»).

Кількісне зростання проросійських (націоналістично налаштованих) партій свідчило не тільки про наявність в українському суспільстві людей, зорієнтованих на Росію, але й про певний розбрат у цьому партійному сегменті: функціонування на кінець періоду п'ятох «комуністичних» партій, як і численних «руських» [26] і можна трактувати як свідчення конфліктних процесів у середовищі.

Щодо механізму утворення цих партій, то він мав свої особливості. Наприклад, Партія комуністів (більшовиків) України виникла у результаті легалізації української частини Всесоюзної комуністичної партії більшовиків (ВКПБ) [27]. Формування деяких інших партій відбувалося шляхом об'єднання зусиль етнонаціоналістичних російських громадських організацій, які переймалися не стільки захистом мовних і культурних інтересів росіян в Україні, як взялися відстоювати політичні цілі, ті цілі, які узгоджувалися і відповідали, насамперед, інтересам Росії. Так, появи ГКУ передувала активність членів «Отечественного

форума» (що діяв у містах Києві, Запоріжжі, Миколаєві), відділення товариства «Русь», «Интердвижения Донбасса», які ще у листопаді 1991 р. у м. Дніпропетровську створили «Гражданский форум Украины». Приблизно у той же час почала вестися робота зі створення «Движения за возрождение Донбасса». У травні 1992 р. у м. Донецьку представники вказаних організацій (як й інших, – «Демократического Донбасса», «Движения Демократических реформ», «Выборы-89», Ліберальної партії України) створили ГКУ. Втім, Мін'юст відмовився реєструвати ГКУ як блок партій (новостворених Партії праці та «Гражданского союза») і громадських організацій. Зрештою після дистанціювання від ГКУ Ліберальної партії та Партії праці він був зареєстрований як політична партія. У квітні 1995 р. ГКУ об'єднався із «Республиканской партией Крыма».

Загалом же партійні програми, платформи, декларації згаданих партій здебільшого були симбіозом ліберальних, соціалістичних або слов'янофільських ідей із російськими націоналістичними [28]. Їх аналіз свідчить, що деякими з партій не сприймався сам факт існування України як держави, а відтак і не передбачалося її існування як самостійного державного організму у перспективі. Зокрема, «прогресивні соціалісти» культивували ідею «відтворення СРСР» [29]. КПУ(о) ратувала за створення «Союза суверенных Свободных республик» [30]. КПРС – за «входження у Слов'янський Союз» [31]. КПУ, обстоюючи ідею відродження «Союзу братніх народів», у партійній програмі записала, що досвід історії свідчить про те, що українці впродовж ХХ ст. тричі (у ході визвольних змагань 1917–1920, у 1941–1945 та на початку 1990-х рр.) дискредитували «саму ідею української державності та незалежності» [32]. Члени «Руського блоку», як і їхні ідеологічні попередники у ХІХ–ХХ ст., продовжували культивувати ідею Малоросії [33]. КПУ, КПРС, Слов'янська партія, «Русько-Український Союз», «Руський блок» висловилися за «відновлення» чи надання державного статусу російській мові [34].

Прикметно, що в основу партійних програм було закладено чимало міфів: про братерську сім'ю рівноправних

народів, про безперспективність капіталізму, про велич СРСР, про спільні слов'янські цінності, спорідненість українців і росіян і т. д. Тобто у хід йшли все ті ж самі аргументи, якими широко послуговувалися російські націоналісти якщо не в часи самодержавства, то у радянський час і навіть сьогодні, намагаючись тримати у сфері впливу сусідні народи. Втім, старі міфи дещо модифікувалися, але від цього жодною мірою не змінювалася їхня сутність. Так, у свою програму Слов'янська партія записала, наприклад, добре знайомі сентенції з приводу унікальності – «окремого шляху» – слов'ян, тезу про те, що цей шлях має бути ані капіталістичним, ані комуністичним, й у свій спосіб возвеличили суто російські цінності: дух обцинності (колективізму), патріотизм, як «любов до Вітчизни – спільної Батьківщини всіх слов'янських народів» [35] і т. п.

Програмні документи згаданих партій насичувалися безапеляційним антизахідництвом [36], іноді антисемітизмом. Так, зокрема, Партія слов'янської єдності України вважала, що головною небезпекою для слов'янських народів є їхня «підпорядкованість швидкозростаючій іудео-протестанській цивілізації, яка спирається на політико-економічну міць першої масонської псевдоімперії – США, яка експлуатує інші народи та їх ресурси» [37]. На сторінках програмних документів педалювалася ідея цінності православної солідарності [38]. А партійні лідери, вчорашні затяті атеїсти, ставали активними прихильниками православ'я і, зокрема, захисниками інтересів Московського патріархату. (Оскільки, як відомо, навіть не всі українці є православними, то можна твердити, що прихильники московського варіанту православ'я несли у суспільство деструкцію: їхні настанови працювали на роз'єднання не тільки українців-православних з українцями-греко-католиками, з українцями-католиками чи з протестантами і т. д., але й з представниками інших національностей, інших віросповідань, котрі є такими ж, як й українці, громадянами держави України. Пристати на пропозицію «православної єдності» чи якогось «виключного слов'янолюбія» – означало б поставити під загрозу міжетнічну злагоду у державі). У програмних документах майже всіх згаданих партій

було зафіксовано прагнення скасування в Україні інституту президентства [39] (що абсолютно було суголосним ідеям, які звучали у бік України із Росії, наприклад, із вуст директора Інституту країн СНД К. Затуліна: «Нам взагалі не потрібна президентська влада в Україні, буде краще, якщо це буде парламентська республіка. Наш національний інтерес зовсім не полягає в тому, щоб Україна стала могутньою державою, з якою ми повинні були б рахуватися».)

Вищевикладене дозволяє твердити, що *потужний сегмент проросійськи зорієнтованих партій був характерною особливістю української багатопартійності у період 1990-х рр. ХХ ст.*

Представники антиукраїнських партій активно брали участь у парламентських і президентських виборах. Так, серед 30 суб'єктів політичних партій і виборчих блоків політичних партій (див. табл. 1), які були учасниками виборів до Верховної Ради України III скликання, антиукраїнські сили були представлені щонайменше п'ятьма політичними партіями.

Таблиця 1

Кількість партій-учасниць і переможниць виборів до Верховної Ради України III скликання (у складі блоків і самотійно)

Рік виборів	Загальна кількість партій-учасниць виборів (у складі блоків і самотійно)	Кількість партій, які стали парламентськими (у складі блоків і самотійно)
1998	40 (19 – у складі 9 блоків та 21 – самотійно)	9 (2 – у складі 1 блоку та 7 – самотійно)

У результаті виборів до парламенту потрапила КПУ (24,65 % голосів – 84 мандати) та ПСПУ (4,04 % голосів – 14 мандатів) [40]. ГКУ брав участь у складі Виборчого блоку партій «Трудова Україна». Блок, набравши трохи більше

3,06 % голосів [41], не подолав 4-відсоткового бар'єра і до парламенту його представники не потрапили. Аналогічною була доля й Виборчого блоку партій «СЛОН – Соціально-Ліберального Об'єднання», до якого входили Конституційно-демократична партія та Міжрегіональний блок реформ і які здобули 0,9 % голосів виборців. Ще меншу підтримку електорат надав Партії «Союз» – усього 0,7 % голосів [42].

Щодо президентських виборів 1999 р., то серед п'ятнадцяти претендентів на пост глави держави представників російських націоналістичних сил було кілька – О. Базилюк (голова Слов'янської партії), Н. Вітренко (голова ПСПУ), П. Симоненко (лідер КПУ). О. Базилюк, проголосивши свої претензії на президентську посаду, йшов на вибори у слов'янофільській одежині. Тож у передвиборчій платформі віддав належне слов'янській ідеології, слов'янським цінностям у російському варіанті – общинності, антизахідництву, православ'ю, рівноправності російської мови з українською та ін., висловився за «реальну інтеграцію з країнами СНД», за Слов'янський Союз, «створений шляхом входження України в союз Білорусі і Росії» [43].

Слов'янофільством, антизахідництвом і соціалістичними гаслами була виповнена платформа лідерки ПСПУ Н. Вітренко. Вона, зокрема, вказувала на необхідність розробки програми колективної безпеки трьох слов'янських держав (Росії, України, Білорусі), проголосила Росію та Білорусь стратегічними партнерами України, а крім того, як і О. Базилюк, висловила за підвищення у державі статусу російської мови, акцентувавши необхідність «надати російській мові статус другої державної» [44].

Передвиборча платформа очільника комуністів П. Симоненка була просякнута не тільки антизахідними і антинатовськими, але й антидержавницькими ідеями, адже містила тезу про «створення Союзу суверенних держав братніх народів», єдиного економічного простору з Росією та Білоруссю [45].

Варто взяти до уваги, що вказані партії так чи інакше впливали на численні національно-культурні російські товариства в Україні, політизуючи їхню діяльність. Так,

1 лютого 1999 р. був зареєстрований Всеукраїнський союз російських організацій «Конгресс русских обществ Украины» (неформально функціонував із березня 1996 р.), який об'єднав 42 організації у 18 регіонах країни. Старостою КРОУ став лідер Слов'янської партії О. Базиліук [46]. Згодом партії (Партія «Союз», Партія «Руський блок», Слов'янська партія, Партія «Русько-Український Союз») почали співпрацювати з етнопатріотичними організаціями [47].

Діяльність націоналістичних російських партій та організацій в Україні координувалася безпосередньо Росією. На користь цього свідчить, приміром, факт проведення 6 липня 1998 р. у м. Москві засідання «Міжнародного Союзу народно-патріотичних сил країн СНД та Балтії» та те, що координаційний совет очолив лідер КПУ (разом із очільником компартії Росії Г. Зюгановим) П. Симоненко [48].

Попри значну активність проросійських сил перед і під час другого електорального циклу, реальні успіхи (як засвідчили парламентські та президентські вибори) були скромними.

Якщо порівняти динаміку створення у 1990-ті рр. проросійських партій з динамікою постання українських націоналістично налаштованих політичних сил, то вищевикладене дозволяє твердити, що перші регулярно реєструвалися впродовж усього періоду, як і на початку наступного (що призвело до своєрідної гіпертрофії «лівого» флангу). Що ж до других, то творення тих партій, які можна ідентифікувати як українські праві, більш-менш активно відбувалося до 1997 р. Якщо одні з них виникали як партії чіткої ідеологічної спрямованості (наприклад, КУН чи ОУНвУ), то ідеологічна ідентичність інших була досить мінливою – шлях від інтегрального націоналізму до «слов'янської доктрини» у першій половині 1990-х рр. пройшла Українська національна асамблея (УНА). До того ж УНА вирізнялася не тільки трансформацією ідеологічної платформи, але й досить своєрідним шляхом легалізації. УНА як громадська організація була зареєстрована у травні 1992 р. (реєстраційний номер 245) і діяла до жовтня 1993 р., коли запис про реєстрацію було скасовано у зв'язку, як вказувалося у

наказі міністра юстиції України, з прийняттям II збором УНА рішення про ліквідацію УНА як громадського об'єднання [49]. У грудні 1994 р. УНА була зареєстрована вже як партія (реєстраційний номер 617) і діяла до початку вересня 1995 р., коли у зв'язку із наявністю в її структурі незаконного військового формування (члени якого у 1992 р. брали участь у конфлікті у Придністровській Молдавській Республіці, згодом – у Абхазії /1993 р./, Чечні /1995 р./), реєстрація знову була анульована. Після цього УНА у тому ж 1995 р. ще двічі зверталася до Міністерства юстиції України із заявою про реєстрацію, але їй двічі було відмовлено. Вчергове УНА звернулася до Мін'юсту у червні 1996 р., потім – у січні 1997 р. Врешті-решт, у вересні 1997 р. УНА знову була зареєстрована як політична партія (реєстраційний номер 923).

Ситуація з УНА свідчить, що держава активно втручалася у формування партійної системи, стаючи на перешкоді її розмиванню квазіпартійними утвореннями (документи поточного архіву Мін'юсту свідчать, що для перевірки діяльності утворення, яке претендувало на статус політичної партії, залучалося не тільки власне Міністерство юстиції України, але й СБУ та Генеральна Прокуратура). Для того щоб здобути статус партії, УНА повинна була відмовитися від бойових загонів як своїх структурних підрозділів.

1990-ті рр. стали часом, коли партії були вимушені розпрощатися з цілим рядом ілюзій. Чи не найяскравіше про ступінь «партійного прозріння» говорять висновки, озвучені лідером «Партії труда» (як стала називатися із 1998 р. «Партія праці») В. Ландиком на партійному з'їзді у березні 1999 р. у ході виступу-рефлексій над темою поразки партії на парламентських виборах 1998 р. *По-перше*, В. Ландик констатував, що «ми не стали масовою партією, і наші ідеї не змогли опанувати масами виборців». Тобто партійна еліта по-своєму почала усвідомлювати, що *масова партія – феномен минулого*. *По-друге*, глава партії твердив, що «доступну для розуміння мас виборців ідею партії повинні нести професійні партійні працівники». Таким чином, було усвідомлено, що робота по розбудові партії на

зламів ХХ–ХХІ ст. повинна проводитися, передовсім, на професійній основі. По-третє, В. Ландик озвучив тезу, над якою, напевно, задумувалася партійна верхівка не тільки Партії труда: «Партія – задоволення дороге, і одному, навіть дуже могутньому підприємству, його не подужати». Тобто, гроші – «живильна сила» для партії. Зрештою, четвертий момент, на який варто звернути увагу у промові партійного лідера, стосувався мети діяльності партії – виборів: «Щоб перемогти, потрібна щоденна, кропітка робота сотень партійних активістів, що зі знанням своєї професійної справи і за нормальну зарплату будуть готувати перемогу на виборах задовго до самих виборів. ...Аксіома успіху партії на виборах – не починати і закінчувати її підготовку з моменту оголошення виборів, а вести її постійно». Тобто прихід до влади – ціль, досягнення якої мало визначати стратегію і тактику партії як інструменту здобуття влади.

Відстоюючи своє право на життя та прагнучи бути привабливими для суспільства, новостворювані партії поставали під найрізноманітнішими назвами. Оскільки такі бренди, як комуністична, соціалістична, національна, ліберальна і т. д. були вже зареєстрованими, то виникла потреба у створенні нових, які б актуалізували для виборця ту чи іншу ідею, щоб виборець «відгукнувся» на партію як на «свою». Відтак виникають партії з «професійними» [50]; гендерними [51]; релігійними [52] «ярликами» у назві. Прагматизм змушував експлуатувати такі позитивно «заряджені» терміни, як «трудова», «труд» [53]; «захист», «захисники» [54]; «патріотизм», «батьківщина», «свобода» [55]; «новий», «нова» [56]; «молодіжний», «молодий» [57]; а також «зелені», «зелена», «екологічна» [58] тощо.

Якщо наявність у назві партії понять «комуністична», «соціалістична» ще можна пояснити даниною радянській традиції і розрахунком їх керівників на підтримку партії тією чи іншою групою «ностальгуючих», то пошук пояснень для обґрунтування підстав для виникнення кількох соціал-демократичних партій – процес безперспективний: середовище, в якому формувалися соціал-демократичні партії у 90-ті рр. ХХ ст. в Україні, якщо й містило у собі

якусь кількість тих, виразниками інтересів яких гіпотетично могли би бути соціал-демократи, то ця кількість була вкрай мізерною. (Доцільно поглянути й на Європу, у якій ще на початку 80-х рр. попереднього століття закінчився економічним, політичним, культурним крахом французької лівиці соціалістичний експеримент у Франції; у 90-х рр. збанкрутувала соціал-демократична шведська модель, що змусило більшість європейців ставитися до соціалістичних ідеалів із підозрою та скепсисом: соціалізм для них, скористаюся влучним виразом Р. Нозіка, здавався надмірним покаранням, навіть коли мова заходила про найтяжчі гріхи...). Але у 90-х рр. в Україні все було значно простіше: новостворювані партії, які б згідно з назвами і програмами мали б бути ідеологічними, їхнім засновникам такими й не мислилися. І не тільки тому, що у суспільстві просто фізично зникали ті, чиї б інтереси ці партії могли представляти, але й тому, що *функція представництва інтересів певного прошарку не була актуальною для партій.*

Звертає на себе увагу той факт, що у 1990-ті рр. лідерство у багатьох партіях не було тривалим у часі. Так, якщо простежимо генезу лідерства у СДПУ(о), то отримаємо таку картину: у 1990–1991 рр. партію очолювали А. Носенко, у 1991–1992 рр. – О. Сугоняко, у 1992–1995 рр. – Ю. Збітнєв, у 1995–1998 рр. – В. Онопенко, врешті-решт, у 1998 р. партію очолив В. Медведчук, лідерство якого тривало порівняно довго – до 2007 р.

Для 1990-х рр. характерна своєрідна міграція партійних лідерів/еліти. Серед найбільш яскравих прикладів – А. Матвієнко та П. Порошенко. Перший, як відомо, у 1989–1991 рр. був першим секретарем ЦК ЛКСМУ, згодом – членом ЦК КПУ; 1993 р. – був головою політради Трудового конгресу України; після об'єднання у 1996 р. ТКУ з ПДВУ та приєднанням до них ряду громадських об'єднань, очолив новостворену Народно-Демократичну партію. У грудні 1999 р. зі створенням Української Народної партії «Собор», А. Матвієнко став її лідером і залишався ним трохи більше двох років – до квітня 2002 р., коли партійний з'їзд прийняв рішення про саморозпуск

(ліквідацію) УНП «Собор» і фактичне об'єднання з Українською Республіканською партією. Щодо П. Порошенка, то його «партійна біографія» не менш розмаїта: з жовтня 1998 р. до лютого 2000 р. він був членом політбюро СДПУ(о); залишивши ряди СДПУ(о), у липні 2000 р. став лідером Партії солідарності України; з листопада 2000 р. – співголова Партії регіонального відродження «Трудова солідарність України» (нині – Партія регіонів), з березня до листопада 2001 р. – перший заступник голови Партії регіонів. Будучи першим заступником голови Партії регіонів (до 14 грудня 2001 р.), П. Порошенко з жовтня 2001 р. став головою Партії «Солідарність» [59] й у виборах до Верховної Ради України 2002 р. брав участь вже як її член. У Верховній Раді 15 травня 2002 р. став членом фракції «Наша Україна». На початку 2012 р. можемо спостерігати чергове зближення П. Порошенка з Партією регіонів [60]. Тобто маємо підстави твердити, що *перехід з партії у партію не був зв'язаний із зміною ідеологічних пріоритетів, але тільки з прагматизмом особистості.*

Те, що ідеологічні переконання не були основною мотивацією для вступу чи переходу з однієї партії в іншу, говорять й інші численні факти. Партію демократичного відродження України залишив О. Базилюк (голова координаційної ради Донецької обласної організації ПДВУ, згодом – співголова координаційної ради ПДВУ, з червня 1991 р. – член Президії ПДВУ), який згодом став ініціатором нового проекту – ГКУ, його головою. Лави Партії праці залишив І. Симоненко, який у 1997 р. створив Партію «Русько-Український Союз».

В окремих випадках, складається враження, бажання очолювати партію було чи не домінантним: В. Онопенко у 1990-х рр. почергово очолював Партію прав людини, згодом – СДПУ, СДПУ(о) та УСДП. Це є однією з підстав для твердження, що на зміну *ідеологічній* партії приходила *лідерська*. Для такої партії питання соціальної бази стояло тією мірою, якою ця «база» могла бути корисною під час виборів. Але попри те, що деякі партії декларували переконливе зростання партійних рядів на словах, як і кількості своїх прихильників, під час виборів вони не проходили

до парламенту – уявні прихильники не були такими в реальному житті.

Якщо для національно-демократичних або націоналістичних партій, які засновувалися на першому етапі партогенезу, важливою залишалася й ідея, й особа лідера, то другий-третій етапи увиразнили ситуацію, коли ідеологічні вподобання учасників партії закріплювалася хіба що у її назві, але ключовою ставала персона лідера, який і форматував партію «під себе». І ця партія була цілком залежною від нього. Переконливий доказ – Українська партія солідарності і соціальної справедливості (УПССС), яка була зареєстрована Мін'юстом України наприкінці липня 1993 р. і яку очолив голова концерну «Едланд» Е. Лашутін. Він виступав і основним спонсором партії. Після поразки на парламентських виборах 1994 р. Е. Лашутін поїхав за кордон, фактично залишивши партію і без керівника, і без фінансування. До кінця 1994 р. партія деградувала (віднайти будь-яку інформацію щодо її подальшої діяльності неможливо).

Приклад УПССС – не тільки яскрава іпостась лідерської партії. Її поява та функціонування дає підстави для ще щонайменше трьох висновків. *По-перше*, з урахуванням того, що Е. Лашутін не мав українського громадянства, можна твердити, що у 1990-х рр. в Україні могли створюватися, реєструватися та функціонувати партії, створені громадянами інших держав. *По-друге*, попри те, що, як вказувалося вище, членами (а отже, й лідерами) політичних партій, згідно з Конституцією 1996 р., можуть бути тільки громадяни України, законодавство у цій частині порушувалося: реєстрацію УПССС ніхто не скасовував. *По-третє*, анулювання реєстраційного свідоцтва партії відбулося, врешті-решт, згідно з рішенням Верховного Суду України тільки після планової перевірки діяльності УПССС Міністерством юстиції у 2003 р., що дозволяє твердити про те, що ретельно дбаючи про реєстрацію партій, держава у той же час мало переймалася фактично зниклими партіями, що й підтверджує більш ніж восьмирічний період існування УПССС «на папері» – з кінця 1994 р. до весни 2003.

Значення для партії лідера у свій спосіб продемонстрував й НРУ, який почав втрачати свою суспільну вагу й дробитися зі смертю В. Чорновола.

Якщо одні партії створювалися як лідерські і саме лідер брав на себе не тільки питання фінансування партії, але й формування її привабливого іміджу для виборців, то постання інших партій було результатом досягнення компромісів партійних еліт та укрупнення партійних організацій шляхом об'єднання. При цьому показовим є те, що у 1990-х рр. ми мали приклади кількох невдалих спроб таких об'єднань. В одних випадках, вони не визнавалися Мін'юстом (як це було, приміром, з об'єднанням у 1995 р. Партії прав людини, Української партії справедливості та Соціал-демократичної партії України (реєстраційний номер 419) у СДПУ). В інших – нібито досягнуті домовленості лідерів партій про об'єднання політичних сил на якомусь з етапів руйнувалися, але причини цього або не оприлюднювалися, або якщо й оприлюднювалися, то у, так би мовити, «пом'якшеному варіанті».

Якщо спробувати відповісти на питання, *«хто з ким хотів об'єднуватися?»*, хто був тим сильним, об'єднання з яким мало принести якість дивіденди, то чітко простежимо тенденцію: до «сильних» у 1990-х рр. належала, насамперед, Народно-Демократична партія, «партія влади», яка у 1996 р. переживала період становлення. Вона стала своєрідним «центром тяжіння» для Трудового конгресу України (серед засновників якого були А. Гальчинський, А. Базиліук, А. Матвієнко, Ю. Єхануров, В. Єщенко, О. Разумков, К. Ситник, А. Толстоухов). ТКУ, заснований у квітні 1993 р., на своєму III з'їзді, що проходив у лютому 1996 р., прийняв рішення про саморозпуск заради «єднання централістських сил» та, як вказувалося, «у зв'язку з утворенням НДП» [61]. *Таким чином, партія приносилася в жертву «партії влади», що переживала процес «народження».*

Прийняття нового виборчого закону та проведення на його основі парламентських виборів, суттєві зміни у динаміці виникнення партій, як і поступова трансформація політичного режиму у 1997–1998 рр. та більш стрімка – після президентських виборів у 1999 р. (що проявилось в

активному запровадженні авторитарних практик та імітації демократичних процедур) – свідчення на користь того, що кінець 1990-х рр. варто розглядати як час змін у розвитку багатопартійності.

**Партії наприкінці ХХ–на початку ХХІ ст.
(початок третього періоду партогенезу; становлення
партійної системи)**

Кінець 1990-х рр. можна вважати часом, коли *багатопартійність досягла певної зрілості й стала основою для початку формування партійної системи.* Одним із свідчень на користь досягнення українською багатопартійністю відносно високого ступеня зрілості говорить той факт, що на початок 2012 р. продовжують діяти 64 із 100 партій, які були започатковані (зареєстровані) у 90-х рр. попереднього століття. Серед цих 64-х одна, найдавніша (Українська Республіканська партія, нині – Політична партія Українська платформа «СОБОР»), легітимізувалася у 1990 р., 5 (із 11 зареєстрованих) – 1991 р., 4 (із 6) – 1992 р., 9 (із 16) – 1993 р., 2 (із 7) – 1994 р., 2 (із 4) – 1995 р., 5 (із 5) – 1996 р., 9 (із 12) – 1997 р., 7 (із 13) – 1998 р., 20 (із 25) – 1999 р. Звісно, можна ставити питання *про природність довголіття низки нині діючих партій, про «генетичний зв'язок» деяких з них із своїми попередницями.* Приміром, згадані Політичної партії Українська платформа «СОБОР» – із Українською Республіканською партією, адже постійний ребрендинг призвів до перетворення УРП в УРП «Собор», яка згодом «позбавилася» свого фундатора (Л. Лук'яненка), а у грудні 2011 р. провела об'єднавчий з'їзд із Політичною партією «Українська платформа» та заявила про зміну назви на «Українська платформа «Собор»», що призвело вже до вилучення навіть із назви «родимих плям республіканізму». Можна замислитися, наскільки «генетично» пов'язана нинішня Народно-Демократична партія патріотів України зі своєю «юридичною праосновою» – Партією Реабілітації Тяжкохворих України (зареєстрована у 1994 р.), яка спочатку прийняла назву Партії Реабілітації Народу України, потім стала називатися Ліберально-

демократичною партією патріотів України і нарешті поста-
ла в образі Народно-Демократичної партії патріотів Украї-
ни. Іншими словами, *наскільки природним було перетво-
рення «тяжкохворих» у «патріотів»*. Аналогічні питання
можна ставити і до таких «партійних довгожителів», як
Народна Партія («стартовим майданчиком» для якої, як і
для її нинішнього лідера В. Литвина, була створена у 1996 р.
Аграрна партія України), Єдиний Центр (у який трансфор-
мувалася Партія Приватної Власності) та ін. Але якщо
абстрагуватися від питання природності партійної мімі-
крії, то можна твердити, що *у кінці 1990-х рр. українська
багатопартійність виявилася здатною стати наріжним
камнем для початку розбудови партійної системи, яка
після парламентських виборів 1998 р. набула конфігурації
із 9 партій, представники яких здобули мандати депу-
татів Верховної Ради України*.

Серед цих 9-ти партій було щонайменше три сили, які
могли претендувати на роль домінуючої: КПУ як партія,
яку підтримала найбільша кількість виборців; Народний
Рух України як сила із статусом найдавнішої опозиції, що
прагла контролю над ситуацією у державі (яка хоч і на-
брала значно менше голосів ніж лідерка перегонів, але все
ж посіла друге місце у виборчому рейтингу), і Народно-
Демократична партія, яка, закріпившись на п'ятій позиції
у рейтингу, мала особливість – була «партією влади». Вона
була «партією влади» у тому сенсі, що обслуговувала ре-
жим Л. Кучми, а не реально володіла владою. Втім, партія
була надто слабкою, щоб монополізувати право обслугову-
вати режим, увійти у державу і на свій розсуд розпоря-
джатися державними ресурсами.

Жодна із трьох претенденток на статус домінуючої
такою не стала. Історичний час панування КПУ невмолимо
зменшувався (що, врешті-решт, призведе до *поступової
гібридизації партії* на початку нового століття при збере-
женні «розкрученого бренду» – назви). НРУ після смерті
лідера переживав не найкращі часи: Чорноволову спадщи-
ну руйнували і виплекані партією нові амбітні «гетьмани»,
і партії-спойлери на зразок Народного Руху України за
єдність (саме про таких А. Вілсон писав, що вони мали

мізерні шанси самостійного досягнення успіху, а задумувалися для того, щоб внести розбрат у певну «політичну нішу» й відібрати голоси в опозиції). Що ж до НДП, то вона була одним із перших проявів втручання Президента у структуризацію партійної системи і парламенту, але це не забезпечило їй можливості домінування у парламенті. До того ж вона скоро була виштовхнута з «владного Олімпу» СДПУ(о).

Помітним явищем 2000 р. став об'єднавчий процес таких п'яти партій, як Партія солідарності України, Партія труда, Всеукраїнська Партія Пенсіонерів, Політична партія «За красиву Україну» та Партія регіонального відродження України. У липні 2000 р. голови цих п'яти політичних партій дійшли згоди щодо об'єднання у єдину політичну силу, а у листопаді 2000 р. запрацювала нова політична сила – Партія регіонального відродження «Трудова солідарність України». На об'єднавчому з'їзді констатовалося, що партія стала першою, яка постала у результаті свідомої консолідації організаційних, масово-політичних, кадрових і майнових ресурсів п'ятох суб'єктів об'єднання. У березні 2001 р. партія змінила назву на Партія регіонів.

Аналізуючи об'єднавчий процес, у результаті якого постала Партія регіонів, варто звернути увагу на три моменти. Перший – процес називався *об'єднавчим*, але у наказі Мін'юсту № 12/5 від 28.02.2001 р. насправді йшлося не про об'єднання, а про реорганізацію чотирьох партій «*шляхом приєднання [курсив – М. К.] до Партії регіонального відродження України*». Тобто законодавець не розглядав цей процес як об'єднання рівноцінних суб'єктів: відбулося приєднання «слабших до сильнішого».

Другий момент цікавий з огляду пошуку відповіді на питання, «*які партії виявилися здатними до об'єднання?*» Характеристики цих партій такі: із п'яти партій чотири були засновані у 1997–1998 рр., три – у м. Донецьку (Партія солідарності України, Партія труда, Партія регіонального відродження України), по одній – у м. Дніпропетровську (Політична партія «За красиву Україну») та у м. Києві (Всеукраїнська Партія Пенсіонерів). Тобто із п'яти партій чотири були політичними утвореннями, що постали на

Сході та Південному Сході України. Таким чином, *серед регіонів України саме Схід та Південний Схід першими виявилися спроможними до об'єднання на рівні політичних партій.*

Зрештою, третій момент пов'язаний із з'ясуванням того, *хто привів партійні команди до об'єднання?* Вивчення біографічних даних [62] дозволяє говорити про те, що, по-перше, творцями першого крупного результативного об'єднавчого процесу стали люди, вихідці із Сходу та Півдня України; по-друге, три лідери партії з п'яти на момент створення Партія регіонального відродження «Трудова солідарність України» (Партії регіонів) були діючими народними депутатами Верховної Ради України III скликання, а двоє – народними депутатами Верховної Ради України попереднього, II скликання; по-третє, три із п'яти партійних лідерів (В. Ландик, П. Порошенко, Л. Черновецький) були тісно пов'язані із великим бізнесом.

Іншою особливістю Партії регіонів було те, що об'єднання постало не на ідеологічному ґрунті, а суто прагматичному: членство у партії мало забезпечити якісь «блага». Тобто *стимули до об'єднання були суто селективними (передбачали отримання вигоди і не були пов'язані із задоволенням потреб ідентифікації та солідарності).* До такого висновку підводить той факт, що, приміром, Г. Самофалов пробув головою Всеукраїнської Партії Пенсіонерів близько місяця – у жовтні 2000 р., а у листопаді того ж року уже був членом президії Партії регіонального відродження «Трудова солідарність України». Якщо взяти до уваги, що до короткотермінового головування у ВПП Г. Самофалов з 1997 р. був членом Партії регіонального відродження, а з березня 1999 р. – членом політвиконкому ПРВУ [63], то «кочування» з партії у партію було скоріш за все наслідком «тіньових» домовленостей: з часом, коли інтереси учасників об'єднання розійшлися, коли претензії на «розмір благ» не виправдалися, партію залишили, приміром, П. Порошенко та Л. Черновецький (перший у 2002 р. став членом Політичної партії «Народний Союз Наша Україна, а другий – очільником «Християнсько-Ліберальної партії України»).

Момент перетворення Партії регіонального відродження України у потужну Партію регіонів був досить символічним: вона постала у час, коли у результаті розколу та під тиском політтехнологій, використуваних опонентами, із політичної арени сходила найпотужніша політична сила 1990-х рр. – Народний Рух України, перетворюючись поступово на одну із маловпливових опозиційних партій.

Початок нового століття ознаменувався прийняттям у квітні 2001 р. Верховною Радою України Закону «Про політичні партії в Україні» [64], конституційною реформою 2004 р., «помаранчевою революцією», переходом до пропорційної системи виборів.

У законі «Про політичні партії в Україні» було дано визначення політичної партії: «Політична партія – це зареєстроване, згідно із законом, добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах». З того часу Закон «Про об'єднання громадян» (1992 р.) почав застосовуватися до політичних партій лише у тій частині, в якій не міг бути застосований Закон «Про політичні партії». У липні 2001 р. Наказом Міністерства юстиції України були затверджені форми реєстрів політичних партій – для реєстрації політичних партій Міністерством юстиції України, а також форми для реєстрації місцевих партійних організацій (окремо у області, місті, районі) територіальними органами Мін'юсту України [65].

Аналіз закону 2001 р. Венеціанською комісією зумовив критику ряду його положень з боку останньої [66]. У подальшому (у 2003–2009 рр.) до Закону сім разів вносилися поправки. Зокрема, 2003 р. (у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій), 2004 р. (у зв'язку із прийняттям Закону «Про вибори народних депутатів»), 2005 р. (двічі: зокрема, 6 липня законодавець додав положення про те, що членами партій не можуть бути працівники органів Державної податкової служби та положення про порядок легалізації первинних осередків політичної партії, яким статутом партії не надається право

юридичної особи; 7 липня закон про партії зазнав змін у зв'язку із внесенням змін до закону про вибори народних депутатів України), 2006 р. (було внесено зміни у частині щодо фінансової звітності партій), 2007 р. (щодо фінансування політичних партій) та 2009 р. (додано пункт про неможливість членства у партіях персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України). У червні 2007 р. за конституційним поданням 70 народних депутатів України справу щодо конституційності положень Закону про утворення політичних партій в Україні розглядав Конституційний Суд України. Восени того ж року Конституційний Суд приймав рішення у справі за конституційним поданням Міністерства юстиції України щодо офіційного тлумачення положень Закону, які стосувалися порядку утворення та реєстрації партійних організацій.

У 2000 р. в Україні було зареєстровано 19 партій. У рік прийняття закону про партії (2001 р.) – 22; 2002 р. – 2; 2003 р. – 2; 2004 р. – 8; 2005 р. – 24; 2006 р. – 12; 2007 р. – 4; 2008 р. – 20; 2009 р. – 12; 2010 р. – 14; 2011 р. – 16 партій. Статистика свідчить, що пік активності у створенні партій припав на 2005 р., коли було зареєстровано 24 партії. Більше того, 7 з них [67] були зареєстровані 25 березня – за добу до того моменту, після якого, згідно із законом, зареєстровані менше ніж за рік партії втрачали право брати участь у майбутніх парламентських виборах (у 2006 р.).

Особливістю партій, які поставали на зламі століть, було те, що вони (такі, як Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Політична партія «Трудова Україна», Партія «Демократичний Союз») представляли інтереси фінансово-промислових груп чи правлячої політичної еліти (*найбільш впливових прибічників*). Деякі з них в умовах зміни Президентом Л. Кучмою напрямку політичного розвитку та все більш помітного запровадження у процес управління державою та суспільством авторитарних практик й імітацію демократичних виборчих процедур, негативного ставлення Президента до перспективи проведення у 2002 р. виборів до парламенту на пропорційній основі [68] (що сприяло б подальшій структуризації партійної системи) – фактичне

нав'язування суспільству «правил гри» (у свій спосіб підтвердивши тезу Дж. Сарторі, що «виборча система є найбільш специфічним інструментом політичної маніпуляції») формувалися безпосередньо «у тіні» Адміністрації Президента партій і ставали «реквізитом режиму» [69]. Формальне використання інституту виборів, референдумів для реалізації неформальних норм, дозування політичної участі віддзеркалювало «збій» у «конституюванні демократії», загальмовувало нормальний (еволюцію через укорінення та дотримання алгоритму демократичних змін) розвиток партійної системи та забезпечувало недемократичну консолідацію режиму перед президентськими виборами 2004 р.

Аналіз багатопартійності змушує до постановки суто теоретичного питання: чи можна вважати усі партії, які виникли на зламі ХХ–ХХІ ст., *новими*, новими у сенсі, про який було зауважено М. Тевітс: «Новою є та партія, яка виникла або у наслідок розколу в існуючій партії, або справді є новою у тому сенсі, що утворюється без допомоги членів існуючих партій» [70]. З урахуванням цього зауваження, навряд чи можна твердити, що такі партії, як НДП, Партія «Демократичний Союз» (як і деякі інші) були справді *новими* партіями, адже формувались завдяки підтримці представників уже функціонуючих партій.

Початок століття засвідчив, що *українські партії у своїй масі не були зорієнтованими на суспільство*, про що дозволяє говорити, наприклад, ступінь поширеності партійних структур у регіонах держави. Так, на 1 січня 2001 р., в Україні діяло 109 партій [71], зареєстрованих Міністерством юстиції України, але лише 12 з них мали легалізовані осередки в усіх регіонах України. Серед них – «стара» та «нова» «партії влади» – НДП та СДПУ(о) та кілька провладних партій («придатків режиму», виконавців його замовлень) – Партія «Демократичний Союз», ДемПУ, Аграрна партія України, Партія «Соціал-демократичний союз»; традиційно КПУ та СПУ; впливові у 1990-х рр. НРУ та КУН; двоє представників бізнесу, які вже також побували при владі – Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» та Всеукраїнське об'єднання «Громада». 18 партій не мали обласних осередків [72]. 12 партій не мали жодного

осередку [73], що й свідчить на користь того, що партії *відвернулися від суспільства*.

Відвертаючись від суспільства, вони зосереджували свою увагу на державі та владі. Приміром, Всеукраїнська партія міжнаціонального порозуміння «Новий Світ», зареєстрована Мін'юстом у березні 2001 р. (співголови: Л. Скорик, В. Гажаман, А. Киреев), створювалася, можна твердити, лише для участі у виборах до Верховної Ради України 2002 р., адже не потрапивши до парламенту, лідери партії фактично згорнули її діяльність [74]. Таким же коротким було політичне життя ще однієї учасниці виборчих перегонів – Партії «Світло зі Сходу» (осінь 1999 – весна 2003 р.), як і низки інших. Ще один приклад, що вартий уваги, – створення (у червні 2001 р.) та реєстрація Мін'юстом України (у вересні того самого року) Партії захисту інтересів селян України (ПЗІСУ). Справа далі Установчого з'їзду у керівництва партії не пішла: 11 січня 2001 р. відбувся 2-й етап Установчого з'їзду, який розглянув питання про єдність лівоцентристських сил і про об'єднання ПЗІСУ із Соціалістичною партією України. Голова партії І. Бокий, виступаючи на форумі та обстоюючи думку про об'єднання із СПУ, заявив, що «діяти розрізнено означає прирікати себе на політичне небуття», під яким він розумів «відсутність представників партії у Верховній Раді» [75]. Така «істина» лідеру ПЗІСУ відкрилася за коротенький термін діяльності партії, до того ж – трохи більше ніж за рік до парламентських виборів 2002 р. Можна припустити, що було досягнуто домовленостей між лідерами двох партій про участь у виборах (І. Бокий посів другу позицію у виборчому списку кандидатів від СПУ), а про фактичне об'єднання партій не йшлося хоча б тому, що у липні 2002 р. Мін'юст України вказав І. Бокому на відсутність рішення Соціалістичної партії України про приєднання до її лав ПЗІСУ [76].

Ситуація із ПЗІСУ свідчить, що партія мислилася засновниками лише як інструмент входження у владу. Коли ж цей інструмент (з тих чи інших причин) виявлявся недосконалим і не спрацьовував, його «міняли». Технологія «партія в обмін на мандат» ставатиме надалі

все поширенішою і демонструватиметься суспільству все частіше. «Об'єднання» партій, як правило, проголошуватиметься і, відповідно, відбуватиметься на рівні керівництва партії (чи навіть лише лідера, який, вступаючи в цю, іншу, партію, входив у її керівні органи, його прізвище з'являлося у верхній частині її виборчого списку), але відстежити його механізм та з'ясувати як і чи ж відбувалося воно насправді на місцях – можливості немає, оскільки бракує конкретних «документальних слідів» процесу.

Увагу на питанні подальшого «захоплення влади й держави» під час парламентських виборів 2002 р. сконцентрував і Президент, наслідком чого стало утворення пропрезидентськими силами Виборчого блоку політичних партій «За Єдину Україну!» (із п'яти упривілейованих партій, можливості яких засвідчили несправедливість виборів, відсутність рівних умов для участі у виборчих перегонах), який очолив *безпартійний Глава Адміністрації Президента України В. Литвин* (ставши «інструментом» Президента для створення *керованого «непредставницького» парламенту*). Опозиційні до режиму Л. Кучми партії (у кількості 10-ти, які увійшли до складу Виборчого блоку політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна») також довірили свою долю на виборах *безпартійному В. Ющенку*. Цей момент є показовим у тому сенсі, що вкрай слабка інституціоналізація партій змушувала їх: а) блокуватися, б) погоджуватися на лідерство безпартійних, які володіли певним ресурсом (в одному випадку – адміністративним, в іншому – іміджевим). *Самі ж вибори мали вигляд демократичної конкуренції для мас, але недемократичного протистояння для груп еліт, уособленням яких були партії.*

Як видно із таблиці 2, у виборах 2002 р. загалом взяли участь 63 із 130 офіційно зареєстрованих політичних партій. Самостійно включилась у виборчі перегони 21 партія, 42 – у складі блоків. Російський націоналізм у виборах був представлений як ніколи перед тим широко. Так, на місця у Верховній Раді претендував Виборчий блок політичних партій «ЗУБР» (За Україну, Білорусію, Росію), до якого, крім згаданої вище Партії «Світло зі Сходу», увійшла Партія «Союз труда»; Виборчий блок політичних партій

«Блок Наталії Вітренко», що об'єднав Партію Освітян України (нині – Партія «Єдина Україна») та Прогресивну соціалістичну партію; «Руський блок», що складався із трьох партій: Партії «За Русь єдину», Партій «Русько-Українського Союзу» (РУСЬ) та Партії «Союз». Конституційно-демократична партія йшла на вибори у складі Виборчого блоку політичних партій «Команда Озимого Покоління». Учасниками виборчих перегонів стали й чотири комуністичні партії – Комуністична партія робітників і селян, Комуністична партія України та Комуністична партія України (оновлена), Комуністична партія (трудова). Жоден із зазначених блоків до парламенту не потрапив. Що ж до партій, то народними депутатами знову стали представники КПУ (здобувши 19,98 % голосів виборців, 59 мандатів), які вперше з моменту незалежності України поступилися за чисельністю виборених мандатів іншій політичній силі, – Виборчому блоку політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» (здобув 23,57 % голосів виборців, 70 мандатів).

Таблиця 2

Кількість партій-учасниць і переможниць виборів до Верховної Ради України IV скликання (у складі блоків і самостійно)

Рік чергових/ позачергових виборів	Загальна кількість партій-учасниць виборів (у складі блоків і самостійно)	Кількість партій, які стали парламентськими (у складі блоків і самостійно)
2002	63 (42 – у складі 12 блоків та 21 – самостійно)	22 (19 – у складі 3 блоків та 3 – самостійно)

Наслідком виборів стало переформатування партійної системи: відтоді вона була представлена 22 партіями. *Партійна система зразка 1998 р. не змогла самовідтворитися в умовах потужного адміністративного тиску, втручання виконавчої влади у виборчий процес.*

У березні 2003 р. Мін'юст розпочав перевірку партій на предмет дотримання ними закону про політичні партії, за результатами якої та відповідно до рішень Верховного Суду України були анульовані реєстраційні свідоцтва 28 партій. На 1 листопада 2003 р. партійне середовище, за даними Мін'юсту України, складалося із 96 партій. Найбільша кількість партій була представлена у Донецькій області (81 обласна, 423 районних, 648 районних у містах та 1026 міських організацій політичних партій), а найменша – у Чернівецькій (73 обласні, 409 районних, 108 районних у містах та 157 міських організацій політичних партій) [77]. Найбільш розгалужену мережу серед українських партій мала колишня «партія влади» – НДП, яка зареєструвала у державі 905 структурних підрозділів. А далі місця в рейтингу партій із найбільш розвинутою структурою розподілилися наступним чином: «Жінки за майбутнє» Всеукраїнське політичне об'єднання мало 868 структурних утворень, Партія «Демократичний союз» – 866, Комуністична партія України – 815, ВО «Батьківщина» – 808, Партія регіонів – 807, СДПУ(о) – 803, Соціалістична партія України – 803, Українська Народна Партія – 782, Аграрна партія України – 702. Найменшу мережу мала Партія Вільних Селян і Підприємців України – 16, Партія Приватної Власності (*нині* – Єдиний Центр) – 19, Політична партія «Партія за військових» (*нині* – Політична партія «Партія екологічного порятунку «ЕКО + 25%») – 20, Комуністична партія (трудящих) – 21, Партія захисту знедоленого народу України – 29, Партія «Союз труда» – 32, Партія Радикального Прориву – 38, ОУНвУ – 40, ЛДПУ – 42, Партія «Русько-Український Союз» – 43.

У столиці, м. Києві, було зареєстровано 98 регіональних структур політичних партій та 640 районних у містах. Всього в Україні було зареєстровано 2 262 обласних (регіональних), 16 374 районних, 4 390 районних у містах та 8 605 міських структурних підрозділів політичних партій.

Характерною особливістю партогенезу початку ХХІ ст. стала спроба Міністерства юстиції України у жовтні 2004 р. домогтися заборони однієї з партій – УНА. Звернувшись до Верховного Суду України з відповідним поданням, Мін'юст

вказав, що підставою для нього є порушення УНА вимог ст. 21, 24, 37 Конституції України, ст. 5 Закону «Про політичні партії в Україні». Міністерство стверджувало, що УНА, організувавши мітинги та демонстрації, супроводжувала ці акції розповсюдженням агітаційних матеріалів і листівок із закликами, які розпалювали міжнаціональну та міжетнічну ворожнечу. Крім того, було наголошено, що аналогічні заклики розміщувалися на офіційному сайті партії у Мережі, у прес-релізах УНА. Верховний Суд, вивчивши справу, зазначив, що міністерством не було надано доказів про те, що «перераховані в поданні та організовані партією мітинги й демонстрації були направлені на розпалювання міжетнічної чи расової ворожнечі та посягання на права й свободи людини, чи дані про адміністративне або кримінальне переслідування членів партії за такі дії. Не спрямовані на розпалювання міжетнічної чи расової ворожнечі та посягання на права й свободи людини надані суду публікації партії». Суд вказав, що вирази, які інкримінувалися партії, він розглядав у контексті «передвиборних політичних спорів та обговорення проблем, що стосуються життя суспільства», як «оціночні судження», думки, критичні зауваження та «дуже різкі висловлювання», що були спрямовані на політичних діячів, державні органи чи громадські організації «з метою участі партії в державно-політичному житті та здійснення реального впливу на вироблення державної політики задля реалізації партійної програми». Виходячи «з вимог плюралізму думок, свободи поглядів і діяльності політичних партій, з урахуванням передбачених законом обмежень як умов прогресу демократичного суспільства», суд дійшов висновку про «недоведеність підстав для закриття політичної партії» [78].

Таким чином, за всі роки становлення та розвитку партійної системи в Україні національні суди двічі розглядали справи щодо заборони партій (КПУ та УНА).

У той же час, як свідчить практика, якщо ініціаторами заборони партій були державні органи (Президія Верховної Ради України /у випадку з Компартією України/ чи Мін'юст /у випадку з УНА/), то окремі особи ініціювали питання про анулювання реєстраційного свідоцтва

партії, обстоюючи думку про те, що партія порушила їхні права. Так, у березні 2008 р. Окружний адміністративний суд м. Києва розглядав позов громадянина до Міністерства юстиції України про: а) визнання протиправними дій щодо реєстрації Комуністичної партії (оновленої); б) визнання нечинним рішення про реєстрацію КПУ(о) (оскільки воно, як зазначалося, «не відповідає вимогам ст. 23–24, 36–38, 85 та п. 1 ст. 116 Конституції України і ст. 2–3; п. 5 ст. 5; п. 1, 3, 8, 9 ст. 8 Закону України «Про політичні партії в Україні»); в) визнання «бездіяльності Міністерства юстиції України щодо здійснення контролю за наявністю місцевих осередків Комуністичної партії України (оновленої) протиправною»; г) зобов'язання Мін'юсту «провести комплексну перевірку наявності місцевих осередків Комуністичної партії України (оновленої)»; г) зобов'язання Мін'юсту «підготувати і направити подання до Верховного Суду України на заборону Комуністичної партії України (оновленої)»; д) «відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 162 Кодексу адміністративного судочинства України, до вирішення справи у Верховному суді України, тимчасово заборонити діяльність Комуністичної партії України (оновленої)» [79]. Оскільки 1) Міністерство юстиції України довело, що статутні документи КПУ(о) відповідають вимогам законодавства України, 2) партія створила місцеві осередки, 3) позивач не надав суду докази порушення його прав, свобод, інтересів, 4) позивачем пропущено строки звернення до адміністративного суду та ін., суд відмовив у задоволенні позову.

Якщо парламентські вибори 1998 р. та 2002 р. проводилися за змішаною системою, то двоє наступних – за пропорційною (згідно із Законом «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 р.) [80]. Перехід до пропорційної системи означав, що партії стали єдиним каналом входження до парламенту. Це посилювало інтерес еліт (у т. ч. регіональних) до питання партійного членства та зумовило посилення інтересу до питання фінансування партій підприємцями, власниками значних капіталів. Разом з тим, зростання ролі партій по-своєму нівелювало вагу *партії влади* (яка досить впевнено почувала себе в

умовах функціонування змішаної виборчої системи у контексті політичного режиму, який склався за роки президентства Л. Кучми): парламент зразка 2006 р. став місцем, де партії могли посперечатися з нею щодо впливу на суспільство.

Позитивно вплинула на становище партій і конституційна реформа 2004 р., яка децентралізувала владу у суспільстві та уможливила для партій реалізацію функції формування уряду та здійснення певного контролю за його діяльністю, а «помаранчева революція», у свою чергу, забезпечила функціонування інституційно-конституційного механізму проведення справедливих парламентських виборів, що двічі уможливило, з-поміж іншого, перемогу на виборах опозиційної партії – Партії регіонів (що стало відмітною рисою періоду).

Готуючись до виборів, партійні лідери шукали можливості потрапляння до парламенту, і що характерно – не стільки для своїх партій, як для себе. На ІХ партійному з'їзді (червень 2005 р.) Української партії Справедливості – Союз ветеранів, інвалідів, чорнобильців (УПС–СВІЧА) йшлося про те, що слабка матеріально-фінансова база партії «в умовах підготовки чергових виборів до Верховної Ради і органів місцевого самоврядування на пропорційній основі» зумовлює те, що «партія не в змозі скласти гідну конкуренцію іншим політичним силам і може залишитися поза владою» [81]. З'їзд схвалив «Угоду щодо стратегічного партнерства Соціалістичної партії України, Української партії Справедливості – СВІЧА та Української Спілки ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів)». «Стратегічне партнерство» полягало у тому, що УПС–СВІЧА на цьому ж з'їзді прийняла рішення про самоліквідацію [82] та рішення про внесення пропозиції «голови СПУ О. О. Морозу щодо призначення своїм заступником у Центральному виборчому штабі СПУ С. В. Червонописького» [83], який був головою УПС–СВІЧА. Під час виборів 2006 р. С. Червонописький був внесений до виборчого списку СПУ як її член під № 5, а на дострокових виборах 2007 р. – під № 8. *Приклад УПС–СВІЧА – це одне свідчення того, що сучасні партії не прагнуть виконувати функцію «ідеологічного*

притулку» для односторонців, як не виконують і функцію представництва інтересів певного електорального прошарку, але тільки партійних лідерів, яким технологія «мандат в обмін на партію» приносила неабиякий зиск.

Передвиборчі партійні форуми демонстрували непрозорість механізмів відбору персоналій до партійних списків: делегати підтримували тих претендентів, які називалися лідером (керівниками) партії чи фінансовими донорами. Наслідків, щонайменше, було три: по-перше, з'явилися підстави говорити про партійну корупцію; по-друге, – про низьку змінність складу Верховної Ради України та низькі професійні якості парламентарів (що фактично призвело до появи неформального інституту «диригента більшості», уособленням якого сьогодні став М. Чечетов, та стало підставою для розповсюдження інформації про те, що у парламенті відбувається підміна та фальсифікація обговорених і навіть проголосованих законопроектів); по-третє, – про нерівномірність представлення у законодавчому органі регіональних еліт. Крім того, ситуація засвідчила, що нинішні депутати, отримавши свій статус, передовсім завдяки керівництву партії, відпрацьовують насамперед його «побажання та вказівки», а не виборця.

Як видно із таблиці 3, у виборах 2006 р. загалом взяла участь найбільша кількість партій – 79.

Таблиця 3

Кількість партій-учасниць і переможниць виборів до Верховної Ради України V та VI скликань (у складі блоків і самостійно)

Рік чергових/ позачергових виборів	Загальна кількість партій-учасниць виборів (у складі блоків і самостійно)	Кількість партій, які стали парламентськими (у складі блоків і самостійно)
2006	79 (51 у складі 17 блоків та 28 – самостійно)	11 (8 – у складі 2 блоків та 3 – самостійно)
2007	42 (32 – у складі 10 блоків та 10 – самостійно)	16 (14 – у складі 3 блоків та 2 – самостійно)

Вибори продемонстрували *чергову зміну конфігурації партійної системи*. Попри широку участь у виборах проросійських партій (які знову були представлені досить широко: Блоком Наталії Вітренко «Народна опозиція», до якого увійшли Партії «Русько-Український Союз» /РУСЬ/ та Прогресивна соціалістична партія України, Виборчим блоком політичних партій «ЗА СОЮЗ», котрий об'єднав партії: «Соціалістична Україна», «Союз», «Вітчизна» та Слов'янську партію. Крім того, такими партіями, як КПУ, партія «Віче» та «Партія політики ПУТІНА» /нині – Політична партія України «РУСЬ ЄДИНА»/) до парламенту, подолавши 3-відсотковий бар'єр, вдалося потрапити тільки КПУ – їй віддали свої голоси 3,66 % (що дозволило здобути 21 мандат) виборців-представників тих самих, що й на попередніх виборах, верств населення, тих, які через свій поважний вік чи внаслідок скрутного соціально-економічного становища готові були й надалі довіряти обіцянкам «російсько-радянського» комунізму [84]. Інші партії підтвердили свій статус політичних лузерів. Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» здобув 2,93 % голосів, Партія «Віче» – 1,74 %, Виборчий блок політичних партій «ЗА СОЮЗ» – 0,20 %, «Партія політики ПУТІНА» – 0,12 % [85]. Такі показники засвідчили не тільки те, що більшу частину держави було важко звабити проросійською перспективою (у будь-якому варіанті), але й те, що фактично кожна з названих партій чи виборчих блоків, прагнучи потрапити до владних структур, претендувала на голоси одних і тих же досить нечисленних верств українського суспільства – росіян, які марять великодержавною (у слов'янофільській чи ліберальній одежині) російською ідеєю, і «російськомовних малоросів», далеких від українського життя.

Російські націоналісти під час виборчих перегонів (і не тільки) відкрито діяли у напрямку розхитування української держави, дестабілізації соціуму. Найбільш активно вони поводитися на Півдні та Сході України і в Криму. Зокрема, Партія «Союз» і Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» на мітингу у м. Ялті та на демонстрації у м. Сімферополі представили проект конституції Криму, в якому

передбачили для автономії право на міжнародне співробітництво, на референдум прямої дії, на самостійне розпорядження доходами; наділили вищою владою Верховну Раду Криму і т. п. [86] Фактично на рівні проекту здійснили акт відторгнення від України частини її території.

Найменша кількість партій брала участь у позачергових виборах до парламенту у 2007 р. – 42 (див. табл. 3), з яких тільки 16 отримали суспільну легітимацію, здобувши необхідну кількість голосів для подолання виборчого бар'єра та набуття статусу парламентських. З усіх проросійські налаштованих політичних сил до парламенту потрапила знову лише КПУ, якій віддали свої голоси 5,39 % виборців. ПСПУ підтримали 1,32 % виборців, Комуністичну партію України (оновлену) – 0,29 %. 0,10 % голосів набрав Виборчий блок політичних партій «КУЧМА» (у його складі – Партія «Союз» та Політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Центр»)[87].

Щодо участі лідерів зорієнтованих на Росію партій у виборах президента України, то у I турі президентських виборів у 2004 р. брали участь П. Симоненко, Н. Вітренко та О. Базилюк; у аналогічних виборах 2010 р. – П. Симоненко.

Сучасні партії як агенти дедемократизації

Партії, що народжувалися у 2000-х рр., часто-густо не обтяжували себе розробкою ґрунтовної програми, як і обґрунтуванням своїх ідеологічних засад, що стало однією з ознак часу. Розлога програма, яка б увиразнювала ідеологічне обличчя партії – факт неповоротного минулого. Як свідченням цього є, наприклад, програма заснованої у вересні 2001 р. Політичної партії «Громадський контроль», яка займала сторінку тексту [88]. Обсяг програми Зеленої партії України (2001 р., реєстраційний номер 1600) – дві сторінки [89]. Дві-три сторінки – обсяг програм таких, приміром, партій, як Всеукраїнська Чорнобильська народна партія «За добробут та соціальний захист народу» [90], Всеукраїнська партія Миру і Єдності [91], Зелена партія України (2000 р, реєстраційний номер 1360) та

інших. Якщо законодавець вимагав закріплення у партійних статутах конкретних положень (наприклад, щодо цілей і завдань партії, прав та обов'язків її членів, коштів і майна, порядку внесення змін до статуту, припинення діяльності та ін.), а Мін'юст України безпосередньо контролював їх наявність, то партії, щоб бути зареєстрованими, змушені були дослухатися до держави, а тому виписували й виписують свої статuti з подробицями, на багатьох сторінках. Вимоги ж до програм – інші: законодавець констатує, чого не повинно бути у програмі [92], інших вимог не висуває. Немає цих вимог й у суспільства: по-перше, партійними програмами у своїй масі суспільство не цікавиться, по-друге, навіть при бажанні віднайти деякі з них – справа складна навіть для дослідника. *Недоступність програм більшості із сучасних політичних партій – ознака фактичної незацікавленості партій у приваблюванні потенційних членів чи розширенні кола своїх прихильників. Така недоступність свідчить про закритість партій, а закритість, у свою чергу, – про їхній недемократичний характер. Закритість дозволяє говорити, по-перше, про партії, як про агентів дедемократизації (в умовах функціонування в Україні гібридного режиму) і, по-друге, – ставити питання про роль держави у процесі закритості партій, оскільки Мін'юст, попри існуюче законодавство, утаємничує документи партій [93].*

Мінімізація текстів програм призводить до того, що у ряді випадків неможливо здійснити ідеологічну (політичну) ідентифікацію партії, як у випадку, наприклад, з Партією Реабілітації Народу України (ПРНУ) [94], програма якої займала менше сторінки [95]. На користь твердження про «неідеологічність» деяких програм свідчать і слова очільника ПРНУ у період, коли вона називалася Ліберально-демократична партія патріотів України, С. Крижанівського, який звертав увагу, що створена 1994 р. партія до 2006 р. «була без ідеології» [96]. «...У нас є те, чого немає в інших партій. У нас є ідеологія», – наголошує сьогодні створена у вересні 2011 р. «Українська партія респонсизму». *Тобто у самому партійному середовищі визнається, що існують партії без ідеології.* Про відмову від чіткої

ідеологічної ідентифікації заявила і створена 2006 року «Партія гуманістів України» (з жовтня 2009 р. – Політична партія «Ліберально-гуманістична партія «Товариш»), яка проголосила: «Партія гуманістів не є ні лівою, ні правою, ні центристською» і додала, що «кожну конкретну ситуацію, кожен можливий варіант розвитку [вона. – М. К.] оцінює лише за тим, корисно це людині чи на шкоду їй, стане людині краще чи гірше уже сьогодні, а не через деякий час» [97]. Прямо заявила про свою специфіку і «Партія Правозахисту», наголосивши у своєму статуті, що її «чітко не можна віднести ні до якої частини спектра політичних партій в Україні, умовно окреслених в межах усталених у світі політичних концепцій: комунізм, соціал-демократія, лібералізм і консерватизм» [98].

Варто звернутися до ще одного показового моменту, який засвідчує, що *створення та реєстрації партій* – вид новітнього бізнесу, що пов'язаний із юридичними фірмами, адвокатськими та консалтинг-юридичними компаніями, які сьогодні на своїх сайтах нерідко розміщують пропозиції щодо «реєстрації» політичних партій [99]. Так, юридична фірма «Акцент» повідомляє, що серед її заслуг – реєстрація у 2010–2011 рр. таких партій, як Політична партія «Міст» (zareєстрована Мін'юстом України 19.04.2011 р. № 193-п.п.) [100], ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ «НОВЕ ЖИТТЯ» (zareєстрована Мін'юстом України 16.03.2011 р. № 191-п.п.) [101], Політична партія «За справедливість та добробут» (zareєстрована Мін'юстом України 30.04.2010 р. № 183-п.п.) [102]. Порівняння програм Партії «НОВЕ ЖИТТЯ» та Партії «За справедливість та добробут» дозволяє твердити про їхню текстуальну й ідейну близькість, з тією лише різницею, що одна з програм написана російською, а інша – українською. У такій ситуації говорити про ідеологічність партій, виставлених на «партійному ринку», як і їхніх лідерів, не доводиться. Як втрачає сенс аналіз партійних програм, написаних «під копірку».

Зрозуміло, що залишаються партії, які продовжують свою гру з електоратом, виступаючи перед ним як «борці за ідею», як прихильники певної ідеології. Таку роль сьогодні (хоч і менш вдало, ніж у 1990-х рр.) продовжує

грати КПУ. Але суспільні настрої змушують мімікувати і комуністів. Яскравим підтвердженням цьому є відхід комуністів від програмних настанов. Так, у програмі Комуністичної партії України (що діяла до 2011 р.), наприклад, було зафіксовано тезу про те, що національна ідея – це витончена форма антикомунізму [103]. Попри це у 2005 р. світ побачив збірник статей лідера комуністів П. Симоненка, який називався «Национальная идея Украины» [104]. Тобто комуністи, пристосовуючись до нових обставин, виявляють неабиякі здібності до політичної мімікрії, відмовляючись від традиційного відстоювання інтересів класів, і поспішають підняти на кін ідею своїх одвічних затятих опонентів – так званих буржуазних націоналістів, ідею нації, але намагаються переконати останню, що «для України сонце сходить на Сході» [105].

До мімікрії час від часу вдаються й «модерні слов'янофіли», але приховати антиукраїнську суть не вдається. Одним із промовистих підтверджень цього є протейська мінливість Політичної партії «Слов'янський народно-патріотичний союз», яка у кінці 2005 р., відмовившись від «слов'янолюбія», несподівано трансформувалася у Політичну партію України «Партія політики ПУТІНА», а згодом вдалася до деякого «пом'якшення» свого образу поставши вже у новій іпостасі – як Політична партія України «РУСЬ ЄДИНА» [106].

Зміна політичної ідентичності призводить до проблем з «ідеологічним обличчям» у соціал-демократів (об'єднаних) та соціалістів. У автентичності перших час від часу сумніваються європейські соціал-демократи [107]; що ж до других, то у липні 2011 р. Соціалістична партія України була просто виключена із Соцінтерну (членом якого була із 31 січня 2006 р.) за невідповідність дій партії основоположним цінностям і принципам Інтернаціоналу [108]. Втім, не тільки так звані ліві сьогодні переживають недовіру до своєї «лівизни», але й праві: закиди у «ненаціоналістичності» лунають, наприклад, на адресу Всеукраїнського об'єднання «Свобода».

Одним із найскладніших для аналізу залишається питання фінансування партій. Цей процес є непублічним,

закритим для суспільства. Втім, час від часу відповідна інформація потрапляє у ЗМІ. Так, наприклад, у серпні 2011 р. ЗМІ писали про борг розміром 35 млн. грн партії «Наша Україна» О. Третякову [109]. На джерела фінансування Партії «Фронт Змін» дещо пролив світло її лідер А. Яценюк, зазначивши, що членських внесків вистачає тільки на утримання офісу та видання партійної газети. Втім, справу рятує те, що «у деяких членів партії є бізнес, і вони щомісяця вносять на центральний рахунок партії гроші: для того, щоб виплатити зарплату, оплатити рекламу і провести кампанію. Тому що ці люди уже з тобою разом, ці люди підтримують тебе і ти підтримуєш їх», – заявляв А. Яценюк [110]. *Таким чином, можна зробити висновок, що підтримка бізнесовими колами політичних партій – одне з джерел фінансування партій.*

Нині характерним стало таке явище, як оренда партії. Здача партії в оренду допомагає повернути кошти, витрачені засновниками партії на створення мережі осередків у регіонах. Крім оренди, партію сьогодні можна виставити на продаж та, відповідно, купити [111]. Чи не вперше ринок політичного франчайзингу запрацював у 2006 р., коли з'явилися перші пропозиції продажу партій. У наступні роки бізнес почав стрімко розвиватися, про що свідчать, наприклад, оголошення у Мережі [112], знайомство з якими підводить до однозначного висновку: партія сьогодні – товар, який має досить високу вартість [113], до того ж, – чим «старіша» і досвідченіша партія (наприклад, брала участь у виборах), тим вища її ціна. Крім того, оголошення опосередковано «говорять» про функції та цілі сучасних партій. Так, продавець однієї з партій, рекламуючи свій «товар», вказав, що за допомогою партії найперше можна взяти участь у виборах, а крім того, партію можна здати в оренду («під певні акції чи наступні вибори»), можна продати «місця у списках в окремих регіонах», за її допомогою можна підвищити власний авторитет «для покращання ділових зв'язків і контактів із виконавчою владою на місцевому рівні» чи провести розкрутку «власного бренду (до наступних виборів)», як і використати в інший спосіб [114].

Суть вищезазначених технологій використання партій по-своєму розкрив у 2010 р. лідер Всеукраїнської партії «Нова Сила» Ю. Збітнєв. Перша передбачає проведення з'їздів двох партій, на кожному з яких приймається рішення про об'єднання політичних сил, після чого партія із слабкою регіональною структурою «вливається до політичної сили з розвиненою мережею», яка «бере собі розкручену назву сили, що долучилася». Другий шлях полягає, за словами Ю. Збітнєва, у «поході на вибори» кандидатів «відомої політичної сили чи регіонального лідера за списком іншої маловідомої партії». Специфіка використання третьої технології передбачає, що створюється громадська організація, яка «бере собі ім'я розкрученого бренда», у ході виборчої кампанії «піарить своїх кандидатів, але відправляє їх на вибори за списком будь-якої партії із розвиненою мережею» [115].

За оцінкою політтехнологів, покупець, придбавши партію, виграє: «Створення партії, збір підписів, реєстрація у Мін'юсті сьогодні обійдуться майже у 100 тис. доларів, а брати участь у виборах партія зможе тільки через рік. Її треба ще й утримувати, тому лідери невеликих партій йдуть на фактичну передачу своїх місцевих організацій в оренду. За такого співробітництва мають значення не стільки ідеологічні орієнтири місцевих блоків, а сума, яка дозволить партії забезпечувати своє існування» [116]. За даними ЗМІ, до надання подібних послуг у 2006 р. вдавалася, приміром, Ліберально-демократична партія України, як зазначав її лідер І. Душин, – в обмін на місця у виборчому списку [117]. А попит в останні п'ять років (із введенням пропорційної системи виборів) на місця у списку неухильно зростає. Так, у 2010 р. інтерес до осередків місцевих партій проявляв чернігівський рух «Громадська думка». Його очільник Г. Романова, зауважуючи про готовність руху об'єднати зусилля з місцевими партійними осередками для участі в місцевих виборах зауважувала, що планувалося створити блок на базі партій, які підбиралися ніяк не за ідеологічним принципом»: «Це дві маловідомі партії. Вони фактично не функціонують, самі вийшли на нас та запропонували співробітництво. Їм буквально

треба штаб утримувати, у них один глава штабу й існує. Ну є, звісно, якісь мінімальні фінансові зобов'язання» [118]. Третім учасником блоку, за свідченням лідерки «Громадської думки», мала стати Патріотична партія України (ППУ) [119]. Є відомості про здачу в оренду місцевих осередків Політичною партією «Громадянський рух України». В інших випадках, коли партія у тому чи іншому регіоні зовсім не мала шансів на підтримку виборців, вона вдавалася фактично до введення виборців в оману, проводячи своїх представників за списками «нейтральних партій». Ці «нейтральні партії», виникаючи, не мають на меті захищати (представляти) інтереси якогось соціального прошарку, а існують, виявляючи готовність виконувати роль франчайзі. *Тобто сьогодні маловпливові на загальноукраїнському рівні партії – це неідеологічні утворення ad hoc, які у кожній окремій ситуації вирішують ті чи інші конкретні для даного моменту й регіону завдання, продиктовані або партією влади, або впливовими парламентськими партіями, або ж фінансово-промисловими групами. Такі партії не потребують суспільної легітимації: їх у свій спосіб легітимують місцеві групи інтересів. Вони не можуть бути і не є агентами демократизації суспільства. Допмагаючи представникам регіональних еліт проникати у владу на регіональному рівні, вони у свій спосіб дискредитують ідею місцевого самоврядування.*

Попит на «партії-франчайзі» по-своєму стимулює виникнення все нових і нових політичних партій в Україні, які, зареєструвавшись, створюють свої організації (як того вимагає закон – у двох третинах регіонів України), але надалі – не розвивають мережу осередків рівномірно по всій Україні, оскільки потреби у тому немає: держава, зрозуміло, не вимагає кількісного росту мережі чи збільшення кількості членів партії, фінансовий же зиск партії дає більш-менш розвинена мережа в одному-двох регіонах.

Щодо інформації про покупку/продаж партій у ході виборів до місцевих органів влади у 2010 р., то попри ускладнений доступ до такої інформації, вона все ж просочується у ЗМІ. Так, екс-депутат Закарпатської облради В. Щадей зізнався, що у його планах – створення блоку

для виборів в обласну та міську ради шляхом використання відповідних технологій, оскільки купівля була відносно дешевшою у порівнянні з орендою [120]. Але чи не найкрупнішою операцією 2010 р. експерти політичного ринку називали створення блоку Сергія Тігіпка «Сильна Україна», у якому С. Тігіпка об'єднав Політичну партію «Сильна Україна» з маловідомою Політичною партією «Інформаційна Україна» (лідер А. Колодюк) [121]. *Таким чином, друге джерело фінансування партій – непублічні оборудки з купівлі/продажу партій чи їх (їхніх структурних підрозділів) оренди.*

Взявши до уваги широке використання технологій продажу/купівлі політичних партій (їхніх регіональних осередків), як і здачу в оренду місцевих партійних організацій, ми зіткнемося не тільки із складною проблемою закритості фінансової діяльності партій, проблемою маніпуляції свідомістю «цнотливого виборця» чи, зрештою, із запуском партіями, що мають всеукраїнський статус, компенсаторного механізму, який, по-перше, дещо нівелює проблему відсутності в Україні регіональних партій, і по-друге, свідчить, що неврегульованість питань на законодавчому рівні створює умови для стрімкого розвитку ринку політичних послуг, але й з деякими іншими, і, зокрема, *проблемою адекватності аналізу результатів виборів на місцевому рівні: за умов орендування/купівлі/продажу партійних брендів здійснення політичної ідентифікації переможців насправді є досить непростим завдання.* Адже партійна ідентифікація «за зовнішніми ознаками» з тією чи іншою силою тих, хто прийшов до влади на місцях, у цілому ряді випадків зовсім не означатиме дійсну приналежність переможців до тих чи інших партій. Так, свого роду сенсаційна перемога у 2010 р. на виборах мера у м. Запоріжжі О. Сіна (який йшов на вибори від «Батьківщини» Ю. Тимошенко) не означала програшу Партії регіонів (представником якої виступав конкурент О. Сіна В. Кальцев), а тільки свідчила, що кандидатура О. Сіна *більше влаштовувала фінансово-промислові групи м. Запоріжжя.* Переможець же, отримавши бажаний статус, заявив про готовність співпрацювати з усіма силами незалежно від політичного окрасу.

Дослідження проблеми фінансування партій, підводить до постановки питання про участь держави у цьому процесі. При цьому варто звернути увагу на два моменти. Перший. Закон «Про політичні партії в Україні» (2001 р.) передбачав державне фінансування діяльності партій. Втім, закон «Про державний бюджет України на 2008 р. та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 28.12.2008 р. № 107-VI виключав таке фінансування партій. Згодом Конституційний Суд визнав неконституційними деякі положення вищезгаданого закону і, зокрема, у частині внесення змін до закону «Про політичні партії в Україні». Але оскільки рішення суду не мають зворотної сили, дія закону «Про політичні партії в Україні» у частині державного фінансування партій не була відновлена. Таким чином, офіційно в Україні державне фінансування партій не проводиться. Другий момент. В умовах відсутності державного фінансування партій надзвичайно притягальним для аналізу є феномен *партії влади* (починаючи від НДП часів В. Пустовойтенка та СДПУ (о) у період, коли її лідер очолював АПУ): перебування на верхніх щаблях влади партійних лідерів дозволяло партіям, як відомо, широко використовувати адміністративний ресурс (на виборах, приміром) і, можна припустити, відповідно – державні фінанси. Вхідження у державу забезпечило неабиякі статки і нинішній партії влади – Партії регіонів. За даними ЗМІ, у 2010 р. «спільний гаманець 100 мільйонерів України важив 66,5 млрд дол., а в нинішньому – вже 83,07 млрд дол.». Майже половина всього капіталу «золотої сотні» – 39,5 млрд дол. – власність двох ФПГ [122]; 25 учасників «золотої сотні» (35,08 млрд дол.) – вихідці із м. Донецька та Донецької області; Партія регіонів за капіталізацією має тотальну перевагу над усіма суспільно-політичними об'єднаннями України, тобто кожен четвертий із «золотої сотні» – члени правлячої партії (у 2010 р. їх було 17 чол.) [123]. Це дозволяє твердити, що фінансовому благополуччю партії влади, безумовно, сприяє вхідження у державу, допуск до ресурсів останньої (у т. ч. і фінансових).

Вхідження у державу несе свої вигоди і парламентським партіям, які, використовуючи «парламентські квоти»,

посідають відповідальні посади – їхні представники очолюють Фонд держмайна, контролюють державні закупівлі, митницю тощо. Зрозуміло, що жодна з партій прямо не виказує своїх зловживань владними можливостями, адже механізми цих зловживань надто витончені й їх викриття – справа, яка вимагає не тільки політичної волі, тож ЗМІ залишалося тільки констатувати, що та чи інша парламентська партія покращила свій матеріальний стан.

Таким чином, маємо опосередковані підстави говорити про використання фінансів держави як третього джерела фінансування партій.

Показово, що згідно з оприлюдненим наприкінці березня 2012 р. звітом Global Integrity, присвяченим, зокрема, аналізу ефективності контролю грошових потоків у політиці 31 країни, Україна за ефективність регулювання партійного фінансування набрала 21 бал (зі 100 можливих), хоча показник якості законодавства щодо регулювання фінансування партій – більший: 50 балів зі 100 можливих. Разом з цим за оприлюднення інформації щодо фактичного фінансування партій Україна набрала 0 балів [124].

Закритість українських партій стає очевидною не тільки, коли прагнемо виявити джерела їх фінансування, а й у випадку, коли мова йтиме, приміром, про процес обрання партійних лідерів. Збагнути не лише механізм потрапляння на лідерську позицію в Аграрній партії України, приміром, В. Литвина та особливості трансформації АПУ у Народну Партію [125] чи прихід у 2011 р. Л. Грача у Комуністичну партію робітників і селян, але й специфіку процесів, які відбуваються сьогодні (напередодні парламентських виборів 2012 р.) у таких партіях, як Політична партія «Організація Українських Націоналістів», Партія «Демократичний Союз», Українська морська партія, Республіканська Партія України, Партія «СЕЛЯНСЬКИЙ БЛОК АГРАРНА УКРАЇНА» (у яких на початок 2012 р., за даними Мін'юсту України, не було не тільки голів, але й виконуючих обов'язків партійного лідера) – задача з багатьма невідомими. Важкими для розуміння є й процеси, які відбуваються ще у низці партій – Політичній партії «Нова демократія», Партії державного нейтралітету України,

«Партії екологічного порятунку «ЕКО + 25 %» [126], Партії вільних демократів, Політичній партії «Народна Самооборона», Політичній партії малого і середнього бізнесу України, Політичній партії «Держава», Партії «Єдина Україна», Народно-Демократичній партії патріотів України, в яких на початку 2012 р. є тільки «виконуючі обов'язки» (голови, генерального секретаря тощо). Питання: «хто і як приймає в партії рішення про зміну лідера?», «як насправді (неформально) відбувається ця зміна?», «яку участь у цьому процесі приймають рядові члени партії?», «яких глибин сягає внутріпартійна демократія?» залишаються без відповіді. Як і питання про значення для партії статуту, за якими, складається враження, партія живе тільки до моменту реєстрації у Мін'юсті. Крім того, виникає й інше (чи не ключове?) питання: чи не свідчить ситуація, яка складається довкола партій, про те, що відбувається – стрімко і неухильно – їх деградація як політичних акторів? Недарма ж у європейських дослідженнях 80-ті рр. попереднього століття розглядалися як початок періоду, який отримав назву *declineofparties*, і який характеризувався зменшенням впливу європейських партій на суспільство, а з боку виборців – відмовою від своїх попередніх партійних симпатій та набуття нових і т. ін. Якщо одні дослідники розгледіли у цій ситуації безумовну деградацію партій і заявку на вихід на політичну сцену нових акторів, котрі спроможуться замінити собою партії, то інші обстоювали думку про те, що партії лише змінюють своє обличчя, поведінку, стратегії впливу на політику і прийняття рішень. Політичні реалії свідчать, що друга позиція ближча до істини: обриси інших акторів, які б виявилися здатними замінити партії, за останні два-три десятиліття не окреслилися, а партії продовжують виявляти неабияку гнучкість поведінки та здатність до пристосування. У Європі вже не одне десятиліття дослідники намагаються розгледіти процес картелізації партій. Однією з важливих ознак партій-картелів, за визначенням Р. Каца і П. Меір, є *змова партій*, яка передбачає об'єднання зусиль для недопущення інших партій до влади, у державу. Думається, прагнення та спроби «змови» у 2000-х рр. Українське суспільство могло спостерігати щонайменше тричі:

між «Нашою Україною» і «Батьківщиною» та іншими партіями (зокрема, соціалістами О. Мороза) під час та впродовж деякого часу після «помаранчевої революції»; у наступні роки таку «змову» демонстрували соціалісти і регіонали (як наслідок – розпуск Верховної Ради V скликання). У подальшому ще одну невдалу спробу «змови» здійснила еліта регіоналів та Ю. Тимошенко як лідерка «Батьківщини» та Блоку Юлії Тимошенко в українському парламенті. Врешті-решт, зміна меж електорального циклу (перенесення парламентських виборів на 2012 р.) є ще одним аргументом на користь існування спроби змови.

Спроби «змови» – одне із свідчень того, що впливові українські партії (правляча, парламентські), як й інші, не є сьогодні агентами демократизації суспільства. Постійне збільшення кількості партій у державі свідчить не про поглиблення демократичних процесів в Україні чи про представлення тих інтересів, які до цього не були представлені, але скоріше про розвиток партійного бізнесу, який приносить дивіденди, про «загарбання держави» низкою партій та обслуговування ними власне держави, а не суспільства тощо.

2000-ні рр. не були сприятливим часом для інституціоналізації партійної системи. Політичні процеси, що відбуваються у країні сьогодні (з-поміж яких – відміна конституційної реформи і, відповідно, посилення централізації влади; зменшення ваги партій на тлі посилення ролі *партії влади* в управлінні державою; створення нових інструментів приходу до влади і в т. ч. повернення до змішаної системи виборів у переддень парламентських виборів 2012 р. [127] як засобу «примушування» партійної системи до переформатування та фактичний початок процесу її «нової інституціоналізації»; кримінальні справи проти лідерів опозиційних партій; поступовий занепад *популістських партій*, таких, зокрема, як СПУ, ПСПУ, Народна Партія, Політична партія «Наша Україна» та ін.; перевірка Мін'юстом партій на предмет участі у виборах впродовж останніх 10 років та, відповідно, анулювання реєстраційних свідоцтв деяких з них; проведення об'єднаних партійних з'їздів і повернення до суспільства перед

виборами [128] з одночасним розширенням спектра засобів, що використовуються для коруптування виборця у ході боротьби за владу; ухвалення у березні 2012 р. нового закону «Про громадські об'єднання», який спричинить внесення змін у низку діючих законів, у т. ч. й у закон «Про політичні партії в Україні»), недвозначно засвідчують постановня нових політичних реалій для суспільства загалом і політичних партій зокрема.

1. Див., наприклад, Шведа Ю. Р. Партії та вибори : енциклопедичний словник / Ю. Р. Шведа. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – С. 374.

2. Про якість тих «партій» частково можна судити, взявши до уваги твердження Ю. Афанасьєва (російського історика та громадського діяча), який, виступаючи у травні 1990 р. на мітингу у м. Києві, звертав увагу на те, що КППС, прагнучи не втратити монополію на розстановку кадрів, ЗМІ та ін., практикувала створення «лжепартій».

3. Лещенко В. М. Особливості становлення української багатопартійності в умовах суспільної трансформації // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №1 (10). – С. 24.

4. Мороко В. В. Періодизація партійного будівництва в сучасній Україні та формування партійних структур (1996–2009 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 328.

5. Особливості трансформації партійної системи України за роки незалежності : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. Ю. Бойко ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с.

6. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М. : Прогресс–Традиция, 2004. – С. 33.

7. Див.: Райковський Б. Трансформація вітчизняної партійно-виборчої системи // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2009. – № 2–3 (16–17). – С. 17–18.

8. Panebianco A. Political Parties: Organisation and Power. – Cambridge : Cambridge University Press, 1988. – Р. 50.

9. Див.: Шведа Ю. Р. Партії та вибори. – С. 374.

10. Зверну увагу, що процес утворення антисистемних українських партій розпочався майже водночас із процесом формування опозиційних партій у Росії: у травні 1988 р. група на чолі з Є. Дебрянською та В. Новодворською проголосила себе першою опозиційною політичною партією.

11. Тоді ст. 6 набула такого вигляду: «Комуністична партія Радянського Союзу, інші політичні партії, а також профспілкові, молодіжні, інші громадські організації та масові рухи через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, та в інших формах беруть участь у розробці політики Радянської держави, в управлінні державними й громадськими справами». – Конституція (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик (принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г.) (с изменениями и дополнениями). – http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/red_1977/1549448/

12. Три повстання Січків : у 2 т. – Т. 2 : Спогади. Інтерв'ю. Листи / Харківська правозахисна група ; Редактор-упорядник В. В. Овсієнко ; Художник-оформлювач О. Агеєв. – Х. : Фоліо, 2004. – С. 134–164. – <http://khpg.org/archive/index.php?id=1121771097>

13. Верховна Рада України; Закон від 16.06.1992 р. № 2460-ХІІ «Про об'єднання громадян. » – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=5&user=oly1992>

14. У державі було створено 450 виборчих округів, у кожному з яких мав бути обраним один депутат. Вибори вважалися такими, що відбулися, при явці на них в межах округу не менше 50 % виборців. Переможцем вважався той кандидат, який здобув абсолютну більшість (50 % +1) голосів тих виборців, які взяли участь у голосуванні. В іншому випадку проводився другий тур з-поміж двох претендентів, які набрали найбільшу кількість голосів у першому турі.

15. Народні Депутати України 2-го скликання (1994–1998). – http://gska2.rada.gov.ua/pls/radac_gs09/d_index_arh?skl=2

16. У літературі, як правило, вказується, що до парламенту були обрані представники 14 партій, але насправді їх було 15. Оскільки довибори до парламенту проводилися впродовж тривалого часу, то створеній у 1996 р. СДПУ(о) вдалося у 1997 р. провести до Верховної Ради України свого представника (В. Медведчука). Разом з тим, у червні 1996 р. припинила своє існування Партія демократичного відродження України, яка була представлена у парламенті 4 народними депутатами: О. Ємцем, С. Михайленком, С. Соболевим, Т. Стецьківим.

17. Конституція України. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/law2/main.cgi?page=1&nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

18. 225 депутатів обиралися за закритими загальнонаціональними партійними списками при прохідному бар'єрі 4 % та 225 – у одномандатних округах, де обраним вважався депутат, який набрав просту більшість голосів. Явка виборців не впливала на встановлення результатів голосування.

19. Маніпулятивний ресурс мажоритарної системи виявляв себе, уможливлуючи «згорання» голосів виборців, які не підтримали переможця. Незначне завищення результату провладного кандидата й заниження, відповідно, конкурента шляхом впливу на «залежних виборців», якими виступали співробітники державних установ, державних підприємств, військовослужбовців та ін., давав владі необхідний результат.

20. Як свідчать матеріали поточного архіву Мін'юсту, у вересні 1995 р. лідер СДПУ (реєстраційний номер 419) Ю. Буздуган звертався до Міністерства юстиції з листом, у якому писав: «просимо... анулювати акт реєстрації самозваної Соціал-демократичної партії України під керівництвом Онопенка В. В.». (Див.: Поточний архів Міністерства юстиції України. – Реєстраційна справа 633. – Арк. 88). Коли В. Онопенка на посаді міністра юстиції змінив С. Головатий, реєстраційне свідоцтво СДПУ № 633 було визнане недійсним.

21. Див.: Смирнов В. Анушаван Данелян – тайний гость полуострова. – <http://1k.com.ua/204/details/6/2>; Народний депутат України Г. Москаль звернувся з листом до лідера Партії Регіонів В. Януковича. – <http://all.cv.ua/news/3450>

22. Статут [Комуністичної партії України] // Політичні партії України : в 3 т. / Уклад. Ю. Шайгородський. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т. 1. – С. 360.

23. Статут [Конституційно-демократичної партії] // Там само. – С. 434.

24. Партію було створено після того, як припинив своє існування передвиборчий блок «Міжрегіональний блок реформ» (блок Кучми – Гриньова). Новостворена партія успадкувала його назву.

25. Конфедералізація України // Братя – славяне. – Інтернет-випуск № 15. – 1999. – 12 декабля. – <http://www.slavonic.org.ua/>

26. В очі впадає широке вживання в українському перекладі слова «руський» замість «російський» у назвах партій. Така претензія на етнонім «руський» (що впродовж віків для українців був синонімом слову «український») свідчить про бажання росіян ще і ще раз наголосити свою «спорідненість-тотожність з українцями: ми всі руські, у нас одне «отечество», історія, культура і т. д. А далі можна шукати підстави для відновлення «єдності» на державному рівні. Крім того, така претензія на етнонім може означати й інше бажання – довести свою укоріненість на українській території з найдавніших часів (тобто з часу існування Руської держави /Київської Русі/), з чого може вже випливати інше своєрідне бажання, пов'язане із відмовою від статусу національної меншини та зрівнянням росіян у правах з корінним народом – українцями.

27. ВКПБ постала на базі Всесоюзного товариства «Єдність за ленінізм та комуністичні ідеали» (створено у м. Москві у 1989 р.), організаційно оформилася 8 листопада 1991 р. на установчому з'їзді у м. Ленінграді. Очолила партію Н. Андреева.

28. Другий український Президент Л. Кучма (який, прийшов до влади у 1994 р. і на очах якого в основному й відбувся партогенез періоду), характеризуючи свого часу позицію, приміром, комуністів, вказував на те, що останні, по-перше, «не приховують, що прагнуть завоювати владу у країні для того, щоб цю країну знищити як суб'єкт міжнародних відносин та історичний факт». І по-друге, що «російські комуністи використовують наших, як їм хочеться», а «наші червоні», продовжуючи говорити про «соціалістичний інтернаціоналізм» і закликаючи до «союзу народів», не тільки зраджують інтереси своєї країни та «плюють в обличчя народу, що проголосував за її незалежність, але й безпосередньо підіграють чужому націоналізмові – націоналізмові російських комуністів, шовіністів та інших». Висновок, до якого дійшов глава держави, зводився до того, що на політичній арені України «вкрай не вистачає справжніх лівих патріотів». (Кучма Л. Про найголовніше. – К., 1999. – С. 18, 138–140.

29. Програма [Прогресивної соціалістичної партії України] // Політичні партії України. – Т. III. – С. 299.

30. Програма дійствий КПУ (о). – Там само. – Т. I. – С. 410.

31. Маніфест (програмна політична заява) [Комуністичної партії робітників і селян] // Там само. – С. 329.

32. Програма [Комуністичної партії України] // Там само. – Т. I. – С. 378, 393.

33. Програма [Партії «Руський блок»] // Там само. – Т. II. – С. 380.

34. Маніфест (програмна політична заява) [Комуністичної партії робітників і селян] // Там само. – Т. I. – С. 329; Програма [Комуністичної партії України] // Там само. – С. 389; Статут [Слов'янської партії] // Там само. – Т. III. – С. 368; Програма [Партії «Русько-Український Союз»] // Там само. – Т. II. – С. 388; Програма [Партії «Руський блок»] // Там само. – С. 381.

35. Програма [Слов'янської партії]. – С. 375.

36. Див., наприклад: Маніфест (програмна політична заява) [Комуністичної партії робітників і селян]. – С. 328; Програма [Комуністичної партії (трудящих)] // Політичні партії України. – Т. I. – С. 355; Програма [Комуністичної партії України]. – С. 376.

37. Із програми партії // Яблонський В. Сучасні політичні партії України. – К., 1996. – С. 35.

38. Див.: Програма [партії «Руський блок»]. – С. 377.

39. Маніфест (програмна політична заява) [Комуністичної партії робітників і селян]. – С. 327; Програма [Комуністичної партії (трудящих)]. – С. 349; Програма [Комуністичної партії України]. – С. 386; Програма [Прогресивної соціалістичної партії України] – С. 296.

40. Вибори до Верховної Ради, 1998. – <http://www.cvk.gov.ua/>

41. Там само.

42. Там само.
43. Передвиборна платформа [О. Ф. Базилюка] // Політичні партії України. – К. : К. І. С., 1999. – С. 574.
44. Передвиборча платформа [Н. М. Вітренко] // Там само. – С. 576.
45. Передвиборча платформа [П. М. Симоненка] // Там само. – С. 592–593.
46. Україна і Росія: хроніка взаємин 1991–2003 рр. – Одеса : Астропринт, 2004. – С. 280.
47. Серед яких були такі, як «Асоціація учителів російського мови і літератури України», «Українська Академія русистики», «Національно-культурний творчий союз російських журналістів і літераторів», «Російський народний Союз», «Російський радний Союз України», «Російський Рух України», «Союз Російського народу», «Російська школа», «Конгрес російських організацій України», «За Україну, Білорусь і Росію» (ЗУБР), «Наслідники Богдана Хмельницького», товариство «Російський збір», «Російська громада України», «Російський об'єднаний союз співвітчизників "Русичь"», «Українська асоціація викладачів російського мови і літератури (УАПРЯЛ)», «Український товариство російської культури "Русь"», «Фонд підтримки російської культури в Україні (Російський фонд)», «Православний вибор», «Православний братство Олександра Невського», «Союз православних братств України», «Союз православних громадян України». (Див.: Російський рух на Україні. – <http://www.rdu.org.ua/orgs.htm>)
48. Україна і Росія: хроніка взаємин... – С. 258.
49. Наказ Міністерства юстиції України № 14/5 від 26.10.1993 р. // Поточний архів Міністерства юстиції України. – Реєстраційна справа № 245. – Арк. 59.
50. Напр.: Партія Освітян України, Всеукраїнська Партія Пенсіонерів, Прогресивно-автомобільна партія України, Політична партія малого і середнього бізнесу України, Партія Приватної Власності, Партія промисловців і підприємців України.
51. Напр.: Партія «Жінки України», Всеукраїнська партія жіночих ініціатив, Жіноча народна партія (об'єднана), Партія «Солідарність жінок України».
52. Напр.: Партія мусульман України, Християнсько-народний Союз, Всеукраїнське Об'єднання Християн, Республіканська Християнська партія.
53. Напр.: Партія «Союз праці», Всеукраїнська партія трудящих, Трудова партія України, Політична партія «Трудова Україна».
54. Напр.: Партія захисників Вітчизни, Партія захисту пенсіонерів, Всеукраїнська Чорнобильська народна партія «За добробут та соціальний захист», Партія Соціального Захисту, «Народна партія вкладників та соціального захисту», Партія захисту знедоленого народу України, Українська партія захисту прав споживачів.

55. Напр.: Патріотична партія України, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Партія Свободи, Всеукраїнська партія духовності і патріотизму.

56. Напр.: Партія міжнаціонального порозуміння «Новий світ», «Нова генерація України», Всеукраїнська партія «Нова Сила», Політична партія «Нова політика».

57. Напр.: Політична партія «Молода Україна», «Молодіжна партія України».

58. Напр.: Зелена партія України, Зелена екологічна партія України, Екологічна партія України «Захист», Екологічна партія України, Українська партія зелених, Зелена партія України – XXI.

59. Український незалежний центр політичних досліджень. Голова партії – Петро Олексійович Порошенко. – <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=945>

60. Згідно з президентським указом № 210 від 2303.2012 р., П. Порошенко був призначений міністром економічного розвитку та торгівлі України.

61. Поточний архів Міністерства юстиції України. Реєстраційна справа 498. – Арк. 185.

62. В. Рибак (очільник Партії регіонального відродження України) – народився у м. Донецьку, 1988–1992 рр. – голова районної ради народних депутатів (м. Донецьк), 1992–1998 рр. – перший заступник голови виконавчого комітету Донецької міськради, голова Донецької міськради, з 1998 р. – народний депутат України; П. Порошенко (Партія солідарності України) – народився у м. Болграді Одеської області, 1991–1993 рр. – генеральний директор акціонерного товариства «Біржовий дім «Україна», 1993–1998 рр. – генеральний директор ЗАТ «Український промислово-інвестиційний концерн» (м. Київ), з 1998 р. – народний депутат України; В. Ландик (Партія труда) – народився у м. Часів-Яр Артемівського району Донецької області, у 1987–1993 рр. – генеральний директор ВО «Електропобутмаш» (АТ «Норд», м. Донецьк), 1993–1994 – Віцепрем'єр-міністр України, 1994–1998 рр. – народний депутат України, з 1999 р. – президент ЗАТ «Група НОРД»; Л. Черновецький (Політична партія «За красиву Україну») – народився у м. Харкові, 1990–1992 рр. – генеральний директор комерційного консультативного і науково-дослідного центру «Правекс» (м. Київ), 1992–1996 рр. – президент концерну «Правекс» (м. Київ), 1994–1998 рр., 1998–2002 рр. – народний депутат України (Верховна Рада України II та III скликання); Г. Самофалов (Всеукраїнська Партія Пенсіонерів) – народився у м. Тулі (нині – Російська Федерація), 1982–1995 рр. – голова Кемеровського обласного комітету ДТСААФ, голова Донецького обласного комітету товариства сприяння обороні України, 1994–1998 рр. – народний депутат України.

63. Самофалов Геннадій Григорович. Біографія. – <http://www.samofalov.openua.net/bio.php>

64. Верховна Рада України; Закон від 05.04.2001 р. № 2365-III «Про політичні партії в Україні. » – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=10&user=01y2001>

65. Див.: Мін'юст України; Наказ, Форма від 03.07.2001 р. № 556/7 «Про затвердження форм реєстрів політичних партій, обласних, міських і районних організацій або інших структурних утворень, передбачених статутом партії.» – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=060y2001>. Згідно з Наказом, у реєстрі політичних партій має бути відображена така інформація щодо партій: дата подання документів для реєстрації партії, назва політичної партії та її юридична адреса, дата затвердження статуту та програми, дата реєстрації партії та реєстраційний номер, основні завдання політичної партії, відомості про її керівні органи, про зміни у документах, про сплату реєстраційного збору. Реєстр місцевих організацій партій має містити таку інформацію: дату надходження документів для реєстрації організації партії, назву, реєстраційний номер і дату реєстрації партії, назву організації політичної партії, дату і номер протоколу відповідних установчих зборів, які приймали рішення про утворення місцевого осередку партії, місцезнаходження місцевої організації, дату реєстрації місцевої організації та реєстраційний номер, відомості про керівні органи, про зміни у документах, про наявність чи відсутність у організації статусу юридичної особи. Частково інформація з Реєстру політичних партій є доступною на веб-сторінці Міністерства юстиції України. – <http://www.minjust.gov.ua/parties>

66. Зокрема критику положення ст. 3, згідно з яким «політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статутом». Венеціанська комісія зауважила, що таке положення є юридичною перешкодою на шляху утворення партій, які б зосереджували свою діяльність на питаннях регіонального значення (наприклад, в Автономній Республіці Крим). (Див.: *Opinion on The Ukrainian Legislation on political parties adopted by the Venice Commission at its 51st Plenary Session (Venice, 5-6 July 2002) on the basis of comments by: Mr Kaarlo Tuori (Member, Finland), Mr Hans-Heinrich Vogel (Substitutemember, Sweden), Mr. Valeriu Stoica (Romania).* – Пункт 9. – <http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDL-AD%282002%29017-e.asp>).

А у Кодексі належної практики у сфері політичних партій Венеціанська комісія наголосила, що державні органи не повинні обмежувати право утворення політичних партій як на національному, так і на регіональному та місцевому рівнях. (Див.: *Code of Good Practice in the field of Political Parties adopted by the Venice Commission at its 77th Plenary Session (Venice, 12–13 December 2008) and Explanatory Report adopted by the Venice Commission at its 78th Plenary Session (Venice, 13–14 March 2009).* – Пункт 14. – [http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL-AD\(2009\)021-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL-AD(2009)021-e.asp)). Крім того, Венеціанська комісія відзначила, що вимоги щодо утворення партій є надмірно

деталізованим, а встановлений своєрідний бар'єр у вигляді вимоги необхідності збору 10 тис. підписів у двох третинах районів двох третин областей, міст Києва і Севастополя та в Автономній Республіці Крим є надмірно високий. Комісією також було відзначено, що закон, визначаючи підстави для заборони партії, не проводить чіткого розмежування між несуттєвими та суттєвими правопорушеннями, тому кожне правопорушення фактично може призвести до скасування реєстрації партії. (Див.: *Opinion on The Ukrainian Legislation on political parties...* – Пункти 7, 26). Висловлювалися й інші зауваження.

67. Партія Труда, Партія «Громадянська солідарність», Політична партія «Європейська платформа», Політична партія «Інформаційна Україна», Українська консервативна партія, Політична партія «Совість України», Політична партія «Справедлива Україна».

68. Що передбачалося у першому варіанті Закону України «Про вибори народних депутатів України». Втім, Президент Л. Кучма п'ять разів накладав на Закон вето, настійно рекомендуючи депутатам, з-поміж іншого, зберегти мажоритарно-пропорційну систему виборів.

69. Наприклад, Партії «Демократичний Союз», яка сприяла організації збору підписів за проведення референдуму у 2000 р., що був своєрідним «народним прикриттям» прагнень Л. Кучми щодо проведення конституційно-правової реформи заради розширення та концентрації владних повноважень Президента).

70. Tavits M. The development of stable party support: Electoral dynamics in post-communist Europe // *American journal of political science*. – Wiley, 2005. – Vol. 49. – № 2. – P. 115.

71. Політичні партії в Україні. Інформаційно-довідкове видання / Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К. : Центральна виборча комісія, 2001. – С. 139.

72. Жодного обласного осередку не мали: Зелена партія України, Комуністична партія (трудящих), Партія вільних селян і підприємців України, Партія інтелігенції України, Партія «Національно-демократичне об'єднання «Україна», Партія «Нова генерація України», Партія Приватної Власності, Партія Радикального Прориву, Партія «Русько-Український Союз», Партія Свідомості Третього Тисячоліття, Партія Свободи, Партія «Союз труда», Політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Центр», Політична партія «Єдина Київська Русь», Політична партія «Русь єдина», Прогресивно-автомобільна партія України, Українська політична партія «Християнський Рух», Християнсько-ліберальний Союз.

73. Це, зокрема, Комуністична партія (трудящих), Партія Вільних Селян і Підприємців України, Партія інтелігенції України, Партія «Нова генерація України», Партія Приватної Власності, Партія «Русько-Український Союз», Партія Свободи, Партія «Союз труда», Політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Центр», Політична

партія «Єдина Київська Русь», Українська політична партія «Християнський Рух», Християнсько-ліберальний Союз.

74. Офіційно партія припинила діяльність згідно з рішенням Верховного Суду України від 09.06.2003 р. та Наказу Міністерства юстиції України від 13.06.2003 р. № 65/5.

75. Поточний архів Міністерства юстиції України. – Реєстраційна справа 2-п.п. – Арк. 73.

76. Там само. – Арк. 80.

77. Минюст определил самую «партийную» область и самую «разветвленную» партию Украины. – <http://korrespondent.net/ukraine/politics/82974-minyust-opredelil-samuyu-partijnuyu-oblast-i-samuyu-razvetvlennuyu-partiyu-ukrainy>

78. Верховний Суд України. Рішення. 05.11.2004 р. – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0114700-04>

79. Окружний адміністративний суд міста Києва. Постанова (від 18.03.2008 р., № 3/134). – <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1602531>. Такі вимоги позивача ґрунтувалися на тому, що «КПУ(о) не має місцевих осередків у більшості областей України, про що свідчать численні звернення громадян і листи державних органів, у тому числі – органів юстиції під час передвиборної кампанії на позачергових виборах народних депутатів України 30 вересня 2007 року». Позивач зауважив, що законодавець, визначаючи умови реалізації громадянами права на утворення політичної партії, виходив з того, що «політична партія повинна виражати інтереси певної частини громадян і охоплювати своєю діяльністю значну частину території держави, що має засвідчити всеукраїнський статус партії та запобігти створенню політичних об'єднань, діяльність яких розрахована на короткий термін (у період виборчих кампаній) або має на меті реалізувати ті чи інші вузько корпоративні інтереси». Позивач вважав, що «Міністерство юстиції України, допустивши незаконну реєстрацію Комуністичної партії України (оновлена), дії якої спрямовані, в тому числі на незаконне захоплення державної влади, а реалізація статутних завдань, якої досягається дискримінаційними методами, створило безпосередню загрозу конституційним правам і свободам мільйонів людей, у тому числі Позивачу і членам його сім'ї».

80. Вибори проводилися за закритими партійними списками у єдиному багатомандатному окрузі. Виборчий бар'єр для партій і блоків було знижено до 3 %.

81. Поточний архів Міністерства юстиції України. – Реєстраційна справа 398. – Т. 1. – Арк. 187.

82. На початку 2012 р. УПС–СВІЧА була відновлена у Реєстрі політичних партій. Інформація щодо механізму відновлення реєстрації партії у ЗМІ відсутня.

83. Поточний архів Міністерства юстиції України. – Реєстраційна справа 398. – Т. 1. – Арк. 187, 188.

84. У зв'язку з цим не зайвим буде пригадати слова Л. Кравчука, сказані зовсім недавно – на початку ХХІ ст. – про те, «що відбувається зараз, позбавлене фактичного підґрунтя, логіки і будь-якої перспективи. Знуцання, яке відбувається над електоратом комуністів, набирає бруталного характеру. Я спостерігав мітинги лівих 7 листопада і було моторошно дивитися. Цинізм і неповага до цих людей – молодих, і не тільки молодих – партійних ватажків настільки глибокі, що вони використовують психологію цих людей, сплюндровану часом, для того, щоб сьогодні залишитися в парламенті. Просто погано виглядає, коли виходить на трибуну ВР вгодований генсек, одягнутий у костюм від якогось кутюр'є і... говорить гаслами далекого минулого. Говорить не для себе, не для світу, а щоб почули саме ті, хто буде за нього голосувати, і тим самим продовжувати його реанімацію в політиці. Це всім очевидно. Я вже бачив, як соромляться цього всього деякі комуністи. Наприклад, Борис Олійник. Він вийшов із фракції (ні до якої не увійшов), і сказав, що вже не може дивитися на ці речі. І коли такі постаті з КПУ почнуть говорити про всю цю фальш, цинізм, то це, дійсно, буде останній обширний «інфаркт» Компартії». (Леонід Кравчук: інтрига – повноваження майбутнього президента // День. – 2002. – № 212. – 19 листопада. – <http://www.day.kiev.ua/75240/>).

85. [Вибори до Верховної Ради України]. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України. – <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001>

86. Партія «Союз» і блок Натаалії Витренко представили проєкт нової конституції Крима. – http://www.partsouz.org/ru/index.php?option=com_content&task=view&id=327&Itemid=69

87. Позачергові вибори до Верховної Ради, 2007р. – <http://www.cvk.gov.ua/>

88. Див.: Поточний архів Міністерства юстиції України. – Реєстраційна справа 4-п. п. – Арк. 21, або: Програма [політичної партії «Громадський контроль»] // Політичні партії України. – Т. II. – С. 642–643.

89. Див.: Поточний архів Міністерства юстиції України. – Реєстраційна справа 1600. – Арк. 111–112.

90. Див.: Програма [Всеукраїнської Чорнобильської народної партії «За добробут та соціальний захист народу»] // Політичні партії України. – Т. 1. – С. 167–168.

91. Див.: Програма [Всеукраїнської партії Миру і Єдності] // Там само. – С. 61–64.

92. Так, у ст. 5 Закону «Про політичні партії в Україні» вказується: «Утворення і діяльність політичних партій забороняється, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на: 1) ліквідацію незалежності України; 2) зміну конституційного ладу насильницьким шляхом; 3) порушення суверенітету і територіальної цілісності України; 4) підрив безпеки держави; 5) незаконне захоплення

державної влади; 6) пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі; 7) посягання на права і свободи людини; 8) посягання на здоров'я населення».

93. Отримання у січні 2011 р. дозволу від міністра юстиції України на роботу з документами партій у поточному архіві Мін'юсту не означало вільного доступу до документів діючих партій, а передбачало лише знайомство з документами тих партій, які на початок 2011 р. вже припинили свою діяльність.

94. З грудня 1994 р. до липня 2004 р. – Партія Реабілітації Тяжкохворих України, з грудня 2005 р. до березня 2007 р. – Ліберально-демократична партія патріотів України, з 2007 р. донині – Народно-Демократична партія патріотів України.

95. Див.: Програма [Партії реабілітації народу України] // Політичні партії України. – Т. II. – С. 312.

96. Політичні організації ПРТУ – Партія Реабілітації Тяжкохворих України. – <http://www.politicians.com.ua/?lang=ua&page=orgs&id=68&letter=18>

97. Якою є і якою буде наша партія. – http://part.humanism.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1&Itemid=2

98. Статут партії правозахисту, 2000 р. – <http://www.partiya-pravozahistu.com.ua/content/view/4/5/>

99. Так, юридична фірма «Акценти» позиціонує себе як компанію, яка «є безперечним лідером в реєстрації політичних партій на українському ринку юридичних послуг», акцентує: «Ми здійснимо збір необхідних, згідно із законодавством України, 10 тисяч підписів українських громадян у 2/3 районів 2/3 областей країни, автономній республіці Крим та містах Києві та Севастополі. Крім того, розробимо програму та статут створюваної партії. І, як результат всієї проробленої роботи, зареєструємо партію в Мін'юсті України». Ціна питання – «від 20 000 грн». Виписати ідеологічні засади партії на будь-який смак для професіоналів не складає проблеми, як абсолютно безпроблемним є й завдання збору 10 тис. підписів українських громадян на підтримку нової партії.

100. Зареєстрована Политическая партия «Мост». – http://accents.com.ua/novosti/Zaregistrirovana_Politcheskaja_partija_Most.php

101. Зареєстрована Политическая партия «Новая жизнь». – http://accents.com.ua/novosti/Zaregistrirovana_Politcheskaja_partija_Novaja_zhizn.php

102. Зареєстрована Политическая партия «За справедливость и благополучие». – http://accents.com.ua/novosti/Zaregistrirovana_Politcheskaja_partija_Za_spravedlivost_i_blagopoluchie.php. Цікавий факт: за даними газети «Урядовий кур'єр», у 2010 р., наприклад, Мін'юст України відмовив у реєстрації 21 партії (див.: Урядовий кур'єр. – 2011. – № 47. – 16 березня. – С. 16.

103. Програма [Комуністичної партії України]. – С. 378.

104. Симоненко П. Национальная идея Украины: сборник статей. – К., 2005. – 124 с.

105. Таку назву має один із підрозділів книжки П. Симоненка «Национальная идея Украины: Сборник статей». – К., 2005. – С. 54–59.

106. У зв'язку з цим запрошується паралель: чорносотенство на українських землях на початку ХХ ст. теж апелювало до патріотизму, вірності православ'я і т. д. Прикметно, що діяльність правих російських організацій мала найширшу підтримку царя Миколи II чи інших очільників монархії. Характеризуючи «подвиги» чорносотенців, П. Столипін, зокрема, зауважував: «Мені здається, не можна робити висновок, що більшість моїх підлеглих вчиняють неправильні дії. Навпаки, я добре знаю, що здебільшого ці люди свято виконують свій обов'язок...» І сьогоднішні слов'янофіли чи комуністи й прогресивні соціалісти з російським, так би мовити, акцентом «свято виконують свій обов'язок», продовжуючи у свій спосіб «русифікацію краю» та розширення «канонічної території російського православ'я». Наслідки ж зводяться не тільки до, приміром, нагородження в Москві патріархом Московським Алексієм II 17 жовтня 2003 р. першого секретаря ЦК Компартії України, керівника депутатської фракції комуністів в українському парламенті П. Симоненка вищою нагородою Російської Православної Церкви – орденом Сергія Радонезького, але й до втягування у ці партії етнічних українців та зміни їхньої свідомості. Тож якщо трагедією бездержавних українців у ХІХ ст. було існування *gente Ruthenus*, але *natione Polonus*, *natione Hungarius*, *natione Romanus* чи *natione Russus*, а згодом внаслідок русифікації з'явилися химерні малороси, то сьогодні держава є, але її громадянам настирно пропонується погодитися зі статусом біетнорів, які є, по суті, патологічним витвором, спадщиною українського колоніального минулого. Свій посильний вклад у цю справу вносять згадані політичні партії, які виступають під слов'янофільськими гаслами і для яких біетнори виступають своєрідними агентами подальшої русифікації українців.

107. Так, наприклад, у травні 2003 р. представники СДПУ(о) не були запрошені на святкування 140-річчя Соціал-демократичної партії Німеччини, куди запрошувалася усі соціал-демократи Європи.

108. Партію Мороза виключили з Соціалістичного Інтерну. – <http://www.pravda.com.ua/news/2011/07/3/6352402/>

109. Ведернікова І. Позичена партія // Дзеркало тижня. – 2011. – 27 серпня. – С. 2.

110. Яценюк рассказал, кто финансирует «Фронт змін». – <http://podrobnosti.ua/power/2011/10/05/795704.html>

111. Одним із перших дав підстави говорити про купівлю-продаж партій А. Яценюк, ставши очільником Політичної партії «Фронт змін», попередня назва – Політична партія «Демократичний фронт», перша – Політична партія «Народна трудова партія» (див.:

Елена Архипова. Купить политическую партию можно за 200 тысяч долларов. – <http://www.bagnet.org/news/prosperous-min/expert/2010-06-21/51431>).

112. Так, наприклад, 16 липня 2010 р. на одному із сайтів з'явилося оголошення про продаж партії, створеної 2,5 років тому, яка не брала участі у виборах і мала розгалужену мережу місцевих осередків: найбільшу кількість – на Північному Сході України, найменшу – в західних регіонах (див.: <http://bizrating.com.ua/catalog/898/index.html>). 12 травня 2010 р. на іншому сайті з'явилося оголошення про продаж політичної партії, яка мала «необхідну кількість легалізованих обласних організацій», «не брала участі у виборах», «проблем з Мін'юстом не мала» (див.: <http://arksam.livejournal.com/11685.html>). 14 березня 2011 р. оголошення було дещо видозмінено. У ньому вказувалося, що якщо «ви маєте бажання взяти участь у парламентських виборах 2012, виборах до Київської міської ради: зареєстрована політична партія, вартість 160 тис. дол. Відповідає усім вимогам Мін'юсту, спрямованість центристська. Ми вже здійснили усі необхідні процедури, вам залишається перейменувати, внести зміни в керівні органи».

113. За словами Ю. Збітнева (лідера Всеукраїнської партії «Нова Сила»), ціни на політичному ринку варіюються у межах від 300 тис. дол. до 1 млн дол. за партію (див.: <http://delo.ua/ukraine/starye-partii-prodajutsja-po-c-142866/>).

114. Продам политическую партию. – <http://bizrating.com.ua/catalog/898/index.html>

115. «Старые» партии продают по цене от \$ 300 тыс. до \$ 1 млн. – <http://delo.ua/ukraine/starye-partii-prodajutsja-po-c-142866/>

116. Цит. за: Миронова О. Статус напрокат // Власть денег. – 2010. – № 14. – 2–8 апреля. – <http://www.vd.net.ua/rubrics-11/14668/>

117. Там само.

118. Там само.

119. Там само.

120. В. Щадей зазначав, що «домовленості з двома партіями обійшлися нам у \$ 23 тис. Ці умови більш прийнятні, ніж віддавати місця у списку – адже на їх отримання треба витратити більше. Наскільки я знаю, в інших регіонах ціни вищі. Аналогічний пакет для блоку в Херсоні обійшовся нашим колегам у \$ 40 тис.» (Там само).

121. Там само.

122. СКМ, якою володіє Р. Ахметов, та «Приват», що належить Г. Боголюбову, І. Коломойському та О. Мартинову. (Діалектика незалежності // Дзеркало тижня. – 2011. – № 29. – 20 серпня. – С. 14).

123. Діалектика незалежності // Дзеркало тижня. – 2011. – № 29. – 20 серпня. – С. 14.

124. Див.: <http://www.globalintegrity.org/report/Ukraine/2011/scorecard>

125. На думку членів АПУ зразка 1996 р., партія «почала поступово втрачати своє селянське обличчя»: спочатку до назви партії додали слово «Народна», а згодом із неї вилучили слово «Аграрна», та трансформована АПУ «загубилася» серед кількох десятків народних і народно-демократичних партій, а аграрії залишилися без «політичного обличчя».

126. За даними Міністерства юстиції України, оприлюдненими на початку 2012 р., знаходиться в стадії припинення на підставі рішення 2-го III з'їзду партії від 01.10.2011 р. (див.: <http://www.minjust.gov.ua/parties>)

127. Що обернеться низькою політичною структурованістю Верховної Ради України, «згорянням» голосів виборців у мажоритарних округах, фальсифікацією волевиявлення на місцях, низькою легітимністю та репрезентативністю парламенту, а крім того, гальмуванням еволюції партійної системи внаслідок застосування 5 % прохідного бар'єра, зміцненням правлячої партії, маргіналізацією опозиції, нівеляцією системи стримувань і противаг у системі влади, зменшенням рівня довіри до парламенту як виробника державної політики, зміцненням імітаційної демократії (що зародилася у часи Л. Кучми).

128. «Повернення» у вигляді «підгодовування» не тільки узвичаєною «передвиборчою гречкою» чи цукром, а й відтепер ще й (ноу-хау!) – ліками.

Максим Яковлев

ПРОБЛЕМА ТЕОРЕТИЗУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІНАХ НА ПРИКЛАДІ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Проблема теоретизування на основі результатів емпіричних досліджень діяльності політичних партій розглядається крізь призму компонентів теорії у соціальних науках у світлі постмодерністської методології та з урахуванням потенційних перешкод теоретизуванню.

Ключові слова: теорія, теоретизування, постмодерністська методологія.

Maksym Yakovlyev. The problem of theorising in Ukrainian Social Science disciplines (the case of political parties research). The problem of theorising based on the empirical findings of political parties' activities through the lenses of theory components is analysed, taking into account the postmodernist methodology and potential obstacles to theorising.

Key words: *theory, theorising, postmodernist methodology.*

Українська політична наука приділяє багато уваги емпіричним дослідженням політичних партій. У вітчизняних наукових виданнях з'являється дедалі більше наукових розвідок із різних аспектів діяльності політичних партій України – від історичних тенденцій формування і розвитку партій до проблем їхніх ідеологічних орієнтирів у процесі боротьби за вдалу та практичного втілення цих орієнтирів в їх щоденних політико-адміністративних практиках. Дослідники партій в усталених демократіях Заходу навіть із деякою заздрістю відмічають багатий емпіричний матеріал, з яким мають змогу працювати українські дослідники на своїх «домашніх теренах». Разом з тим, в українських політичних, історичних і соціологічних дослідженнях діяльності партій відчувається деяка незавершеність, неповність наукової картини досліджуваних процесів через недостатню увагу до ґрунтового *теоретизування* на основі з'ясованих емпіричних особливостей діяльності політичних партій.

Теоретизування – це не просто створення теорії щодо певних суспільно-політичних явищ, оскільки воно може передбачати оперування декількома теоріями на основі певних методологічних принципів. Метою цієї статті є з'ясування засад теоретизування на прикладі потенційних способів опрацювання емпіричного матеріалу з досліджень українських політичних партій. Досягнення цієї статті передбачає виконання таких взаємопов'язаних завдань: 1) концептуалізувати поняття «теорія» у суспільствознавчих дисциплінах і виділити його компоненти; 2) розглянути специфіку компонентів теорії в межах різних методологічних підходів до емпіричних досліджень; 3) окреслити потенційні перешкоди теоретизуванню на основі емпіричного матеріалу.

Розглянемо кілька визначень поняття «теорія» в суспільствознавчих дисциплінах. Американський соціолог Е. В. Стюарт пропонує таке визначення: «теорія – це логічно узгоджений і науково прийнятний загальний принцип, що пояснює відомі факти і зв'язки між ними» [8, с. 59]. Соціальний психолог Д. Майерс вважає, що теорія – це «інтегрована сукупність принципів, які пояснюють і прогнозують події, які ми спостерігаємо» [3, с. 46]. В «Англо-українському соціологічному словнику» В. Паніотто, Т. Пяковської та Т. Янсон знаходимо такі визначення теорії: «твердження, що складається із сукупності вихідних положень та гіпотез» і «сукупність постулатів у певній сфері пізнання, що утворюють науку» [1, с. 110]. Американський соціолог Р. Томлінсон у 1965-му р. писав, що «в будь-якій науці «теорія – це спроба пояснити феномени, які спостерігаються, за допомогою набору перевірених узагальнень чи гіпотез (або однієї гіпотези), подаючи причини і наслідки певних подій чи станів [9, с. 16].

Як бачимо, спільними рисами цих визначень є такі елементи: а) певні принципи чи базові засади, за допомогою яких здійснюється «аргументування» в межах теорії; б) причинно-наслідковий зв'язок між певними фактами чи явищами, які теорія пояснює та в) самі явища, феномени і стани, які є «предметним полем» певної теорії. Для розгляду можливостей теоретизування на основі досліджень українських політичних партій розглянемо значення кожного із цих компонентів у сучасних соціальних науках. Почнемо з явищ, феноменів і станів, пояснення яких намагається здійснити певна теорія.

Російський соціолог В. Ядов пише, що особливістю сучасної соціології є те, що «ключовою одиницею аналізу стає те, що можна назвати «подією», дією соціальних агентів. Наслідки таких дій жорстко не задані, багатоваріантні» [5, с. 25]. На його думку, це безпосередньо пов'язано із «процесуальним образом» соціальної реальності, яку досліджують суспільствознавці. У випадку сучасної української політики в цілому та діяльності українських політичних партій зокрема можна чітко відстежити *процесуальний характер*, який відображається у дискурсивному продукуванні

подій і взаємодій учасників політичних процесів в Україні. Ці процеси можна із впевненістю назвати процесом *симуляції* в розумінні постмодерністської французької філософії Ж. Бодріяра, Ж. Батая, П. Клоссовськи, Ж. Дельоза та ін. Як відомо, результатом процесу симуляції є *симулякр* – певний знак реальності, який є принципово не співвідносним із реальністю, і в цьому полягає його фундаментальна властивість: один симулякр може бути співвіднесений лише із іншим симулякром і тому він «сприймається значно реальніше ніж сама реальність» [2, с. 290].

В. Ядов також відмічає, що «постмодерністська ідеологія [в соціології – М. Я.] ...стверджує пріоритет соціальних суб'єктів як діячів в активному перетворенні форм їхнього соціального буття з врахуванням усього контексту природних і соціальних умов на момент соціальної дії» [5, с. 26]. Якщо поєднати ці два твердження, то ми виходимо на таке розуміння предметного поля теорій діяльності українських партій, що має враховувати: а) процесуальність не лише самого характеру їхньої взаємодії одним з одним та із суспільно-політичними процесами, але й «форм соціального буття», уявлення про ідеальний стан яких можуть артикулювати партії; б) симулякри, що породжуються партіями не лише у їхній полеміці із опонентами, але й у процесі аргументування своєї позиції чи поглядів на певні соціальні проблеми, історичні події тощо; в) особливість артикулювання проблеми для політичного порядку денного, тобто виділення «на момент соціальної дії» з усього «контексту природних і соціальних умов» певної умови чи чинника, яка, на думку партії чи її представників, є такою, що заслуговує на першочергову увагу.

Повернімося до проблеми побудови теорій, тобто теоретизування, на основі емпіричних досліджень діяльності українських політичних партій. Якщо предметним полем теоретизування стає не лише ідеологічна позиція партії, трансльована через її повідомлення громадськості, але й процесуальний характер взаємодії партії із соціальним середовищем, симулякри, які продукує партія, та особливості артикулювання проблем для політичного порядку денного, то наступне завдання полягає у виділенні способів побудови причинно-наслідкових зв'язків між ними.

Проблема побудови причинно-наслідкових зв'язків у соціальних науках відсилає нас до основних онтологічних проблем суспільствознавчих дисциплін у цілому. З історії розвитку соціології, зокрема, відомо, що у процесі свого розвитку ця наука намагалася застосувати принципи природничих наук до дослідження суспільства. До «постбіжіворальної революції» в Американській асоціації політичної науки подібні тенденції простежувалися і в політології. На сьогодні кількісні і якісні методи дослідження розрізняються саме своїми епістемологічними засадами: кількісні методи спираються на постпозитивізм, а якісні – на соціальний конструктивізм і феноменологію. Побудова причинно-наслідкових зв'язків у межах цих підходів також буде суттєво відрізнятися. Дуже спрощено цю різницю можна представити у такому вигляді: кількісні методи намагатимуться робити узагальнення для широкого кола явищ на основі математичних припущень про нормальність розподілу, закону великих чисел і теореми центрального ліміту, які уможливають перенесення результатів дослідження, проведеного в межах репрезентативної вибірки, на генеральну сукупність, у той час, як якісні методи в результаті глибокого дослідження певного соціального явища подають його глибинний аналіз і не пропонують переносити узагальнення віднайдених причинно-наслідкових зв'язків у межах дослідженого феномену на велику кількість інших, подібних явищ.

На нашу думку, окрім різниці між якісними і кількісними методами в побудові причинно-наслідкових зв'язків у межах певних теорій існує й інша проблема, на яку одним із перших у своїй книзі 1964-го р. «Causal Inferences in Nonexperimental Design» американський соціолог Г. М. Блелок. Він пише, що проблема побудови каузальних зв'язків у соціальних науках є частиною проблеми наукового методу в цілому: «видається на те, що між мовою теорії та дослідженням завжди існує розрив, який ніколи неможливо подолати повністю» [6, с. 5]. Продовжуючи розвивати свою думку про розрив між теорією та практичним дослідженням, Г. М. Блелок подає цікаву метафору про те, що дослідники «думають мовою теорії, що включає в себе

такі поняття, як причини, сили, системи і властивості, але *тестують* гіпотези на основі коваріацій, операцій та показників вимірювань» [6, с. 5]. Г. М. Блелок цитує у своїй книзі М. Банджі, автора праці «Каузальність», виданої Гарвардським університетом 1959-го р., який вважав, що у першій половині ХХ ст. науковці відмовились від пошуку причинно-наслідкових зв'язків у соціальних науках через а) критику філософів-емпірицистів, б) активне поширення в науці і техніці статистичних методів [6, с. 6]. У результатів цих процесів, як констатує Г. М. Блелок, пошук причинно-наслідкових зв'язків виводиться зі «сфери впливу» статистичних досліджень і залишає «причинно-наслідкове мислення (англ. *causal thinking*) повністю на теоретичному рівні» [6, с. 6]. Нагадаємо, що праця була опублікована на початку 60-х рр. ХХ ст.

Сучасним науковцям-суспільствознавцям, які працюють із застосуванням кількісних методів, праця Г. М. Блелока у своїй аргументативній частині, в якій автор розглядає способи перевірки адекватності регресійних моделей, може здатися дещо примітивною, оскільки сьогодні ці питання розглядаються в межах практично усіх курсів із статистики в соціології чи політології. Разом з тим, питання про зв'язок теорій та емпіричних досліджень, які піднімає Г. М. Блелока, не втрачають своєї актуальності і сьогодні. Назва його праці вказує на цікавий момент: експериментальний дизайн дослідження, в якому щонайменше є дві групи – експериментальна і контрольна, дозволяє ізолювати вплив досліджуваного чинника на певний процес, спостерігати його із дією досліджуваного чинника в одній групі, і процеси без цього чинника в іншій, і в такий спосіб вибудовувати певний причинно-наслідковий зв'язок. Інші способи побудови таких зв'язків видавалися тоді, і видаються почасти й сьогодні, дещо сумнівними, оскільки без експериментального дизайну важко ізолювати вплив досліджуваних факторів. Саме тому побудова каузальних зв'язків у середині ХХ ст. вважалася *теоретичним* дослідженням.

Наскільки ж *емпіричними* можуть бути конструкції причинно-наслідкових зв'язків на основі сучасних суспільствознавчих досліджень діяльності українських політичних

партій? Особливо слід зважати на те, що такі конструкції потрібні нам для теоретизування, оскільки вони є одною із складових теорій. Для відповіді на це питання розглянемо явище під назвою «помилка хіндсайту», після чого ще раз повернімося до компонентів теорії.

Помилка хіндсайту, у визначенні Д. Майерса, це «тендеція перебільшувати будь-чюю здатність передбачувати, як щось має статися, після того, як результат став відомим» [3, с. 43]. Інша назва цього явища – феномен «я це знав». Д. Майерс пояснює цю помилку дією певних когнітивних механізмів. Він пише, що у повсякденному житті ми часто не думаємо про ту чи іншу подію до того моменту, поки ця подія не відбувається. Як тільки подія відбулася, ми ніби «раптово» розуміємо, чому це сталося, і ніяк цьому факту (тобто тому, що і в який спосіб сталося) не дивуємося [3, с. 42]. Особливість помилки хіндсайту, як ми бачимо із пояснення Д. Майерса, полягає саме в тому, що події стають ніби очевидними лише після того, як вони сталися, а не до того [3, с. 41]. У соціальній психології, якою займається Д. Майерс, ця помилка призводить до постійної критики цієї наукової дисципліни за її «псевдонауковість», оскільки вона, мовляв, є «тривіальною, бо підтверджує очевидне», або «просто формалізує те, що будь-хто, хто не є професійним соціальним психологом, вже знає інтуїтивно» [3, с. 41]. У такому радикальному вигляді ця помилка ставить під питання доцільність суспільствознавчих дисциплін взагалі. Слід ще раз наголосити, що це явище носить назву «помилки» саме через те, що люди *помилково* вважають, що знали щось заздалегідь, до того, як їм стали відомі результати певних досліджень.

Помилку хіндсайту в дещо іншому вигляді розглядає американський фінансист і методолог оцінки ризиків Н. Н. Талеб, який активно критикує прогностичні моделі, побудовані на основі нормального (гаусівського) розподілу і припущення про те, що певні соціальні, економічні та політичні явища піддаються такому розподілу в принципі [4]. Н. Н. Талеб пише, що розуміння історії та причинно-наслідкових процесів у минулому є викривленим через *помилку наративу*, тому що для розуміння минулого людство

складає його «історію», яка має бути зв'язною та зрозумілою і не завжди включає у себе всі деталі того, що насправді відбулося. Такі наративи також заважають неупередженому баченню майбутнього, оскільки люди вірять, що певні явища мають вкрай малу ймовірність відбутися, бо їхній досвід і наративи минулого створюють ілюзію безпеки, ілюзію певного передбачуваного стану без несподіванок. Він також вважає помилковим сприймати *відсутність доказу* за *доказ відсутності* певного явища, процесу чи зв'язку між явищами, про що мова йтиме нижче.

Як помилка хіндсайту може проявитися в дослідженнях діяльності сучасних українських політичних партій? Візьмемо для прикладу гіпотетичне порівняльне дослідження висвітлення подій 9-го травня минулого року у м. Львів двома українськими політичними партіями: КПУ та ВО «Свобода». Якщо проаналізувати повідомлення в пресі та на офіційних веб-сторінках партій, то очевидними стають дві тенденції: прославлення подвигів Червоної армії у перемозі над німецько-фашистськими загарбниками, з одного боку, та неоднозначне тлумачення подій Другої світової війни та її наслідків – з іншого. Мінімальної обізнаності з ідеологічними позиціями цих політичних сил щодо подій Другої світової війни буде достатньо, щоб інтуїтивно очікувати саме таких результатів після проведення кількісного контент-аналізу. На цьому етапі ще рано стверджувати про ефект хіндсайту, оскільки ця похибка аргументації почнеться далі: суспільствознавець може почати розбирати по компонентах особливості дискурсивного конструювання образів героїв і ворогів, виділяти механізми аргументування тих чи інших дій влади по відношенню до опрацювання історичної пам'яті про події тих часів тощо, але скептики у відповідь можуть закидати: «Ну і що?», «Яке в цьому нове знання?», «Цього й так можна було очікувати». Тут включається помилка хіндсайту та помилка наративу, описані вище, які не дозволяють скептиками побачити наукову новизну в аналізі тонких матерій досліджуваного дискурсу та його компонентів.

Почасти ці проблеми можна пояснити недостатньою увагою до *тексту* в широкому розумінні цього поняття у

французькій постмодерністській дослідницькій традиції. Як пише український філософ, дослідник французької філософії другої половини ХХ ст. С. В. Куцепал: «важливий момент стосується домінуючої методологічної настанови сучасної французької філософії про те, що весь оточуючий нас світ, уся дійсність – це ні що інше, як Текст [слово з великої літери в тексті оригіналу – М. Я.]» [2, с. 12]. Концепція «світ як Текст» [2, с. 14] потребує належної уваги з боку українських науковців, особливо в контексті досліджень дискурсу українських політичних партій. Саме складові суспільно-політичного дискурсу українських політичних партій як Тексту потребують не лише ідентифікації та самостійного опрацювання, але й узгодження у вигляді причинно-наслідкових схем цих смислових категорій в особливу цілісну картину.

Російський соціолог В. В. Семенова, яка працює в якісній дослідницькій традиції, наголошує, що особливістю якісної методології є те, що вона дає змогу «наблизитися до адекватного *розуміння* смислів, які людина вкладає в різні судження і дії» [5, с. 388]. Якщо ми досліджуємо «сенси» в дискурсивних конструктах українських політичних партій, то для їхнього адекватного розуміння потрібне виділення дискурсивних компонентів, які ці сенси конституюють. Якщо сьогодні українські суспільствознавці не приділяють такій аналітичній роботі належної уваги, то, можливо, словами Н. Н. Талеба, ми сприймаємо *відсутність доказу* важливості цих компонентів за *доказ їх відсутності*, що суттєво обмежує евристичний потенціал української політичної науки в дослідженні власних політичних партій.

Таким чином, із трьох виділених компонентів теорій ми розглянули дві – проблему причинно-наслідкових зв'язків між досліджуваними феноменами та саму природу цих феноменів у світлі постмодерністських методологічних засад сучасних суспільствознавчих досліджень. Залишилася ще одна компонента: певні принципи і засади, на основі яких у межах теорії здійснюється побудова аргументів про характери причинно-наслідкових зв'язків між досліджуваними явищами. Ця компонента не є настільки очевидною

в прикладних емпіричних суспільствознавчих дослідженнях, особливо коли характер причинно-наслідкового зв'язку між певними явищами подається, припустімо, у вигляді припущення типу: «якщо *X* посилюється, то *Y* послаблюється». Разом з тим, у більш абстрактних макротеоріях вимальовуються певні засадничі принципи самого теоретизування. Ці засади можна проілюструвати на прикладі загального й дещо абстрактного визначення теорій на прикладі політичних теорій за американським політологом Ш. С. Воліном, для якого теорія – це «символічна картина впорядкованого цілого» [9]. Для створення «символічної картини» необхідні так би мовити «принципи малювання»: це може бути дія підсвідомого у випадку фрейдизму, власність на засоби виробництва у випадку марксизму, патріархальність організації політичної влади у випадку різних течій фемінізму тощо. Для пояснення причинно-наслідкової організації компонентів суспільно-політичного дискурсу українських політичних партій необхідні певні засадничі принципи, на основі яких здійснюватиметься саме теоретизування.

Все ще новим для українських соціальних і гуманітарних наук є поняття «історія ідей», хоча в Західній Європі це поняття є усталеним і використовуються на позначення, приміром, історії філософії, яку шведський філософ А. Ведберг розуміє як *розвиток ідей* (швед. *idüuteckling*) [10, с. 7], чи соціальних або політичних теорій в цілому. Аналіз дискурсу сучасних українських політичних партій можна побудувати саме на відстеженні *розвитку ідей*, на їх перетворенні не лише з часом, але й в залежності від ідеологічних засад дискурсивної діяльності та переходу від однієї суспільно-політичної теми, з приводу якої партії ведуть полеміку зі своїми опонентами, до іншої. Відстеження історії ідей на мікро-, мезо- та макрорівнях політики і суспільно-політичного дискурсу можна, зокрема, застосувати для пошуку засад теоретизування. З іншого боку, для пояснення перебігу історії ідей можна використати вже наявні суспільно-політичні теорії. Так чи інакше, для успішної побудови теорій на основі досліджень українських політичних партій необхідні певні принципи теоретизування,

за допомогою яких і можна поєднати досліджувані аналітичні одиниці суспільно-політичного дискурсу в певні причинно-наслідкові схеми.

Таким чином, можемо дійти висновку про те, що базові засади теоретизування на основі емпіричних досліджень діяльності політичних партій полягають у: а) врахуванні постмодерністських поглядів на об'єкт дослідження, які особливу увагу приділяють суспільно-політичному дискурсу, розглядають симулякри як компоненти цих дискурсів і *Текст* як самостійну досліджувану реальність; б) побудові специфічних причинно-наслідкових зв'язків між досліджуваними феноменами шляхом з'ясування і відтворення принципів їхньої дискурсивної організації для створення цілісної картини більш загальних суспільно-політичних явищ; в) відстеженні *розвитку ідей* у процесі дослідження діяльності політичних партій для чіткої артикуляції основоположних засад теоретизування та аргументування принципів узгодження досліджуваних компонентів у причинно-наслідкові ментальні схеми. Слід також зважати на потенційну *помилку хіндсайту* у процесі дослідження та спокусу приймати *відсутність доказу* певного феномену чи зв'язку між явищами за *доказ їх відсутності* під час теоретичного опрацювання емпіричних знахідок.

Для подальшої наукової розробки проблеми теоретизування, безумовно, слід звернути увагу на *угрунтовану теорію* (англ. grounded theory) як один із способів теоретизування в межах якісної дослідницької традиції. Перспективною темою подальшого наукового опрацювання цієї проблематики також може бути спроба типологізації теорій мікро- та мезорівнів, що, у свою чергу, дозволить посилити евристичний і пояснювальний потенціал теоретизування шляхом окреслення його перспектив і з'ясування його основних обмежень. Українській політичній науці це дозволить вийти на якісно новий рівень поєднання емпіричних досліджень із різного роду теоріями суспільно-політичного розвитку, які відповідатимуть реаліям нашої буденності.

1. Англо-український соціологічний словник / укл. : В. Паніото, Т. Пяковська, Т. Янсон. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 144 с.
2. Куцепал С. В. Французька філософія другої половини ХХ століття: дискурс із префіксом «пост-»: монографія / С. В. Куцепал. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – 324 с.
3. Майерс Д. Соціальна психологія / Девід Майерс. – 6-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Питер, 2003. – 752 с.
4. Талеб Н. Н. Черный лебедь. Под знаком неопределенности / Талеб Николас Нассим / пер. с англ. В. Сонькина, А. Бердичевского, М. Костионовой, О. Попов ; под ред. М. Тунькиной. – М. : Из-во «Колибри», «Азбука-Аттикус», 2011. – 528 с.
5. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – 7-е изд. – М. : «Добросвет», 2003. – 596 с.
6. Blalock H. M. Causal Inferences in Nonexperimental Research / M. Hubert, Jr. Blalock – Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 1961. – 200 p.
7. Spragens Th. A. Understanding Political Theory / A. Thomas, Jr. Spragens – New York : St. Martins Press, 1976. – 155 p.
8. Stewart E. W. Sociology. The Human Science / Elbert W. Stewart / 2nd ed. – New York : McGraw-Hill Book Company, 1981. – 655.
9. Thomlinson R. Sociological Concept Research: Acquisition, Analysis, and Interpretation of Social Information / Ralph Thomlinson / 7th printing. – New York : Random House, 1970. – 182 p.
10. Wedberg A. Filosofins historia. Antiken och medeltiden / Anders Wedberg / andra reviderade upplagan. – Stockholm : Alb. Bonniers Boktryckeri, 1968. – 470 s.

Олена Рубій

КРИТЕРІЇ ТА ІНШІ ОРІЄНТИРИ ДЛЯ АНАЛІЗУ РІВНЯ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються основні критерії та індикатори, які застосовуються під час дослідження рівня інституціоналізації як партійних систем, так і індивідуальних політичних партій. Було проведено аналіз основних

особливостей партійної інституціоналізації у пострадянських країнах та окреслено перспективні напрями подальших досліджень партійної системи України.

Ключові слова: *інституціоналізація, партійна система, політична партія, демократична консолідація, електоральна мінливість.*

Olena Rybiy. *Criteria and other guidelines for measuring institutionalization level of the party system and political parties in Ukraine. The article reviews the basic criteria and indicators used in the study of level of institutionalization of party systems as well as individual political parties. It analyzes the main particularities of party institutionalization in post-Soviet countries and outline some promising directions for further research political system of Ukraine.*

Key words: *institutionalization, party system, political party, democratic consolidation, electoral volatility.*

Особливості функціонування та загальні характеристики партійної системи є яскравими індикаторами того етапу розвитку, на якому знаходиться у конкретний проміжок часу молода демократія. Попри те, що партійна система є доволі популярним об'єктом аналізу українських науковців, одне з ключових питань – ступінь розвитку української партійної системи як одного з базових політичних інститутів – досі системно не досліджувалося. Відзначимо, що мова йде не про узагальнені, поодинокі розвідки та констатації, у найкращому випадку зроблені на основі порівняльного, історичного аналізу. Загальносвітовим трендом у дослідженні партійних систем, зокрема країн 3-тої хвили демократизації, є вищленення чітких критеріїв оцінки та їхнє подальше застосування у ході прикладного аналізу, масштабний збір якісних і кількісних даних, зрештою, формування гіпотез щодо тенденцій розвитку партійних систем на основі висновків, отриманих у індуктивний спосіб.

Потреба у застосуванні методу індукції виникла не випадково. Так, наприклад, проблема інституціоналізації партій постала порівняно нещодавно, паралельно з усвідомленням того, що теорії, вибудовані для аналізу партій

розвинених суспільств, часто неспроможні пояснити феномени функціонування молодих демократій. Дійсно, у менш розвинених державах багато чого є якісно іншим: виборці, партії, партійні системи, отже, невідворотньою є потреба реконцептуалізації теоретичних проблем [10, с. 1], а також доповнення тієї низки критеріїв, за якими найчастіше аналізуються політичні партії демократичного світу. З огляду на вищезазначене, важливим є ознайомлення української наукової спільноти з тією теоретичною базою та прикладними інструментаріями, які довели свою наукову спроможність і можуть бути застосовані в аналогічних дослідженнях партійної системи України.

Слід зазначити, що термін «інституціоналізація» використовується у багатьох контекстах та може бути застосований до аналізу будь-якого суспільного (соціального, політичного, економічного) інституту (громадянського суспільства, президенства, сім'ї, власності, виборів тощо) або певних повторюваних практик (наприклад, корупції, участі «першої леді» у державній політиці). Згоди у науковій літературі з приводу основних ознак, критеріїв і характеристик інституціоналізації не існує й досі. Як і у випадках з багатьма ключовими термінами суспільних наук, причиною зазначеної термінологічної невизначеності є наявність докорінно відмінних способів тлумачення сутності поняття. Так, інституціоналізацію одночасно можна позначити як створення, вкорінення та легітимацію нових інституціональних сутностей (у цьому випадку, за логікою, існує певна «фінішна» лінія цього процесу), а також як стабілізацію, розвиток і посилення організаційної структури вже існуючих інститутів (у даному разі рівень інституціоналізації має розглядатися як постійна і невід'ємна характеристика інституту). Певною мірою консенсусним є визначення *інституціоналізації* як багаторівневого процесу (та одночасно результату [7, с. 306]) становлення інституту, під час якого правила, норми та процедури виробляються, формалізуються та набувають стійкості [2, с. 11]. Наскільки довго може тривати цей процес і де саме в політичній системі України він вже «перетворився на результат», зможе дати відповідь лише емпіричний аналіз кожного окремого випадку.

Власне, чому питання рівня інституціоналізації партійної системи є важливим? Передусім, партійна формація зазвичай розглядається як один з головних компонентів становлення та стабілізації демократичних систем [13, с. 432]. На додаток, виявлення рівня інституціоналізації дозволяє зафіксувати особливості партійної системи, а отже, водночас й притаманні їй недоліки, тенденції розвитку, перспективи трансформацій.

У свою чергу, потребує роз'яснення питання, чому так суттєво для партійної системи пройти до кінця процес становлення, інституціоналізації та перейти на якісно інший етап розвитку. Адже можна аргументувати протилежне – слабка інституціоналізація, – доступ виборців до широкого переліку партійних альтернатив, висока конкуренція у системі, відсутність передбачуваності електоральних процесів, – аж ніяк не заперечує принципів демократії. Попри все, слабка інституціоналізація партій має вагомі наслідки для ключових демократичних принципів, у першу чергу, репрезентативності та електоральної підзвітності (так, наприклад, виборцям стає важче контролювати і відкликати політиків). До того ж, слабкі партійні системи більш «вразливі», що дозволяє «антипартійним» політикам (англ. anti-party politicians), таким як президент Перу А. Фухіморі та президент Венесуели У. Чавес, приходити до влади та негативно впливати на загальний рівень демократії в країні [10, с. 2].

Окрім того, вважається, що інституціоналізація партійної системи критично важлива для процесу демократичної консолідації [11, с. 1]. По-перше, слабка партійна система перешкоджає розвитку партійної ідентифікації, а отже, знижує рівень довгострокових зобов'язань, які активісти, політики та виборці мають перед «своєю» партією [6, с. 2]; по-друге, це значно збільшує невизначеність щодо ключових питань (виживання партії, майбутньої електоральної підтримки), що значно перешкоджає встановленню стратегічно орієнтованої координації між політиками та виборцями. По-третє, недоінституціоналізованість партійної системи значною мірою «піднімає ставки» у виборчій «грі»: «щасливі переможці» швидше за все не будуть

зацікавленими у подальшій підтримці демократичного процесу через страх майбутніх поразок, невпевненість щодо повторення успіху у наступному електоральному циклі [6, с. 2].

Варто зазначити, що твердження про виключну користність інституціоналізації партійної системи для подальшої демократичної консолідації також не є беззаперечним. Наприклад, польський науковець Р. Марковскі зробив неочікуваний висновок – інституціоналізація партійної системи «приходить останньою», наприкінці решти консолідаційних змін у молодій демократії, а не навпаки. На його думку, першим має бути макроекономічний успіх, потім має спостерігатися зростання рівня задоволеності демократією у суспільстві та, що більш важливо, рівня політичної підтримки, а заключним етапом, чи, швидше, наслідком у даному разі виступає інституціоналізація партійної системи [12, с. 2].

Прояснення потребує також й питання темпів інституціоналізації. Загальноприйнятим є переконання того, що послідовність виборів і парламентських скликань поступово формує партійну систему [13, с. 432]. Очевидним недоліком покладання надій на те, що час «виправить усе», є надто повільний темп позитивних, якщо такі взагалі мають місце, змін. Як приклад, за період 60-х–90-х рр. XX ст. у країнах Латинської Америки дослідники зафіксували незначно більшу інституціоналізованість політичних партій і лише скромне підвищення перспектив консолідації демократії [9, с. 488]. У такому разі, що саме, крім надії на те, що час посприяє позитивним змінам у майбутньому, може пришвидшити процес інституціоналізації конкретної, наприклад, української партійної системи? Пошук відповіді на це питання може стати орієнтиром для емпіричних досліджень колишніх, наявних чи планованих зусиль з посилення партійної системи з боку законодавчих органів та, безпосередньо, самих партійних учасників.

Якими ж, власне, є критерії інституціоналізації партійних систем? У загальних рисах, інституціоналізація партійної системи прямо не залежить від двох ключових вимірів партійних систем, які окреслив ще Дж. Сарторі, – кількості

партій та рівня їхньої ідеологічної поляризації [10, с. 24]. Натомість, «класичними» індикаторами інституціоналізації партійної системи вважаються такі: 1) стабільність міжпартійної конкуренції; 2) існування партій, «вкорієних» (англ. with stable roots) у суспільстві; 3) визнання партій і виборів легітимними й ефективними каналами, через які суспільство обирає владних представників; 4) наявність розвинених партійних організацій зі стабільними правилами та структурами [11, с. 3–5]. Іншими словами, щоб проаналізувати стан партійної системи, треба здійснити дослідження сукупності факторів – психологічних (які існують очікування у суспільстві щодо партій), організаційних (чи ефективними та розвиненими є окремі партійні структури), системних (який рівень міжпартійної взаємодії наявний у системі) тощо.

Разом з тим, для успішної інституціоналізації важливими є також ступінь стабільності «інституціональних», законодавчих правил (які є ефективними та чіткими способами контролю законності діяльності партій) та захищеність правової системи від нескінченних рентоорієнтованих коригувань. Заслугує на увагу також і переконання того, що мірилом рівня інституціоналізації партійної системи є наявність тісних психологічних зв'язків (іншими словами, потужної партійної ідентифікації) між громадянами та політичними партіями [8, с. 179]. У такому разі можна твердити, що чим більш прогнозованою є політична поведінка в системі, чим більш передбачуваними у своїх уподобаннях в електоральних процесах є виборці, тим більш стабільною, інституціоналізованою є партійна система.

Радше політичних партій як організаційних структур стосуються критерії, виокремлені ще С. Гантінгтоном, батьком сучасного поняття «інституціоналізація» (за його визначенням, це процес, за допомогою якого інститути, організації та процедури набувають цінності та стійкості [3, с. 32]). Такі критерії інституціоналізації, як адаптивність-ригідність, складність-простота, автономія-підлеглість, згуртованість-роздробленість [3, с. 32–41] можуть бути застосовані до аналізу партій як організацій, які, зокрема, перебувають у пошуку шляхів максимізації власної ефективності.

Важливо, що партійні системи менш розвинених демократій є й менш інституціоналізованими: по-перше, у них спостерігається високий рівень електоральної мінливості (англ. electoral volatility), по-друге, програмові та ідеологічні зв'язки між виборцями та партіями є достатньо слабкими, по-третє, зв'язки між виборцями та кандидатами більш персоналістські [10, с. 1]. Усі три зазначені характеристики взаємопов'язані між собою та свідчать про слабкі «корені» партій у суспільстві.

Таким чином, дослідники нових демократій зазвичай стикаються з непростим завданням аналізувати те, що називається «формуванням партій без громадянського суспільства» і «поведінкою виборців без довіри» [14]. У результаті порівняльного дослідження електоральних систем у 36 країнах світу Р. Далтон та С. Велдон дійшли висновку, що у демократіях 3-тньої хвилі присутня латентна соціалізація, яка сягає коріннями у попередній режим. Проте, за їхнім переконанням, зазначене не є непереборною перешкодою: партійні ідентичності мають шанс успішно розвиватися у нових демократіях, але за умови, що партійна система створює сприятливе середовище для налагодження таких зв'язків [8, с. 179].

Заслуговує на увагу цікавий парадокс російської партійної системи – у той час, як політичні партії Росії достатнім чином інституціоналізовані на національному рівні, вони дивно відсутні на регіональному рівні [15, с. 385]. Причина цього криється у бажанні регіональних політичних еліт зберегти ситуацію політичної та партійної *недоінституціоналізації*, у першу чергу, з метою перешкодити розширенню сфери відповідальності за свої рішення та, таким чином, зберегти свій «виграш», здобутий на ранньому етапі переходу до ринкової економіки [15, с. 385]. Чи існують (і які саме) бар'єри для партійного розвитку в Україні? Очевидно, відповідь на це питання можна отримати у ході аналізу державної політики щодо новостворених і дрібних партій, умов для виконання партіями контрольних функцій, рівня доступу партій до ЗМІ та формування порядку денного регіонів, наявних важелів партійного впливу на прийняття політичних рішень на місцевому рівні тощо.

Одним з важливих критеріїв оцінки партійної інституціоналізації є рівень деперсоналізації партії та партійної конкуренції [10, с. 1], іншими словами, партії повинні важити «самі по собі» [11, с. 5]. В Україні ж партії, очевидно, не в останню чергу орієнтуються на очікування українських виборців: згідно з опитуванням, проведеним у 2009 р., для 58 % респондентів під час голосування за політичну партію першочергове значення має те, хто саме очолює цю партію, у той час, як лише для 14 % опитуваних це взагалі не має значення [5].

Складається враження, що українські партії змирилися із «персоніфікацією», надлишок якої їм закидають західні науковці: піар-кампанії партій у переважній більшості будуються навколо створення позитивного іміджу виключно партійних очільників, упізнаваність серед населення ключових членів партійних команд є мізерною, факти внутрішньопартійної конкуренції (наприклад, між «першою» та «другою» особами в партії) за лідерство є відсутніми або старанно прихованими від громадськості. Ротація лідерів політичних, особливо парламентських, партій дуже незначна та відбувається найчастіше у випадках, не пов'язаних з принципом періодичного оновлення партійної верхівки заради підвищення партійної ефективності.

В Україні «персональний» фактор традиційно активізується до чергових виборів. Якщо лише мізерний відсоток українських партій виносить у свою назву ім'я лідера (напр. Радикальна Партія Олега Ляшка, Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка»), то назви тимчасових утворень – виборчих блоків яскраво ілюструють покладання партій на упізнаваний серед населення образ своїх лідерів. Більш того, ми можемо спостерігати тенденцію до зростання спекулювань на іменах політичних персон. Так, у парламентських виборах 1998 р. жодна назва блоку не містила прізвищ своїх голів, у 2002 р. – 25 % блоків використали прізвища партійних очільників (3 блоки з 12), у 2006 р. – 47 % (8 блоків зі 17), у 2007 р. – 30 % (3 блоки з 10) [4].

Що ще може становити загрозу для «належного» розвитку партійної системи? Ще президент Дж. Вашингтон у

своєму прощальному зверненні до американського народу висловив занепокоєння «географічною дискримінацією», поширенням ідеї щодо необхідності кожній землі мати власну партію [16]. Він наголошував: «один з поширених прийомів таких партій здобути вплив – спотворення думок і цілей інших регіонів» [16]. У національному масштабі це становить перешкоди братерству народу, консенсусу інтересів, стабільному державному управлінню тощо. В Україні ми можемо спостерігати, як «географічний чинник» на кожних наступних виборах не втрачає своєї актуальності. А. Колодій у статті «Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості» подає низку карт голосувань (на президентських і парламентських виборах в Україні з 1991 р. до 2006 р.), які яскраво ілюструють регіональний розподіл електоральних уподобань, що часом набуває вражаючих масштабів (як приклад, у випадку з президентськими виборами 1994 р.) [1, с. 87–89].

Розпалювання партіями ворожнечі у державному апараті, зокрема шляхом спекулювання на різного ґатунку відмінностях, поглиблюють нестабільність партійної системи. Адже ще у XVIII ст. циркулювало застереження: партійні пристрасті відкривають двері для іноземного впливу і корупції, а політика і воля однієї країни піддаються політиці та волі іншого [16]. Тож можна стверджувати: якщо учасники єдиного партійного поля черпають ресурси для запеклої боротьби один з одним у зовнішніх джерелах, укладаючи політичні домовленості з іноземними суб'єктами, це становить загрозу не тільки для самодостатності партійної системи, а й державної автономії загалом. У підсумку, жорстке регіональне позиціонування з апелюванням до емоційної складової окремих партійних суб'єктів (а не обговорення ідеологічних платформ партій у термінах прагматичних консенсусних цілей і специфічних засобів їхнього досягнення) заважає партійній системі набути стабільних системних характеристик.

Отже, орієнтирів, критеріїв та інших важливих моментів, на які варто звернути увагу під час дослідження рівня інституціоналізації української партійної системи, існує достатньо. Окрім того, зробити узагальнений висновок щодо

рівня інституціоналізації української партійної системи можна, проаналізувавши масштаби таких поширених в українському політикумі явищ, як «купля-продаж партій», персоніфікація політики, масові міграції депутатів у «ворожі табори», зміни партійних ідеологічних курсів під «вибори» або «коаліції». Заслугує на пильну увагу явище, яке можна позначити терміном партійної «амнезії» – коли з історії партій викреслюються масиви інформації, пов'язаної з минулою співпрацею з «небажаними» політичними суб'єктами або діяльністю партії під проводом попереднього лідера, або ж вже неактуальними (або загрозливими для нинішнього партійного іміджу) ідеями. Безсумнівним є те, що в Україні мусять циркулювати теми, концепти суспільного розвитку, які конкурують між собою, як і партії. У цьому контексті інституціоналізація партійної системи – це водночас і співіснування альтернативних способів організації суспільного життя, які різняться між собою за фундаментальними ознаками і яким за результатами виборів періодично надається шанс реалізувати свої програмові засади у національному або місцевому масштабах.

1. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості / А. Колодій // Агора. – 2006. – Вип. 3. – С. 69–91.

2. Москвин Д. Е. Трансформация политической системы России : институциональный аспект : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Д. Е. Москвин. – Екатеринбург, 2007. – 18 с.

3. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

4. Центральна виборча комісія [Офіційний веб-сервер]; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/>

5. Яке значення для Вас під час голосування за політичну партію має те, хто саме очолює цю партію? [соціологічне опитування]; [Електронний ресурс] / Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Травень 2009. – Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=557

6. Birch S. Electoral Systems and Party System Stability in Post-Communist Europe [Paper]; [Електронний ресурс] / S. Birch. – Sep. 2001. – 27 p. – Режим доступу : <http://www2.essex.ac.uk/elect/database/papers/sbvolatility.pdf>
7. Colyvas J. Roads to Institutionalization : The Remaking of Boundaries between Public and Private Science / Jeannette Colyvas, Walter W. Powell // Research in Organizational Behavior. – 2006. – Vol. 27. – P. 315–363.
8. Dalton R. Partisanship and Party System Institutionalization / R. Dalton, S. Weldon // Party Politics. – 2007. – Vol. 13, № 2. – P. 179–196.
9. Dix R. Democratization and the Institutionalization of Latin American Political Parties / R. Dix // Comparative Political Studies. – Vol. 24, № 4. – P. 488–511.
10. Mainwaring S. Party System Institutionalization and Party System Theory after the Third Wave of Democratization; [Електронний ресурс] / S. Mainwaring, M. Torcal // Working Paper № 319. – Apr. 2005. – 38 p. – Режим доступу : <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/319.pdf>
11. Mainwaring S. Party Systems in Latin America [Paper]; [Електронний ресурс] / S. Mainwaring, T. R. Scully. – Sep. 1992. – 50 p. – Режим доступу : <http://lasa.international.pitt.edu/members/congress-papers/lasa1992/files/MainwaringScott.pdf>
12. Markowski R. Party System Institutionalization in New Democracies: Poland – a Trend-Setter with No Followers [Conference Paper] / R. Markowski. – Feb. 2000. – 14 p. – Режим доступу : <http://www.uh.edu/democracy/Markowski.pdf>
13. Olson D. Party Formation and Party System Consolidation in the New Democracies of Central / David M. Olson // Political Studies. – Vol. 46, Is. 3. – P. 432–464.
14. Rose R. Elections and Parties in New European Democracies / R. Rose, N. Munro. – ECPR Press, 2003. – 336 p.
15. Stoner-Weiss K. The Limited Reach of Russia's Party System: Underinstitutionalization in Dual Transitions / K. Stoner-Weiss // Politics&Society. – 2001. – Vol. 29, № 3. – P. 385–414.
16. Washington G. Washington's Farewell Address 1796; [Електронний ресурс] / G. Washington. – Режим доступу : http://avalon.law.yale.edu/18th_century/washing.asp

Аліна Зуйковська

КОНВЕРТАЦІЯ ПАРТІЙНОГО КАПІТАЛУ
ПЕРЕД ВИБОРАМИ:
ДОСВІД ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ «СИЛЬНА УКРАЇНА»

Стаття присвячена діяльності політичної партії «Сильна Україна» в контексті парламентських виборів 2012 р. Розглянуто фактори впливу на формування стратегії виборчої поведінки партії. На основі контент-аналізу виявлено особливості політичної активності «Сильної України». Проаналізовано організаційний та ідеологічний капітали партії, визначено соціокультурні засади та складові її ідеологічного дискурсу.

Ключові слова: політична партія, партійна діяльність, виборчий процес, ідеологія.

Alina Zuikovska. Party capital conversion before the elections: the experience of «Sylna Ukraina». The article is devoted to the activities of political party «Sylna Ukraina» in the context of parliamentary elections 2012. The author takes into consideration the factors of party election strategy. Based on content analyses the peculiarities of «Sylna Ukraina» activity are revealed. The party's organizational and ideological capital, the sociocultural backgrounds and components of its ideological discourse are analyzed.

Key words: political party, party activity, election process, ideology.

Достатньо поширеними є твердження, що політичні партії в Україні є «catch-all-party» (партіями «хапай усіх»), що їх ідеологічні програми не є ідеологічними в класичному розумінні ідеології, що партійна діяльність ініціюється виключно під час виборів і багато іншого. Звичайно, на такі теми можна вести довгі дискусії, однак, на жаль, вони не замінюють фактів. Важливим фактором у формуванні стратегій поведінки потенційних учасників парламентських виборів 2012 р. в Україні можна вважати перехід до

змішаної виборчої системи, що для політичних партій буде супроводжуватись, по-перше, зниженням темпів їх організаційного розвитку як самостійних суб'єктів, оскільки для того, щоб бути повноцінним учасником виборчого процесу, політичним суб'єктам тепер не обов'язково мати власну політичну партію, по-друге, підвищенням інтеграційних тенденцій у взаємодії між партіями, оскільки ресурсний потенціал українських партій дає можливість лише декільком з них можливості ведення самостійної лінії поведінки на електоральному полі. До того ж, динаміка активності політичних партій під час президентських виборів була не на користь партійному будівництву: за три виборчі кампанії (1999, 2004 та 2010 рр.) кількість кандидатів, які були учасниками виборів шляхом «самовисування», зростає з 6 до 10, натомість кількість кандидатів, які репрезентували політичну партію, знизилась з 13 до 8 [2]. Стабільно низький рівень довіри до політичних партій з боку пересічних громадян, як і низький рівень партійної участі громадян в Україні є не менш важливими чинниками зниження активності партій. Однак, з формально-юридичної точки зору у функціонуванні партійних організацій в Україні спостерігаються позитивні тенденції. Лише за останні три роки приріст кількості зареєстрованих Міністерством юстиції політичних партій в Україні становив 41 [4]. Виникає питання: якщо партійна активність пересічних громадян не виходить за межі 4,6 % [10], то хто є членами 198 партій? Можна змінити статут, керівників, назву партії, її програму, розвивати регіональні осередки, одним словом, існує безліч варіантів модернізації партійної організації, але створюються нові. Скільки з таких «нових» партій стають учасниками виборчих процесів, скільки здатні впливати на політичне життя суспільства, скільки залишаються невикористаним «ярликом», від чого залежить «політичний статус» партії, з рештою, які фактори впливають на розвиток і конфігурацію партійної системи в цілому, – є відкритими і важливими питаннями як для політичної теорії, так і для практичної політики. Відповіді на зазначені питання поглиблюють розуміння політичних процесів, що дозволяє розробляти більш досконалі стратегії просування партії на

політичному ринку, а для теоретиків – вірніше визначити місце та роль конкретного елементу політичної системи, з'ясувати, наскільки він є функціональним, сприяє політичному розвитку суспільства.

Цікавою подією у партійному житті України стало об'єднання «Сильної України» і Партії регіонів, внаслідок якого політична партія «Сильна Україна» офіційно припинила своє існування. Обґрунтовуючи вступ «сильноукраїнців» до лав «регіоналів», лідер «Сильної України» С. Тігіпко пояснив наступним чином: «Для нас це було дуже непросте рішення. Але коли ми почали цю дискусію, я переконавав своїх друзів, що ми повинні тримати фокус на тому, заради чого прийшли в політику. У фокусі повинні бути конкретні справи, конкретні інтереси українців. А зміни, реформи краще роботи з сильною партією» [1], а також: «Партія – це тільки інструмент для того, щоб працювати на людей, щоб допомагати людям. «Сильна Україна» свою роботу виконала» [6]. Те, що ресурси партії «Сильна Україна» не дозволяють вести виборчу кампанію самостійно – питання, яке може бути з'ясовано скоріше після оголошення результатів парламентських виборів 2012 р., питання, чи виконала свою роботу партія, – риторичне і в якійсь мірі утопічне, оскільки навіть поверховий аналіз діяльності політичної сили, не дозволяє стверджувати, що ті чи інші дії у повній або частково повній мірі відповідають задекларованим у партійній програмі цілям і завданням. Разом з тим моніторинг діяльності «Сильної України», контент-аналіз установчих документів та інформації про партію, що циркулювала в інформаційному просторі за останні чотири місяці, дає цікаві для розуміння української практики партійної активності результати.

В оцінці діяльності будь-якої організації можна визначити такий параметр, як «організаційна спроможність», що відображає ступінь розгалуженості інфраструктури, розгалуженість мережі співпраці з іншими організаціями, комунікаційні та людські ресурси, що дозволяють організації досягати поставлених цілей.

Щодо «Сильної України», то її організаційні можливості виглядають таким чином. Структура партії налічувала 27

регіональних організацій (у всіх областях України, м. Києві та Севастополі), партнерами партії були 227 громадських організацій (у цілому по Україні), лідер партії активно підтримував зв'язки з громадською організацією «Реформаторський клуб», до складу якого входять лідери українського бізнесу в таких сферах, як банки і фінанси, комунікації, виробництво, комп'ютерні технології та інші [5]. Формально до складу Центральних керівних органів партії входило 111 осіб. До Національного Бюро (яке, відповідно до статуту, займалося визначенням стратегій і напрямів діяльності партії) входило 84 осіб, 59 % з яких були представниками регіонів. Разом з тим, за нашими підрахунками, «актив» партії складала 12 чоловік, з яких: Голова партії, С. Тігіпко – відомий політичний діяч, який на президентських виборах у 2010 р. посів третє місце серед 18 можливих претендентів на пост Президента країни і який зараз займає пост віце-прем'єр-міністра соціальної політики; заступники Голови партії – публічно відомі представники експертного середовища – О. Кужель і К. Бондаренко, котрі утворювали «найближче оточення» лідера. А також заступники Голови та керівники Національного секретаріату партії – два публічно невідомі, але важливі для партії діячі, які здійснювали адміністративне управління партією – С. Вітер та О. Ільчук; 7 регіональних лідерів – представників Вінницької, Волинської, Житомирської, Львівської, Одеської, Харківської, Херсонської областей), які знаходились одночасно у складі двох центральних керівних органах «Сильної України» – Національної Ради і Національного бюро, а також змогли забезпечити партії високу для субкультури визначених регіонів електоральну підтримку на президентських і місцевих виборах 2010 р. Необхідно вказати й на те, що партія мала своїх представників у владі (центральної і місцевої): директора Державного центру зайнятості Міністерства соціальної політики України, 4 790 депутатів місцевого рівня і 168 сільських, селищних міських, голів [3]. Мережа співпраці партії з громадським сектором була достатньо розгалуженою. До складу «друзів» партії [8] входили громадські організації з усіх областей України, найбільша кількість яких знаходились, за

нашими підрахунками, у Київській (75 організацій), Дніпропетровській (33), Запорізькій (30), Донецькій (25), Одеській (15), Чернігівській (19) областях.

Очевидно, що такий потенціал міг дозволити партії мобілізувати як «пасивних» членів партії до певних партійних заходів (наприклад, досвід проведення «Народного праймерізу», організації громадських обговорень, популяризації реформаторських ініціатив представників партії у владі), так і заохочувати виборців на свою користь.

Важливою складовою політичної активності партії є її ідеологія – здатність партії артикулювати важливі для суспільства проблеми у формі програмних цілей і завдань. Але ефективність діяльності партії, як свідчить досвід, полягає не в здатності втілювати задекларовані цінності в життя, а у здатності партії змушувати вірити громадян у те, що ці цінності й принципи, які було проголошено, втілюються або вже втілені в життя.

Контент-аналіз програмних документів «Сильної України» (Програма, Програмний маніфест і проект нової редакції Програми партії) дозволяє стверджувати, що ідеологія цієї партії була побудована на поєднанні державного, національного і громадського компонентів політичної ідентичності. Ключові актори репрезентовані категоріями: «держава», «Україна», «влада», категорії: «громадянин», «українець», «людина» – уособлювали макрорівень зазначених систем ідентичності; категорії: «людина», «громадянин», «українець» – мікрорівень. Категорії, що уособлювали колективного актора, зокрема «Україна», «народ», «держава», «влада» (ураховуючи зміни у закінченнях), вживалися відповідно 95, 43, 29, 25 разів. На відміну від цього, категорії, що уособлювали індивідуального актора вживались у тексті Програми менше: «громадянин» – 11 разів, «українець» – 8 і «людина» – 3 рази.

Стратегія розкриття програмних пропозицій партії полягала у метафоризації і суспільно-політичних проблем: «політичні війни «всіх проти всіх», «можновладці захопилися політичними іграми», «держави, що не відбулися», «політичний безлад», «нищівна конкуренція», «вузлові точки корупції» та інше, вирішення яких можливе через

«реформи» і «зміни» [9]. Це створювало додатковий емоційний фон, сприятливий агітаційному впливу.

Пропозиції щодо змін і реформ містили традиційні для програм сучасних українських партій політичний, економічний, соціальний і зовнішньополітичний блоки. Унікаючи переказу пропозицій, закладених у програму «Сильної України», відтворимо ключові проблеми, які партія пропонувала вирішити, та цінності, через які пропонувані рішення обґрунтовувались.

До кола проблем, які визначались актуальними для українського суспільства, увійшли такі, як: «політична нестабільність», яку «спричинили зміни до Конституції України 2004 р.», «бідність, безробіття і корупція», які складно подолати через брак професійності; «гостра політична та фінансово-економічна криза» [9, с. 3; 5].

Пріоритетність серед цінностей, до яких апелювала партія, розподілялась таким чином: відповідальність – вживалася 26 разів у тексті програми, справедливість – 16 разів, рівність – 15 разів, конкуренції – 14 разів, свободи – 12, солідарності – 3, патріотизму – 2 рази.

Ключовою ідеєю, яка була покладена в основу програми «Сильної України» була ідея реформ, які позиціонувались як спосіб здійснення «необхідних для України змін». «Реформи» партія пропонувала провести в сферах: державного управління – «державний апарат без бюрократії і свавілля чиновників»^{*}; політичних інститутів (виборча система, місцеве самоврядування, судова система, проблема корупції); економіки (податкова, бюджетна, житлово-комунальна, аграрна реформи, реформа ринку праці); соціальної сфери (удосконалення системи соціального захисту, адресна допомога, освіта і наука); безпека (позаблоковий статус країни, рівноправність і незалежність у відносинах з ЄС, добросусідство і незалежність у відносинах із РФ).

^{*} Часто спрощення тверджень до слоганів призводять до таких змістовно-логічних колізій, на кшталт процитованого слогану, він стверджує неможливе і змушує поставити у цьому випадку питання: «Що таке державний апарат і як він можливий без бюрократії?»

Особливість політичної риторики, що містилась у програмних документах, полягає, по-перше, у зображенні виключності історичного моменту, фатальності, наявності єдиного шансу для здійснення «правильного вибору»: «...Україна отримала історичний шанс...», «гідно відповісти на щоденні виклики», «ми сьогодні постали перед вибором...», «виклики, які постали перед Україною... потребують негайних і рішучих дій», «провал неприпустимий, народ його не прийме, історія його не пробачить» та інші. По-друге, для висування твердження використовувалась стратегія протиставлення і відкидання, наприклад: «Ми будемо наші відносини на паритетних засадах, *а не* за принципом «той, що веде» та «той, кого ведуть», і в громадських організаціях ми, передусім, бачимо партнерів та односторонців...» [7], «відповідальність – безвідповідальність», «професіоналізм – брак професіоналізму» і т. д. Зазначене дозволяє виділити декілька соціокультурних тем, на ґрунті яких формувалась партійна ідентичність виборців.

Фаталізм – панування обставин над життям особистості, віра в долю, історичний шанс, що знайшло відображення у нав'язуванні партією ситуації постійних Викликів, криз, складних обставин, підкресленні гостроти моменту. Політизація цієї риси нівелювала ідею особистості як актора політичного життя, сприяла розвитку колективізму.

Місіонерство – навіювання необхідності переосмислення життєвих позицій, із можливим запереченням, відкиданням попереднього досвіду, його здобутків, створення нової моделі світу. Політизація цієї риси спостерігається у багатьох програмах сучасних українських партій, але специфіка ідеології «Сильної України» полягала у пропонуванні не стільки стратегії, скільки конкретних механізмів вирішення масштабних суспільних проблем, у використанні лексики управлінців («ефективність», «баланс», «регуляція/дерегуляція», «координація», «субординація», «стимули», «розрахунки» та інші). Таке твердження і навіювання «істини в останній інстанції» перетворює соціальний світ на утопію і призводить до зниження критичного мислення виборця, сприяючи розвитку популізму.

Волюнтаризм/активізм – не примирення з обставинами, настанова на зміни, рішучі вольові дії, що було відображено у вживанні таких слів і виразів, як «необхідність рішучих дій», «необхідність змін», «політична воля» та інші. Політизація цієї призводить до мобілізації вольового ресурсу виборця, спричиняє потребу в пошуку сфери докладання дій, сприяє рекрутації лідерів.

Відмітимо, що одночасна апеляція до наведених культурних рис ускладнює формування моделей політичної поведінки виборця, оскільки поєднання цих рис призводить до зіткнення взаємовиключних настанов, виникнення суперечностей у загальній когнітивній схемі пояснення соціально-політичної дійсності, що пропонується партією. Це знижує ефективність впливу ідеології, уповільнює формування партійної ідентичності.

Результати контент-аналізу інформаційних повідомлень про «Сильну Україну», що з'являлись у телевізійному та інтернет-просторі, дозволяють визначити зміст дискурсу, який нав'язувався партією.

Тема *реформування*, що знайшло відображення в ініціації публічних обговорень щодо законодавчих ініціатив, зокрема: Законопроекти «Про контроль трансфертних цін при операціях між пов'язаними особами», «Про зайнятість населення», «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», ініціативах прийняття «Трудового кодексу», «податку на багатство», «Нової соціальної політики» та «економічного блоку змін, що спрямовані на поліпшення умов ведення бізнесу та покращання інвестиційного клімату». Зазначена тема підкріплювалась риторикою *перфекціонізму* та *модернізації*, що знаходило відображення у вживанні таких слів і виразів, як «удосконалення», «підвищення», «покращання», «рухатись шляхом змін», «змінити країну», а також – «дерегуляція», «детінізація», «збалансування», «стабілізація», «легалізація» та інших. Ідеї, що пропагувались громадськості від партії, знаходили свою легітимацію в таких цінностях, як «соціальна відповідальність», «корпоративна відповідальність», «соціальна справедливість», «конкуренція», «соціальне партнерство», «демократія».

Тема *соціально орієнтованої держави*, поява якої багато в чому була зумовлена діяльністю С. Тігіпка як міністра соціальної політики. Її зміст утворювали сюжети по проблемам «соціального характеру» пенсійної реформи, зарплат, пенсій і соціальних виплат, прожитковому мінімуму, ринку праці, збереження родини, соціального захисту дітей-сиріт. Артикульовані ідеї супроводжувались вживанням таких слів та виразів, як «підвищено», «погашено», «зростає», «поліпшено», «спрощення», і знаходили легітиміацію в таких цінностях, як «соціальна справедливість», «європейські стандарти», «соціальна рівність», «турбота» та інших. Також до цієї риторики входила тематика й «економічних реформ» з сюжетами про «бюджетну політику», «податок на багатство» та «оподаткування офшорних зон», «енергоощадні програми», «інвестиційний клімат» та «ІТ-технології».

Тема *бюрократії і корупції* займає другорядне місце, порівняно з двома вищевизначеними темами, оскільки не знаходило (на період аналізу) втілення в конкретних ініціативах, залишаючись «віртуальною». Ці сюжети підкріплювались вживанням таких слів та виразів, як «уповільнення реформ», «контроль з боку влади», «тиск з боку влади», «перевірки бізнесу», «відсутність політичної волі» та іншими.

Відмітимо ще декілька особливостей політичної риторики «Сильної України». По-перше, за період з грудня 2011 р. по 17 березня 2012 р. було виявлено тенденцію до збільшення декларативного компонента ідеологічного дискурсу, що супроводжувалось підвищеною кількістю вживання таких дієслів, які визначають «перспективу» («буде», «планується») і ретроспективу («підвищено», «зросло»), це відволікає увагу від того, що нині відбувається. По-друге, позиціонування політичних суб'єктів в ідеологічному дискурсі «Сильної України», між якими ініціюється взаємодія має абстрактний характер («влада», «держава», «уряд», «суспільство», «країна» тощо), а ініціатор взаємодії – конкретний, персоніфікований («Сергій Тігіпка» з різними модуляціями: «міністр», «урядовець», «політик»); лівова частка інформаційних повідомлень присвячена діяльності й ініціативам виключно С. Тігіпка.

З огляду на вищесказане, повернемося до питання про спроможність партії до спроможності тієї чи іншої політичної сили бути суб'єктом виборчих перегонів і мати можливість до реалізації самостійної стратегії боротьби за владу. Чому «Сильна Україна» самовизначилась як «слаба», відмовившись від набутого досвіду і накопичених ресурсів? – питання, на наш погляд, не до партії, а до політичного режиму в Україні та тих змін, які відбуваються в ньому. Цілком логічним стає припущення, що якщо партія має слабкий адміністративний ресурс і ускладнений доступ до ключових фінансових груп впливу, і якщо вона задекларувала своє бажання брати участь у політичній боротьбі за владу, то вона намагатиметься зблизитись із тими партіями, які дозволять їй компенсувати відсутність цього ресурсу. Таке припущення може бути свідченням того, що адміністративний ресурс залишається визначальним у конкурентоспроможності партій, а отже, зберігає свою цінність для політичної системи, впливаючи на якість демократії. Разом з тим, наголосимо ще раз, що зміна виборчого законодавства багато в чому визначила перебіг партійного розвитку, змінивши вагу партії порівняно з політичними лідерами у офіційних змаганнях за владу.

1. Виступ С. Тігіпка на XIII з'їзді Партії регіонів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://silnaukraina.com/news/show/id/2473>

2. За даними сайту Центральної виборчої комісії України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/WEBPROC0>, <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>, <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>

3. За даними сайту Центральної виборчої комісії України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001>, а також – <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001>

4. За даними сайту Міністерства юстиції України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/parties>

5. За даними сайту громадської організації «Реформаторський клуб». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reform-club.com.ua/club/administration/>

6. Звернення С. Тігіпка до членів партії «Сильна Україна». Facebook.com/Tigipko. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=aG1-GmZwCkw&feature=youtu.be>

7. Офіційний сайт політичної партії «Сильна Україна». Новини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://silnaukraina.com/static/page/id/181>

8. Офіційний сайт політичної партії «Сильна Україна». України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://silnaukraina.com/static/page/id/181>

9. Програма Політичної партії «Сильна Україна». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://files.silnaukraina.com/cat_files/Program_Strong_Ukraine_ukr.pdf

10. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг [Електронний ресурс] / за ред.: д.е.н. В. М. Ворони, д. соц. н. М. О. Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2010. – 636 с. – Режим доступу: http://www.i-soc.com.ua/institute/smonit_2010.pdf

Тетяна Бевз

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «БАТЬКІВЩИНА» НА СТАРТІ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ 2012 р.

У статті розглядається діяльність Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» в умовах старту виборчої кампанії 2012 р. Особлива увага акцентується на труднощах, з якими зіткнулася політична партія. Розглядаються виборчі технології, які застосовувало Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» упродовж листопада 2011 р.–березня 2012 р.

Ключові слова: *Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», політична партія, фракція «БЮТ-Батьківщина», виборча кампанія, виборчі технології.*

Tatiana Bevz. All-Ukrainian Union «Fatherland» at the start of the parliamentary election campaign in 2012. The article deals with the activities of All-Ukrainian Union «Fatherland» in the start of the campaign in 2012 special attention is accented on the difficulties faced by political party. Consider voting technologies used All-Ukrainian Union «Fatherland» during November 2011 – March 2012.

Key words: All-Ukrainian Union «Fatherland», political party, faction «ByuT-Fatherland», the campaign, election technology.

Виборча кампанія 2012 р. для Всеукраїнського об'єднання «Батьківщини»^{*} розпочалася в умовах, коли лідер

^{*} Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» (ВО «Батьківщина») створено на I (Установчому) з'їзді 9 липня 1999 р. Зареєстрована партія Міністерством юстиції України 16 вересня 1999 р. (реєстраційний номер 1222). Перший голова – В. Драченко.

Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» – активний учасник усіх виборчих кампаній 2002-2010 рр. (з кожними виборами фракція «Блоку Юлії Тимошенко-Батьківщина» («БЮТ-Б») збільшувалася, а лідер партії двічі, у 2005 і 2007 р., ставала Прем'єр-міністром).

У 2002 р. партія вперше брала участь у парламентських виборах у складі виборчого блоку політичних партій «Виборчий блок Юлії Тимошенко», здобувши підтримку майже 2 млн голосів виборців та 22 депутатських мандати у Верховній Раді України IV скликання.

ВО «Батьківщина» упродовж п'яти років була одним з лідерів опозиційних демократичних сил України. Разом з іншими політичними силами ініціювала проведення в Україні масових акцій протесту, закликаючи народ до активної боротьби за свої права. 2 липня 2004 р. «Блок Юлії Тимошенко» підписав угоду з Блоком «Наша Україна» у Верховній Раді України щодо формування коаліції «Сила народу». Угода проголошувала підтримку на виборах кандидата на пост Президента України В. Ющенка. Було затверджено програму спільних дій – «Маніфест народної перемоги» та визначені принципи й основні положення плану організаційних і кадрових дій після перемоги на виборах. Партія взяла найактивнішу участь у помаранчевій революції і зробила свій внесок у її перемогу. Після перемоги В. Ющенко лідер партії була призначена Прем'єр-міністром України. Перший «помаранчевий» уряд існував упродовж лютого–вересня 2005 р. Після відставки уряду партія перейшла в опозицію.

Участь у парламентських виборах 2006 р. ВО «Батьківщина» брала у складі «Блоку Юлії Тимошенко». Блок продемонстрував приголомшливий результат, збільшивши своє представництво у Верховній Раді України більш ніж в п'ять разів – до 129 депутатів. З них 72 парламентарія були членами ВО «Батьківщини».

опозиційної партії перебував у в'язниці** . Партійні соратники Ю. Тимошенко шукали шляхи її визволення. Підтримку висловлювали і лідери інших партій. Зокрема, лідер Політичної партії «Україна Майбутнього» С. Олійник, ще на початку жовтня 2011 р. заявив, що вже сьогодні ставиться під сумнів легітимність парламентських виборів 2012 р., якщо у виборчій кампанії не зможе взяти участь Ю. Тимошенко [1]. З іншого боку перешкодою міг стати й новий виборчий закон. 31 жовтня 2011 р. народний депутат України, голова Київської обласної партійної організації ВО «Батьківщина», член Політради ВО «Батьківщина» К. Бондарев зазначив, що «Закон про вибори народних депутатів, який планує ухвалити Партія регіонів, позбавить опозиційні політичні партії будь-яких шансів на перемогу» [2]. Далі він наголосив, якщо буде проголосований новий закон, то і формування дільничних виборчих комісій, територіальних виборчих комісій буде віддано повністю на розсуд Центральної виборчої комісії і там одностайною більшістю будуть прийматися рішення за принципом: хто сподобається, а хто ні, і жодних рівних умов для політичних партій існувати не буде в принципі [2].

Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» 31 жовтня 2011 р. розпочало збір підписів громадян у регіонах за проведення позачергових виборів Верховної Ради України й Президента у разі відмови розгляду Верховною Радою

На позачергових виборах до парламенту 2007 р. «Блок Юлії Тимошенко» переконливо здобув перемогу у 14 областях України, фінішувавши із результатом у 30,71 % (здобувши підтримку 7 млн виборців) і парламентським представництвом у кількості 159 народних депутатів.

Станом на грудень 2011 р. партія нараховувала 2 300 обласних, міських, районних первинних організацій, а також в Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі.

** Лідер Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» була заарештована 5 серпня 2011 р. За результатами розгляду так званої «газової» справи. Печерський районний суд м. Києва 11 жовтня 2011 р. засудив Ю. Тимошенко до 7 років ув'язнення. Звинувачувальний вирок набув чинності 23 грудня 2011 р. З 30 грудня перебувала у Качанівській колонії.

України законопроекту про декриміналізацію статті, за якою було винесено вирок Ю. Тимошенко. Депутати від «Блоку Юлії Тимошенко-Батьківщина» («БЮТ-Б») підготували проект постанови про розпуск парламенту й зібрали під відповідною ініціативою 105 підписів народних депутатів. Партія ініціювала в областях через свої партійні осередки збір підписів за вимогу розпуску парламенту і проведення позачергових парламентських і президентських виборів [3]. На сайтах обласних організацій ВО «Батьківщина» ще 22 жовтня 2011 р. з'явилася інформація, що влада посилюватиме тиск на опозицію і порушуватиме нові кримінальні справи, щоб не допустити опозицію до участі у виборах. Обласні, міські та районні організації підтримали ініціативу фракції «БЮТ-Б». Майже 10 тисяч підписів зібрали прихильники й активісти ВО «Батьківщини» у Київській області; 24 000 – у Закарпатській області; 5 562 – на Тернопільщині [4]. Ці дані є свідченням того, що різні регіони однаково реагували на пропозицію проведення дочасних виборів. Власне, не було розбіжностей на електоральному полі симпатиків ВО «Батьківщини» на початку листопада 2011 р. Проте дана акція не стала масовою, реалізувати намір проведення позачергових виборів реальної можливості не було. Потрібно було діяти, виходячи з ситуації, що склалася, а саме – розпочався процес підготовки нового виборчого закону.

В ухвалі травневого з'їзду 2011 р. ВО «Батьківщини» було визначено, що народні депутати від партії мають наполягати на проведенні виборів 2012 р. на основі чинного закону, «який добре зарекомендував себе під час виборчих кампаній 2006 та 2007 рр. відповідно до авторитетних міжнародних оцінок, забезпечив прозоре, чесне проведення виборів» [5]. Єдино можливою зміною до закону про вибори, згідно з ухваленою постановою з'їзду, у ВО «Батьківщині» вважали перехід до відкритих партійних списків. Натомість, ситуація осені 2011 р. свідчила про те, що у жодному випадку не залишиться попередній закон чинним. Тому опозиція готувала свої проекти виборчого закону. 31 жовтня 2011 р. лідер фракції «БЮТ-Б» І. Кириленко заявив, що опозиція відкликає всі свої законопроекти

про вибори народних депутатів і закликав представників парламентської більшості зробити те ж саме для того, щоб розробити спільний документ. Опозиція вимагала також створити нову робочу групу з розробки законопроекту про вибори, до складу якої повинно увійти 50 % представників опозиції.

У розробці підсумкового варіанта нового закону про парламентські вибори брали участь опозиціонери, і, незважаючи на це, була запропонована непопулярна серед «меншовиків» змішана виборча система з 5 – відсотковим бар'єром і забороною на виборчі блоки. Безумовно, підвищення виборчого бар'єру до 5 % на парламентських виборах 2012 р. створить умови, коли майже половина виборців проголосує за партії, які не наберуть встановлену законом мінімальну кількість голосів. Чинниками цього явища можуть стати велика кількість учасників виборів і розпорошення електоральних симпатій між «старими» та «новими» політичними проектами [6]. Напередодні прийняття закону про вибори у Всеукраїнському об'єднанні «Батьківщина» критикували поданий владою законопроект і заявляли, що не віддадуть за нього голоси, якщо більшість не піде на поступки у ключових питаннях. Парламентська меншість вимагала, щоб 70 %, тобто 300 депутатів, обиралися за партійними списками, дозволити участь у виборах партійних блоків і зниження прохідного бар'єру. Втім, пізніше опозиція погодилася знизити свої вимоги [7]. Українські ЗМІ повідомляли, що опозиція також обумовлювала свою підтримку закону про вибори поступками у справі лідера партії – Ю. Тимошенко.

Однак уже 17 листопада 2011 р. Верховна Рада України 366 голосами «за» ухвалила новий закон «Про вибори народних депутатів України». Дискусії тривали понад рік, але до останнього дня не було остаточно відомо всіх деталей майбутнього виборчого закону. Більшість представників опозиції змогли досягти консенсусу з провладними депутатами щодо одного з варіантів реформи. Крім того, обидві партії мали навчати членів майбутніх виборчих комісій. При прийнятті закону про вибори опозиція висунула 20 поправок, 17 були прийняті. Що стосується решти

трюх, то вони спочатку були такими, що шансів просунути їх не було, але вони стали предметом «торгів» [8]. Окремі опозиціонери пояснювали, що фінальним акордом, який переконав їх у необхідності проголосувати за новий закон, став відвертий шантаж від Партії регіонів: або приймається наявний законопроект, або більшість голосує за законопроект О. Єфремова, який містить ще більш жорсткі норми. Окремі представники ВО «Батьківщини» вважали, що в обмін на ці голоси влада погодиться звільнити Ю. Тимошенко (що виглядало, м'яко кажучи, зовсім непереконливо). Внаслідок поспішного голосування за нові правила проведення виборчої кампанії народні депутати схвалили відверто неконституційне положення про можливість одночасного балотування до парламенту в одномандатному та загальнодержавному окрузі за змішаною системою. Тим більше, що Конституційний Суд України визнав аналогічне положення неконституційним ще у 1998 р. Ухвалений закон став небезпечним сигналом для суспільства щодо допустимості порушення Конституції України заради тимчасового політичного компромісу. Крім того, внаслідок поспішного прийняття закону ряд його положень виявилися взаємно суперечливими, що, ймовірно, ускладнить організацію майбутніх виборів. За інструментами боротьби з фальсифікаціями, що надані суб'єктам виборчого процесу, закон не дотягував навіть до старого закону 2005 р. А до проекту Виборчого кодексу, розробленого парламентською робочою групою, за цим параметром йому зовсім далеко.

Перед голосуванням О. Турчинов терміново зібрав наявних депутатів і проінформував: а) фракція голосуватиме у вільному режимі; б) Ю. Тимошенко не має категоричних заперечень, але: в) зв'язатися з нею безпосередньо зараз неможливо. Перевірити цю інформацію депутати, певна річ, не могли. Зерно сумніву було посіяно. Із 103 народних депутатів фракції «БЮТ-Батьківщина» проголосували «за» новий виборчий закон – 62 депутати, «проти» – 0, утрималися – 3, не голосували – 13 та були відсутні 25 народних депутатів [9]. Власне, подані фракцією голоси суттєво ситуацію не змінили, закон був би прийнятий у

будь-якому разі, однак авторитет і позиція фракції суттєво постраждала. Зокрема, заступник голови СПУ Д. Русак висловив припущення, що підтримавши закон, БЮТ у зговорі з А. Яценюком вирішили електорально поділити Україну. Лідер Політичної Партії «Україна майбутнього!» С. Олійник висловив позицію відносно того, що Ю. Тимошенко була проти того, щоб її фракція голосувала разом із більшістю за новий виборчий закон. Свою позицію С. Олійник мотивував тим, що, по-перше, поки Ю. Тимошенко і Ю. Луценко ув'язнені, навіть мови бути не могло про спільне голосування «БЮТ-Б» і Партії регіонів; по-друге, Ю. Тимошенко завжди публічно виступала проти мажоритарної виборчої системи [10]. Загалом, С. Олійник, був надто категоричним в оцінках, констатувавши, що фракції «БЮТ-Б» більше немає. Певна доля правди, ймовірно, у цьому прогнозі була, оскільки незважаючи на те, що більшість фракції підтримала виборчий закон, єдності у його оцінці і сприйнятті не було. Так, керівник фракції І. Кириленко назвав його компромісом, тоді як С. Соболев відзначав, що це не був компроміс. А. Павловський назвав його дуже тяжким компромісом для опозиції. Мотивуючи свою відмову голосувати за закон фракція «БЮТ-Батьківщина» тим, що голосування за закон було ідентично тому, що поставили перед вибором: «Ви будете сидіти в загальній камері чи будете в карцері?» От опозиція за цим законом обрала загальну камеру в Лук'янівському СІЗО. Все ж таки загальна камера краща, ніж карцер. От така ціна цього питання. Не думаю, що тут ми отримали якісь переваги чи ще щось. Влада дозволила опозиції врахувати якихось 20 технічних питань. Але не врахували основні політичні вимоги. Тому я принципово і не голосував за це [11].

Члени ВО «Батьківщина» на місцях не без великого ентузіазму сприйняли новий виборчий закон. Зокрема, перший заступник голови Закарпатської обласної організації партії «ВО «Батьківщина», депутат Закарпатської обласної ради А. Ліврінц вважав, що фракція «Батьківщини» підтримала Закон «Про вибори депутатів Верховної Ради України», оскільки вибір стояв між поганим і ще

гіршим. Він був впевнений у тому, що негативні моменти в законі все ще були, але під тиском європейської спільноти більшість змушена була дослухатися й до голосу опозиції [12]. На думку першого заступника Тернопільської обласної організації ВО «Батьківщина» В. Бойка, закон можна оцінювати позитивно, адже при його прийнятті вдалося добитись ряду поправок [13].

О. Турчинов визнав, що ВО «Батьківщина» не в захваті від нового закону про вибори народних депутатів, однак цей закон, на його думку, зменшує ризики фальсифікацій. Натомість С. Подгорний досить оптимістично заявив, що новий Закон про вибори дає можливість опозиції перемагати на майбутніх виборах. Свою позицію він підтвердив тим, що соціологічні дослідження показують, що ВО «Батьківщина» станом на листопад 2011 р. мала достатньо високий рівень довіри як самостійна політична партія. Водночас членам фракції дорікали, що поведінка фракції під час голосування виборчого закону найвідданіших бютівців не свідчила про те, що ув'язнення Ю. Тимошенко для частини партії це лише політтехнологія і її страждання частина однопартійців з радістю використовувала для просування власних інтересів.

Ситуація різко погіршилася через 20 днів, коли у відставку був змушений подати лідер фракції «БЮТ-Б» І. Кириленко. Сталося це після його публічної заяви про те, що Блок готовий «підтримати непопулярні законопроекти» влади в обмін на звільнення Ю. Тимошенко. За наказом О. Турчинова заяву негайно дезавуювали, і на зборах фракції І. Кириленко повідомив про відставку, а на його місце затвердили А. Кожем'якіна. Скандал намагалися зам'яти: І. Кириленко сам публічно схвалив свій же відхід. Проте було пізно: у ЗМІ активно заговорили про «підкилимний переворот», влаштований О. Турчиновим та А. Кожем'якіним. Стосовно зміни лідера фракції «БЮТ-Батьківщина» директор Центру політичних досліджень «Пента» В. Фесенко зазначив, що призначення А. Кожем'якіна на посаду лідера фракції «БЮТ-Батьківщина» свідчить про те, що один з лідерів О. Турчинов намагався централізувати фракцію [14]. При цьому політолог

підкреслив, що і молодим політикам з БЮТ не подобається те, що О. Турчинов намагається об'єднатися з А. Яценюком перед парламентськими виборами і створити єдиний список. Як відомо, 18 листопада 2011 р. Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» і Політична партія «Фронт Змін» ухвалили рішення на майбутніх парламентських виборах (2012 р.) об'єднати свої зусилля в боротьбі за місця у Верховній Раді України. Об'єднання зусиль передбачалося у формуванні загального єдиного списку кандидатів на виборах у мажоритарних округах. Планувалося, що список опозиція почне формувати вже на наступному тижні, тоді ж мала бути побудована і схема взаємодії партій безпосередньо під час передвиборчої кампанії.

Новий виток скандалу стався після візиту до СІЗО єврокомісара Ш. Фюле. 14 грудня посол ЄС в Україні Жозе Мануел Пінту Тейшейра запросив до себе низку опозиційних політиків із різних таборів і у ході спілкування розповів зі слів пана Ш. Фюле, що Ю. Тимошенко дуже критично відгукнулася про голосування її фракції за виборчий закон. Інформація потрапила у ЗМІ. С. Соболев, який теж був на зустрічі, почав усе заперечувати, однак жоден з учасників зібрання його не підтримав. Депутат Верховної Ради України від фракції «Блок Юлії Тимошенко – «Батьківщина» С. Пашинський 15 грудня 2011 р. визнав, що Ю. Тимошенко не підтримала новий закон про вибори парламенту. При цьому він зазначив, що основні норми закону фракція у міру можливості погоджувала з Ю. Тимошенко, однак у день голосування з нею не було можливості зв'язатися. Сама Ю. Тимошенко знайшла коректну форму, щоб висловити свою позицію: рішення не схвалювала – його ухвалила «наша політична команда». Таким чином, скандал довкола «перевороту в «БЮТ-Б» засвідчив: розрахунок влади на те, що ізоляція Ю. Тимошенко від її політичної сили призведе до помилок останньої, почала справджуватися випереджальними темпами.

Згодом підписаний В. Януковичем виборчий закон Ю. Тимошенко назвала ганебним, принизливим для європейської України. Правда, зробила це вона аж 20 грудня

2011 р., через місяць після прийняття закону. Водночас зазначила, що її політична команда у парламенті вирішила мінімізувати можливості для фальсифікацій, наскільки можливо покращити «цей непотріб». Лідер партії зазначила, що йдеться не про консенсус з партією влади, а про зведення до мінімуму очевидно негативних наслідків.

Суперечності, які виникли у партії, лідер партії намагалася через свої звернення і листи спростувати, узгодити, підкорелювати. Зовсім не випадково з'явився її лист до фракції «БЮТ-Б», у якому вона запевняла, що підтримує дії фракції, керівних органів партії, а також все, що народні депутати і партійні лідери роблять у парламенті, регіонах та на своїх виборчих округах [15]. Натомість проблеми наростали, і пов'язані вони були, насамперед, з парламентськими виборами. У цьому контексті неабиякої ваги набуло питання взаємовідносин з партіями-сателітами.

Оскільки змішана виборча система передбачала, що половина парламенту обиратиметься за партійними списками, а друга половина – у мажоритарних округах. Внаслідок чого у прохідну частину списку партії потраплять вдвічі менше кандидатів, ніж на минулих виборах. За найумовнішими підрахунками, якщо ВО «Батьківщині» вдасться зберегти рейтинги осені 2011 р., вона могла розраховувати на 70 місць у парламенті за партійними списками. Тобто як мінімум 32 чинним нардепам блоку загрожувало позапарламентське майбутнє. Крім того, оскільки до ВО «Батьківщини» уже приєдналася Політична партія «Народна самооборона», то це ще більше знижувало «квоту» союзників Ю. Тимошенко у майбутньому парламенті. Враховуючи, що ВО «Батьківщина» вела переговори з Політичною партією «Фронт Змін» та Всеукраїнським об'єднанням «Свобода» про єдиних кандидатів на мажоритарних округах, то і у одномандатних округах балотуватися зможуть не всі прихильники ВО «Батьківщини». Все це і змушувало багатьох народних депутатів, обраних у 2007 р. від «Блоку Юлії Тимошенко» шукати можливості для реалізації своїх шансів за межами «рідної» політичної сили. Зокрема, це стосувалося, насамперед, Н. Королевської та її партії. Дії групи Н. Королевської лише послабили партію

Ю. Тимошенко*. Будь-які ж паралельні проекти розмивали електорат білосердечних і послаблювали їх шанси восени 2012 р. Натомість Н. Королевська стверджувала аж надто парадоксально: «Зараз не час розмірковувати про шанси тих чи інших партій на виборах, наша головна задача на даний момент – об'єднати опозицію навколо однієї спільної мети. І ця мета гранично ясна – створення у Верховній Раді конституційної більшості в 300 голосів» [16]. За цими багатообіцяючими гаслами не було абсолютно нічого, це була чистої води декларація, яка нічим не була і не могла бути підтвержена.

Інший колективний член «БЮТ-Б», Партія «Реформи і порядок» (ПРП) на питання про можливе злиття з ВО «Батьківщиною» заради спільної участі у виборах відповідала у грудні 2011 р. досить ухильно, мотивуючи це тим, що ПРП і ВО «Батьківщина» – партії з історією, створені давно і не під вибори 2012 р. Однак уже 19 січня 2012 р. Партія «Реформи і порядок» і ВО «Батьківщина» оголосили, що об'єднуються в одну політичну силу, проте об'єднавчі партійні з'їзди відбудуться тільки після завершення виборчої кампанії до Верховної Ради України. Варто зазначити, що Партія «Реформи і порядок» тричі балотувалася у парламент у складі БЮТ.

Відповідну спільну заяву підписали голова ПРП С. Соболєв та перший заступник голови ВО «Батьківщина» О. Турчинов. У ній йшлося про те, що вони мають намір, об'єднавши свої зусилля, на основі спільної політичної платформи сформувані єдиний виборчий список у загальнодержавному виборчому окрузі на виборах до Верховної Ради України 28 жовтня 2012 р. і почати об'єднання партій в одну політичну силу на базі ВО «Батьківщина». Пояснюючи потребу в об'єднанні О. Турчинов наголосив на тому, що інтеграція відпрацьовувалася не тільки у центрі, але і у регіонах – це створення єдиних виборчих штабів,

* Адже, за новими правилами, у виборах можуть брати участь окремі партії, але не блоки. І тому невеликі політструктури можуть лише входити до складу більш великих сил, якщо хочуть робити з ними спільну справу.

це фактично робота як формальна, так і неформальна, яку буде реалізовувати одна політична команда [17]. Згідно з угодою, ПРП і ВО «Батьківщина» формували єдиний список кандидатів у народні депутати для участі у парламентських виборах 2012 р.

Однак на яких засадах будуть узгоджуватися кандидати в мажоритарних округах, представники обох партій не визначили. Не було чіткої позиції з цього питання із іншими політичними силами. Постійно наголошувалося, що це будуть представники об'єднаної опозиції, не тільки члени ВО «Батьківщина». Відзначалося, що до мажоритарних кандидатів і тих, хто піде за списком, будуть досить серйозні вимоги. Серед вимог, в першу чергу, О. Турчинов назвав, надійність і порядність [18]. За інформацією представників партії керувала процесом формування списку кандидатів у народні депутати на парламентських виборах лідер партії – Ю. Тимошенко. Однак наскільки ця інформація була достовірною, перевірити практично неможливо.

Під час переговорів між С. Соболевим і першим заступником голови ВО «Батьківщина» О. Турчиновим була досягнута попередня домовленість про включення у виборчий список партії, очолюваної Ю. Тимошенко, п'яти кандидатів – членів Партії «Реформи і порядок» (ПРП): С. Соболева, О. Семерака, В. Бондаренка, І. Гриніва і В. Філенка.

Крім партій-сателітів, долучитися до ВО «Батьківщини» мали намір Політична партія «Народна Самооборона» та Народний Рух України (НРУ). Передбачалося, що за квотою Політичної партії «Народна Самооборона» у списку ВО «Батьківщини» з'явиться народний депутат Ю. Гримчак («Наша Україна-Народна самооборона» (НУНС) і, можливо, його колега з фракції О. Доній. Переговори про включення своїх представників у список вів і Народний Рух України (НРУ). Головним учасником переговорів з боку НРУ був лідер цієї партії, народний депутат Б. Тарасюк (НУНС). Йшлося про місця у списку для Б. Тарасюка, В. Ковалюка та О. Чорноволенка (обидва – члени НУНС), а також члена президії НРУ В. Куйбіди і лідера «Молодого

Руху» І. Крулько [19]. Вирішити ці питання з позиції закону було непросто*. Остаточні варіанти домовленостей станом на 1 березня 2012 р. розроблялися усіма цими політичними силами.

ВО «Батьківщина» та Народний Рух України 2 березня 2012 р. підписали угоду про об'єднання зусиль на виборах та створення єдиного партійного списку на базі ВО «Батьківщини». Відповідно до угоди, підписанти не тільки об'єднували зусилля та мали координувати їх на виборах, але й виставляли єдиного кандидата у мажоритарних округах. Головним в угоді було те, що партії йшли на вибори за одним партійним списком. Лідер НРУ Б. Тарасюк зазначив, що підписання угоди є продовженням політики взаємопідтримки, пригадавши, що на президентських виборах у 2004–2005 рр. Народний Рух України та ВО «Батьківщина» мали єдину позицію. Підписання документа продемонструвало послідовність, якої НРУ і ВО «Батьківщина» дотримуються упродовж багатьох років. Б. Тарасюк висловив сподівання, що інші учасники Комітету опору диктатурі найближчим часом приєднаються до створення єдиного партійного списку від опозиції. Адже, соціологія свідчить, що чим більше опозиційних сил об'єднається у спільний список, тим більше шансів перемогти на виборах [20].

Арсенал виборчих технологій досить великий і різноманітний. Не можна говорити про стовідсоткову застосовність або незастосовність тих або інших технологій у конкретних країнах, оскільки усередині будь-якої країни є значимі відмінності між регіонами і групами виборців. Крім того, ситуація динамічна, і технології, що були ефективні

* Як відомо, чинний закон «Про вибори народних депутатів» не передбачає можливості балотування членів однієї партії за виборчими списками іншої. У Законі йдеться про те, що «партія може висунути кандидатом у депутати особу, яка є членом цієї партії, або безпартійний, яка має право відповідно до ст. 9 цього закону на обрання депутатом. У зв'язку з цим представники інших політичних сил, які розраховують балотуватися за списком ВО «Батьківщини», повинні будуть вийти зі своїх партій і стати безпартійними.

рік назад, можуть перестати бути такими нині. У попередніх виборчих кампаніях ставка робилася, перш за все, на лідера партії, на її імідж. Створення стратегії виборчої кампанії – це будова конкретного технологічного ланцюжка, як конструктора з окремих блоків. Тому принципово важлива правильна діагностика ситуації на старті виборчої кампанії, створення індивідуальної стратегії для конкретного клієнта в конкретних обставинах і постійне одержання зворотного зв'язку у ході її реалізації. На нашу думку, зі створенням стратегії виборчої кампанії ВО «Батьківщина» суттєво відставала. Не здійснена була й діагностика ситуації на старті виборчої кампанії.

Стартом виборчої кампанії 2012 р. можна вважати усунення представника опозиції з посади голови парламентського комітету з питань свободи слова та інформації А. Шевченка (16 січня 2012 р.), незважаючи на те, що пряма норма регламенту закріплювала цю посаду за опозицією. Верховна Рада України 7 лютого 2012 р. відкрила останню передвиборчу сесію. Опозиція довго не давала виголосити промову Президенту В. Януковичу, скандуючи: «Юлі – волю!» У цей же день з'явився лист лідера опозиції. В Україні де-факто стартували передвиборчі перегони. Ю. Тимошенко у своєму листі народним депутатам фракції «БЮТ-Батьківщина» визначила стратегію партії у парламентських виборах, сформувавши чотири головних завдання: по-перше, всіма вашими силами та можливостями, на всіх рівнях переговорного процесу у центрі та регіонах, забезпечити повне, справжнє, щире об'єднання опозиційних сил у єдиний непоборний моноліт для участі в парламентських виборах 2012 р.; по-друге, взяти під свій ретельний контроль всіх кандидатів на мажоритарних округах від ВО «Батьківщини». Не допустити висунення та обрання випадкових, не перевірених часом та боротьбою людей, а також підприємців, які планують використати політику для зміцнення свого бізнесу; по-третє, невідкладно треба йти до людей у регіони та розповідати їм, в якій тяжкій небезпеці опинилася країна, у якій небезпеці життя кожного українця. Детально розповідати людям, що вихід є, в чому він полягає і як діяти, щоб з цієї біди вийти;

по-четверте, не дати до парламентських виборів новітнім клептоманам забрати у країни стратегічні об'єкти власності – землю, газотранспортну систему, гідроелектроенергетику, «Енергоатом», «Укрзалізницю», музейні цінності та інше. Зробити все можливе, щоб країна протрималася до ліквідації режиму [21]. Крім того, Ю. Тимошенко просила народних депутатів, членів фракції «БЮТ-Батьківщина» забезпечити монолітність опозиції і відфільтрувати кандидатів на виборах. Лідер партії також вимагала публічного обговорення усіх кандидатур від ВО «Батьківщини».

Цей лист дав ґрунт, для того, щоб представник провладної партії Ю. Мірошниченко заявив, що якщо експрем'єр-міністр Ю. Тимошенко має можливість передавати суспільству свої заяви щодо об'єднання опозиції на вибори, то це означає, що вона не є усунутою від політичного процесу. Стосовно викладеної стратегії, можна констатувати, що вона містила декларативний характер, не була чітко визначена і не знайшла відповідної реакції серед керівництва партією.

Упродовж цілого ряду виборчих кампаній та у політичній діяльності у великій політиці сформувався чітко визначений образ лідера ВО «Батьківщини», який поєднував більшість тих позитивних рис, які намагаються підкреслити всі іміджмейкери у своїх «творіннях». Значний акцент зроблено, безумовно, на її зовнішності, яка асоціюється з жіночністю, елегантністю, особливим стилем одягу. А відтак, Ю. Тимошенко легко перевтілювалася у різні образи за допомогою зміни одягу. Найчастіше вона виступала в одній з чотирьох ролей: «воїн світла» (білий одяг), «своя дівчина» (джинсовий одяг, найчастіше на неформальних зустрічах зі студентами), «зразковий політик» (переважають чорний та сірий кольори, ділові костюми), «справжня україночка» (стилізований народний одяг, зокрема в якому Ю. Тимошенко була на з'їзді ВО «Батьківщини» у 2007 р.). Події другої половини 2011 р. та початку 2012 р. сформували образ «мучениці», яка є непохитною, будучи прикутою до ліжка і переносячи нестерпні болі. Натомість усі публікації про неї на різноманітних Інтернет-джерелах продовжували демонструвати

світлий образ «Юлі». За даними опитування соціологічної служби Центру Разумкова, проведеного з 29 вересня по 4 жовтня 2011 р., серед провідних українських політиків найбільшу підтримку мала Ю. Тимошенко (14,3 % повністю підтримували її діяльність, 22,1 % – підтримували окремі дії, 56,7 % – не підтримували її діяльність). Порівняно з травнем 2011 р., статистично значуще зростає частка респондентів, які повністю підтримували діяльність Ю. Тимошенко (з 11,9 % до 14,3 %). За цей же період зменшилося число тих, хто не підтримував діяльність Ю. Тимошенко (з 60,1 % до 56,7 %) [22]. Як відомо, жодного українського політика не називають по імені, за виключенням Ю. Тимошенко. Адже, незважаючи на дорогий одяг та високі посади, її образ завжди демонстрував близькість до людей, і тому у народі вона була і залишається – «просто Юля». Під час новорічного шоу на Майдані Незалежності невідомі транслювали лазером на Монумент Незалежності слова «Юлі – волю!». Лазерний супровід з'явився під час виступу голови КМДА О. Попова. Безумовно, такий піар-хід, з точки зору креативності, незвичайно заряджав енергією і мобілізаційним потенціалом.

20 лютого 2012 р. у Києві на Дніпрі з'явився напис «Юлі – волю!». Червоні літери на кризі можна було побачити зі сторони мосту метро, у напрямі станції «Дніпро». Невідомий художник зобразив на стіні київського будинку портрет экс-прем'єра, який за стилем схожий на графіті англійського художника і активіста Бенксі. Однак, незважаючи на заяви представників партії про те, що таких акцій на підтримку лідера партії ставатиме усе більше, більше їх не ставало. Принаймні упродовж перших місяців 2012 р.

Експлуатуючи образ Ю. Тимошенко, представники провладної партії зняли фільм з «промовистою назвою – «Просто Юля». Фільм вийшов масово 4 січня 2012 р. на ОТРК у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Луганській, Львівській, Одеській, Рівненській, Миколаївській, Тернопільській та Черкаській областях. Фільм мав відверте антиtimoшенківське спрямування. Власником фільму була Всеукраїнська

громадська організація «Загальновійськова спілка України», очільником якої був О. Калашников, який упродовж літа–осені 2011 р. організовував мітинги проти Ю. Тимошенко.

Говорячи про імідж лідера ВО «Батьківщини», варто відзначити, що навіть її перебування у в'язниці не стало перешкодою її позитивному образу. Оскільки «симулякр Ю. Тимошенко» давно існує самостійно від реальної людини. Це забезпечується за допомогою використання трьох основних компонентів, які його складають: зачіска у формі коси, білий колір та серце.

«Коса», з одного боку, відтворювала збереження народних мотивів, а з іншого, вона є простою та елегантною, що підкреслювала її близькість до народу. Зазначимо, що білий колір як характерна риса «симулякру Ю. Тимошенко» почав активно експлуатуватися ще під час виборчої кампанії у 2006 р., а вже після виборів на перші засідання парламенту всі члени фракції приходили в білому. Крім того, наявність власного символу: серця-галочки, символічне представлення якого відбулося 14 лютого 2005 р., у день св. Валентина, підкреслювало не лише імідж лідера, а й всієї політичної сили. Водночас, по-перше, цей символ простий і легко запам'ятовується, по-друге, безпосередньо асоціюється з галочкою у виборчому бюлетені, по-третє, гарно поєднується з білим кольором одягу, листівок, плакатів, а головне – гармонійно вписувався у весь образ Ю. Тимошенко, яка закликала голосувати серцем, роблячи акцент, насамперед, на емоції виборців. Не варто недооцінювати роль кольорової гама у політичній рекламі, адже саме кольори звертаються до почуттів, а не до логіки людини: вони підкреслюють якість, настрої, почуття, створюють тепле або холодне середовище, стосуються відчуттів, задоволення, приємного зовнішнього вигляду тощо, а також мають фізіологічні наслідки як продовжені чи негативні оптичні подразники [23]. Цей колір дає багато переваг, він виступає як символ чистоти, чесності, спокою, миру і злагоди.

Ймовірність у зміні політичного іміджу лідера партії на виборчій кампанії 2012 р. можна пояснити як вузько

прагматичними міркуваннями, так і концептуальними засадами. Зокрема, використовуючи поділ героїв на два типи: герой-громадянин і герой-бунтар, який запропонували Дж. Некбара і К. Лоуз, можна констатувати, що образ героя-бунтаря цілком підходить опозиційному політику – «як борець із злочинним режимом», а з іншого, лідер партії, колишній прем'єр-міністр, політичний в'язень повинна претендувати на роль національного лідера, бути втіленням загальнонаціональних цінностей, не може виглядати і вести себе як бунтарка. Власне, за Ю. Тимошенко на виборчій кампанії 2012 р. зберігався і образ «воїна світла», і мудрої жінки-лідера. З іншого боку, її перебування у в'язниці дещо звужував її зв'язок з електоратом і соратниками партії. У зв'язку з цим, з'явився новий формат спілкування як з народом, партією, так і владою – листи із в'язниці, вітання до свят, відгуку на резонансні події, через які намагалися зберегти ілюзію зв'язку лідера із народом. Переважно вони були свого роду креативом, розрахованим на зацікавлену частину публіки, а також електорат партії всередині країни, «прогресивну світову громадськість». Хоч політичний епістолярій – жанр не новий, але у сучасних українських реаліях практично не використовувався.

Варто зазначити, що ближче до кінця 2011 р., напередодні нової виборчої кампанії, «бютівці» у ще більшій мірі розшарувалися на безліч категорій і груп, які при бажанні можна, у принципі, звести до двох основних. До табору «вірних», тих, хто залишився відданим Ю. Тимошенко, та «невірних», тобто тих, хто відданість не зберіг. Цілком закономірно, що «невірні» кожен на свій страх і ризик намагаються шукати будь-які нові можливості та шанси. Натомість «вірні» зайняті тим, що продовжують боротися за свого лідера, пов'язуючи своє політичне майбутнє з її виходом на свободу і з поверненням у велику політику.

Можна припустити, що, перебуваючи в ув'язненні, Ю. Тимошенко не отримувала повноцінної інформації про внутрішньополітичні справи. Політичну інформацію від лідера партії отримували через адвоката, народного депутата С. Власенка. Саме С. Власенко був кур'єром між партією та її лідером. Ю. Тимошенко не передає послань через

свою доньку, насамперед, з міркувань безпеки. Оскільки у Євгенії немає депутатського імунітету, тому Ю. Тимошенко побоюється, що під надуманим приводом вона може бути обшукана, а листи – вилучені та передані на Банкову. Свої послання Ю. Тимошенко пише від руки на чистих аркушах А-4, які потім складаються навпіл, і на зворотній сторінці вона вказує, кому його адресовано. Власне, так здійснюється Ю. Тимошенко дистанційне керівництво партією [24].

Після зміни лідера фракції І. Кириленка на А. Кожем'якіна передбачалося, що основний потік політичної інформації від Ю. Тимошенко піде через нього. Відсутність лідера призвела до вкрай негативних наслідків у ВО «Батьківщині». Заявленої єдності у політичній силі не було. «БЮТ-Б» залишили в минулому вірні соратники Ю. Тимошенко, а її людей прибирали з ключових позицій. Вічний соратник і права рука О. Турчинов фактично очолював найбільшу опозиційну партію і перекроював фракцію під себе. Однак його дії не знайшли відгуку в однопартійців. О. Турчинов не зміг замінити Ю. Тимошенко, і ситуація у «БЮТ-Б» з часом тільки загострювалася. Рядові партійці з низів не зовсім добре ставилися до О. Турчинова. У регіонах нарікали, що партактивом ніхто не займався, станом на лютий 2012 р. плану на вибори не було, фінансування йшло з місцевих джерел і тільки для окремих регіонів – з центру. Останній сигнал, який отримали рядові бютівці – треба йти в народ. Однак у лютому ще конкретики з цього приводу не було.

Багато труднощів було й у діяльності фракції «БЮТ-Батьківщина». З 156 депутатів, які пройшли в 2007 р. за списками блоку, станом на кінець 2011 р. фракція втратила третини своїх парламентаріїв, зберігши лише 102 мандата. Таку ситуацію можна пояснити, насамперед, виборами і прорахунками в управлінні фракцією. 23 грудня 2011 р. зі складу ВО «Батьківщина», основи БЮТ, вийшли відразу три парламентарі – Н. Королевська, Є. Суслів і О. Логвиненко. Хоча вони залишилися членами фракції, але опинилися в рядах очолюваної Н. Королевською Української соціал-демократичної партії (УСДП). Це можна

розцінювати як удар, спрямований у майбутнє, – через те що за новим законом на парламентських виборах блоки брати участь не могли, подібне «перенесення мандатів» послабляло ВО «Батьківщину» під час виборчої кампанії 2012 р.

Характерною складовою політичних інсинуацій навколо ВО «Батьківщини» стали спекуляційні дії родини Ю. Тимошенко. Зокрема, справа навколо від'їзду чоловіка – О. Тимошенка до Чеської Республіки й отримання там ним політичного захистку. Багато інсинуацій було й навколо «майбутньої політичної кар'єри» доньки Ю. Тимошенко – Євгенії. Особливий резонанс викликала зміна прізвища та розмова про очолення нею виборчого списку партії та інформація про пропозицію Є. Тимошенко очолити «Батьківщину молоду». Усе це не мало під собою достатнього підґрунтя.

Креативом на користь Ю. Тимошенко можна вважати також «не репрезентативні» соціопитування М. Найєма, започатковані у грудні 2011 р., серед користувачів мережі Facebook, у якому першість у віртуальних виборах президента у січня 2012 р. мала Ю. Тимошенко. Мета цього ходу зрозуміла: не дати остаточно зникнути Юліній харизмі, створивши ілюзію того, що рівень її популярності та підтримки виборцями, як і раніше, залишався не просто високий, а недосяжний для конкурентів.

Як складову виборчих технологій можна розцінювати випадок із Р. Забзалюком. Керівництву фракції «БЮТ-Батьківщина» з закритих джерел стало відомо про чергову хвилю провокацій щодо партії та конкретно про факти підготовки фальсифікації на виборах. Після отримання інформації про провокації, фракція почала шукати шляхи її підтвердження. Виникла ідея проникнути у лави влади. Був розроблений план щодо проведення розслідування і отримання інформації безпосередньо у фракції І. Рибаківа. Так, 23 грудня 2011 р. народний депутат, один з найвірніших прихильників Ю. Тимошенко Р. Забзалюк вийшов зі складу фракції «БЮТ-«Батьківщина», а 10 січня 2012 р. увійшов до складу депутатської групи «Реформи заради майбутнього», яку очолював екс-бютівець І. Рибаків. У цій

групі зібралися депутати, які після поразки Ю. Тимошенко на виборах президента залишили склад однойменного блоку. Р. Забзалюк майже два місяці також вважався перебіжчиком, аж поки 8 лютого не продемонстрував отриманий за цей час компромат. Експеримент Р. Забзалюка та безцеремонність його співрозмовника показали, що віра влади в адмінресурс і тиск грошима є непереборною [25]. На прес-конференції Р. Забзалюк заявив, що його вихід з фракції «БЮТ-Батьківщина» був підпорядкований головній меті – провести розслідування щодо підкупу депутатів. Він оприлюднив записи своїх розмов із депутатом, головою групи «Реформи заради майбутнього» І. Рибаківим. На записах йшлося про виплати депутатам за перехід у пропрезидентську більшість і за «правильні» голосування. Крім того, Р. Забзалюк мав сформувавати дільничні виборчі комісії, від імені «БЮТ-Батьківщини», включивши туди вірних людей І. Рибаків. Тобто Р. Забзалюк мав стати агентом впливу. За перехід у депутатську групу «Реформи заради майбутнього» Р. Забзалюк отримав 450 тис. доларів. 17 лютого фракція «БЮТ-Батьківщина» передала Центру дитячої онкогематології та трансплантації кісткового мозку Національної дитячої спеціалізованої лікарні «Охматдит» 3,6 млн грн, які отримав депутат Р. Забзалюк від І. Рибаків за перехід з опозиційної фракції до групи «Реформи заради майбутнього» [26]. Фракція «БЮТ-Батьківщина» вимагала створити Тимчасову слідчу комісію щодо викриття фактів корупції та підкупу народних депутатів. Оприлюднені викриття Р. Забзалюка краще за будь-який репортаж демонструють потойбічне життя політики. Натомість, Генеральна прокуратура заявила, що не має наміру розслідувати можливий підкуп народних депутатів. У свою чергу, опоненти «БЮТ-Батьківщини» фракція «Реформи заради майбутнього» звинуватили БЮТ у тому, що вона ставить перед собою лише одну мету – у будь-який спосіб сподобатися виборцю, привертаючи до себе увагу шляхом скандальних, штучних піар-акцій або імітуючи боротьбу за соціальні стандарти, реально цього не роблячи [27]. Миколаївська обласна партійна організація «Батьківщина» схвалила та підтримала

дії Р. Забзалоюка щодо розслідування ним протиправних дій, спрямованих на підкуп опозиційних депутатів і підготовку фальсифікацій на виборах 2012 р. [28].

Цілком закономірно, що від активності виборчого штабу (а також його складу, кількості запрошених закордонних піарників тощо) залежить успіх виборчої кампанії. Штаб БЮТу після виборів 2006 р. продовжував діяти у режимі виборчого штабу, тому йому і вдалося отримати високі результати на позачергових парламентських виборах 2007 р. Виборчий штаб ВО «Батьківщина» на кінець лютого 2012 р. не був ще мобілізований і не вів виборчу кампанію. Не було ані штабних навчань активістів, ані так званих «стратегічних ігор». За прогнозами керівника компанії стратегічного консалтингу «Berta Communications» Т. Березовця, у ВО «Батьківщині» мажоритарники розпочнуть займатися округами не раніше липня–серпня. Причинами був не стільки брак фінансових ресурсів, скільки стратегічного бачення. Опозиційні кандидати розраховували зробити виборчу кампанію за два–три місяці. І так – у більшості округів. З 225 округів кампанія у лютому 2012 р. велася максимум у 35–40 округах [29]. Наскільки прогнози вірні, на нашу думку, станом на початок березня судити ще досить рано.

Станом на 1 березня 2012 р. ВО «Батьківщина» не визначилася, і за яким принципом визначатимуть кандидатів на виборах у мажоритарних округах. Власне, не існує бездоганної формули визначення кандидата, однак опозиція розглядала декілька варіантів. Політичні сили могли домовитися про висунення кандидатів шляхом визначення підтримки виборцями того чи іншого претендента на мажоритарному окрузі, не беручи до уваги його політичну приналежність. Таким чином, за підтримку на виборах до парламенту від об'єднаної опозиції змагатиметься найрейтинговіший серед кандидатів. Другим варіантом був поділ виборчих округів між опозиціонерами за пропорційною системою. За певною політичною силою умовно закріплюватимуть округ, на ньому вона буде виставляти свого кандидата і самостійно відповідати за хід виборів. Проте ці два варіанти можуть об'єднати в один. Головна мета – це

знайти компроміс між всіма політичними силами. І яка би партія не виставила свого кандидата, об'єднана опозиція повинна мати єдиного кандидата [30].

Стосовно спільного партійного списку, то тут було декілька варіантів. Партія «Батьківщина» була членом політичного блоку «БЮТ-Б». Під час двох останніх виборчих кампаній вона виходила на вибори у складі блоку. Тобто якщо зараз ВО «Батьківщина» піде на вибори самостійно, її теж можна розглядати як нейтральну партію. Якщо таку позицію будуть розділяти інші члени опозиції, ВО «Батьківщина» пропонувала навколо неї сформувати єдиний список. У випадку, якщо ж вони підтримують саму ідею єдиного списку і хочуть формувати цей список на основі якоїсь іншої нейтральної партії, то ВО «Батьківщини» готова сідати й обговорювати також і це питання. Лідер партії «Батьківщина» Ю. Тимошенко у своєму відкритому листі закликала до об'єднання опозиції з формуванням єдиного партійного списку на основі нейтральної партії, а також єдиного списку від опозиції у мажоритарних округах.

6 грудня 2011 р. перший заступник глави партії «Батьківщина» О. Турчинов заявив, що Ю. Тимошенко очолить виборчий партійний список кандидатів у народні депутати на парламентських виборах у 2012 р. Водночас була інформація, що список очолить Є. Тимошенко. Безумовно, така інформація жодного підґрунтя не мала. Насамперед тому, що це виглядало абсурдом, що донька лідера партії очолить список (по-перше, поки що в Україні партії у спадок не передаються, по-друге, Євгенія не публічна людина, по-третє, вона заявила, що у жодному разі список не очолить).

Існувала ще версія, що список очолить лідер Політичної партії «Фронт Змін» А. Яценюк. Вірогідність цього варіанту теж сумнівна. Оскільки блоків створювати не можна, як же лідер іншої партії може очолити виборчий список ВО «Батьківщини». В іншому випадку, його можуть включити у список як безпартійного. А номером першим він стане лише у випадку, коли Центральна виборча комісія виключить зі списку кандидатури засуджених Ю. Тимошенко (№ 1) та Ю. Луценка (№ 2).

Ю. Тимошенко звернулася до всіх лідерів опозиційних партій із проханням нарешті по-справжньому, а не в гаслах, об'єднатися та дати на парламентських виборах у 2012 р. справжній бій правлячій мафії. Лідер партії вважала, що справді реальним може бути лише об'єднання у єдиний партійний список на основі нейтральної партії та у єдиний список з висунення кандидатів на мажоритарних округах. На її думку, тільки у такому випадку для всіх опозиційних партій з'явиться шанс запобігти опозиційним взаємопоборюванням та з великою перевагою виграти справедливий бій «Україна проти мафії».

З погляду Ю. Тимошенко, спільний список такої команди треба було би оприлюднити заздалегідь для суспільного обговорення та запросити очолити цей список високоморальну та патріотичну людину рівня Ліни Костенко. Власне, така ідея, не знайшла підтримки не тільки серед однопартійців, а також серед опозиції. Неоднозначною була й реакція суспільства. З іншого боку, таку пропозицію Ю. Тимошенко можна розцінювати, як далекоглядний хід політика, адже вона розуміла, що очолити список не зможе. Однак, згідно з даними соціологічних опитувань, найбільшу ідентифікацію, або впізнаваність, без лідера мають ВО «Батьківщина» і Партія регіонів. «Майже немає різниці, ставити лідера чи не ставити у «Батьківщині», і майже немає у Партії регіонів» [31]. Ймовірно, логіка тут є, проте реальна ситуація у ВО «Батьківщині» не зовсім підтверджувала цю тезу. Водночас ідентифікація відбувається найчастіше за допомогою різноманітних засобів інформації та комунікації.

Ж. Бодріяр зазначав, що мас-медіа актуалізують і підсилюють демонстративну природу будь-якої політичної дії. Крім того, телебачення позбавляє необхідності існування влади як паноптикуму (М. Фуко), воно забезпечує той факт, що люди все менше і менше розмовляють один з одним, вони стають щораз більше ізольовані, а наявність телевізора чи відеокамери не відкриває нові можливості для встановлення відносин і символічного обміну [32]. Однією з визначальних рис телебачення, яке впливає на формування віртуального образу політика, є фрагментарність.

Вона включає мозаїчність, серійність і дискретність. Сама так репрезентувала себе ВО «Батьківщина», беручи участь у різноманітних ток-шоу. Це були чи не єдині нагадування про існування цієї політичної сили. Повна відсутність зовнішньої реклами характерна для періоду кінця 2011–початку 2012 рр., за виключенням бігбордів по всій Україні лідера Української соціал-демократичної партії (нині – Партія Наталії Королевської «Україна – Вперед!») Н. Королевської, колишнього члена ВО «Батьківщина». У січні 2012 р. ВО «Батьківщина» прийняла рішення про організацію виборчої кампанії без зовнішньої реклами. Головний акцент буде робитися на діалог із суспільством, зустрічах з людьми, вирішенні конкретних питань.

Важливу роль у будь-якій виборчій кампанії відіграють медіа, тому кандидатам важливо знати, які є найпопулярніші регіональні ЗМІ та Інтернет-видання та кому вони належать. Це необхідно було при виробленні PR-стратегії на виборах. Якщо, наприклад, кандидат зрозумів, що доступ до місцевих медіа обмежений, йому необхідно або створювати власні медійні ресурси, або йти шляхом створення яскравих інформприводів. Показовим був високі результат на виборах мера у Харкові, висування від ВО «Батьківщина» А. Авакова, який лівову частку голосів у базовому для партії влади регіоні здобув не тільки завдяки одіозності свого конкурента, а й завдяки наявності потужних місцевих медіа-ресурсів.

Гострою була проблема фінансування виборчої кампанії ВО «Батьківщини». Значна кількість колишніх соратників партії, які зазвичай виступали її спонсорами, залишили і партію, і фракцію у Верховній Раді України. У ситуації гострого дефіциту ресурсів, в якій партія опинилася, їм не залишалось нічого іншого, як «креативити», тобто розбивати одноманітність технологічного ланцюжка небанальними ходами, вносячи свіжий струмінь у їх рутинний перебіг.

До чого домовилися ВО «Батьківщина», Політична партія «Фронт Змін», ВО «Свобода» та інші – залишилося нез'ясованим як для них, так і для загалу. Задекларована у день Соборності єдність опозиції уже через місяць зазнала

чималих нарікань, а ще більше розбіжностей. І невідомо, було чи домовляться вони про щось конкретне у найближчому майбутньому.

Водночас потрібно зазначити, що кожен із тандему учасників шукав вигоду у цьому «об'єднанні». Великою мірою широко рекламована потреба «об'єднання» цікавила, ймовірно, найбільше Ю. Тимошенко. Резон її простий і абсолютно виправданий з точки зору майбутньої маркетингової доцільності. У гонках не повинно бути будь-яких інших персоніфікованих брендів. Тоді у неї є черговий шанс. Зрозуміло, за певних обставин. Не сьогодні, але завтра. Розумно, але не тонко. Тому що всі інші амбітні мени – той же А. Яценюк, дуже навіть добре розуміє і враховує подібну чужу тактику. І йому б дуже хотілося, щоб частота медійної згадуваності логотипу «Тимошенко Ю. В.» неухильно йшла на спад, тоді і вартість цього бренду буде істотно знижуватися. Бізнес і нічого більше [33].

Не менш вигідним було формування «єдиного списку» «БЮТ-Батьківщина». Ймовірніше за все, О. Турчинову, А. Кожем'якіну та їх близькому оточенню. З великим сарказмом їхні шанси оцінювалися надто низько через їхню фантастичну ліню і небажання по-справжньому ворушитися у нових умовах. Причинами такого становища було те, що «хлопці в свій час неймовірно змузнили на чужому (фамільному) бренді й тому просто хочуть і далі отримувати відповідне роялті. За чуже ім'я. За чуже зображення. За чужі ідеї. За чужу відсидку. Їм дійсно кров з носу потрібний «єдиний опозиційний список». При цьому тотально і правильно керований. І щоб ніяких самостійних походів, ігор і розмов [33].

Мотивуючи необхідність єдиного списку тим, що ВО «Батьківщина» стала, як це не парадоксально, найбільш нетехнологічною і несучасною (у будь-яких значеннях) політичною партією. Керівництво партії не працювало ні в полі, ні в штабах, ні з медіа і тим більше їм не потрібні жодні технології, крім однієї: «Юля». Проста і дієва технологія, що дозволяє заробляти. Багато вчорашніх активісти на місцях... розбігаються. Відвалюються цілі шматки. Десь публічно. Частіше – без скандалів. Тому що ніхто

нічого не робить і не пропонує робити. І на місцях дуже навіть добре розуміють, що «великі хлопці» у Києві в будь-якому випадку свої особисті кар'єрні питання хитро вирішать. А всі вони (місцеві) залишаються біля розбитого корита [33].

Перші спроби об'єднання опозиції на місцях у процес виборчої кампанії відбулися в Івано-Франківській області. ВО «Батьківщина», Політична партія «Фронт Змін» та ВО «Свобода» вже розписали округи. Подібні акції здійснені були у Львові та Львівській області. Львівська «Батьківщина» підтримала заклик Ю. Тимошенко сформувати «єдиний список» на парламентських виборах. Визнавалося, що опозиція не повинна воювати одна з одною. Вона повинна продемонструвати єдність для того, щоб сформувати у Верховній Раді України конституційну більшість. Обласна організація ВО «Батьківщини» висловила думку, що це єдиний легітимний спосіб врятувати країну від диктатури. Львівська «Батьківщина» першою, ще до ухвалення закону про вибори, розпочала переговори з усіма політичними партіями регіону про висунення узгодженого кандидата на мажоритарні округи.

9 лютого 2012 р. відбулося підписання Угоди про спільні дії обласних партійних організацій ВО «Батьківщина», ВО «Свобода» та Політичної партії «Фронт Змін». Ці три політичних сили, які входили до обласного комітету опору диктатурі, керуючись положеннями Угоди про спільні дії об'єднаної опозиції, підписаної у місті Києві 22 січня 2012 р., першими заявили про об'єднання зусиль для боротьби з антинародним режимом В. Януковича та його представниками на місцях.

Черкаська обласна організація ВО «Батьківщина» визначила коло осіб, яким запропоновано балотуватися до Верховної Ради України в одномандатних округах області. На прес-конференції 15 лютого 2012 р. було визначено, якщо на Черкащині буде сім одномандатних виборчих округів, то ВО «Батьківщина» готова запропонувати на округи таких кандидатів: депутатів Черкаської облради О. Сінгаєвського, С. Трофімову, А. Бондаренка, В. Греся, Н. Кравцову, депутата Черкаської міськради М. Булатецького і народного депутата України М. Томенка [34]. Разом з тим,

голова Черкаської обласної організації ВО «Батьківщина» А. Бондаренко зазначив, що таке рішення обласної організації – не остаточне. Згаданим людям обласна партійна організація і партійні організації на місцях запропонували балотуватися, однак задля досягнення спільної мети об'єднаної опозиції на виборах партія готова поступитися деякими округами [34].

Наскільки узгодженими ці дії були з іншими учасниками опозиції, залишилося незрозумілим. Натомість у цей же день була підписана угода між ВО «Батьківщиною», Політичною партією «Фронт Змін» та Всеукраїнським об'єднанням «Свобода» про співпрацю на час парламентських виборів. В угоді зазначено, що партії формують єдиний список кандидатів у народні депутати, які будуть балотуватися в мажоритарних округах за принципом «один округ – один кандидат від об'єднаної опозиції» [35]. Угоду підписали голова Черкаської обласної організації ВО «Батьківщина» А. Бондаренко, голова обласного осередку Політичної партії «Фронт Змін» Н. Старікова та голова обласної організації ВО «Свобода» Т. Чорномаз [35].

Ініціаторами угоди в Івано-Франківській області виступили три основні опозиційні політичні сили: ВО «Батьківщина», Політична партія «Фронт змін» та ВО «Свобода». А в останній момент до них приєдналася Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка». Очільник Івано-Франківського обласного осередку ВО «Батьківщина», народний депутат Д. Шлемко висловив приручення, що єдиного списку кандидатів від опозиції не буде, але «кандидати-мажоритарники» будуть єдиними від опозиції. Передбачалося, що якщо округів буде 6, то кожній із політсил віддадуть по 2 округи. Якщо ж округів буде 7, то політики шукатимуть компроміс [36].

У лютому 2012 р. у ВО «Батьківщина» розпочалася чистка серед членів партії у регіонах. Зокрема, керівник фракції ВО «Батьківщина» в Хмельницькій облраді*.

* В обласній раді Хмельницька налічується 104 депутати, 31 з них – від фракції ВО «Батьківщина».

І. Гладуняк повідомив, що з фракції виключили 6 депутатів з формулюванням «за зраду» [37]. Аналогічні процеси пройшли й у Черкаській обласній і районній організаціях.

Водночас почали застосовувати примусовий вихід із ВО «Батьківщина». Зокрема, двоє вчителів – членів Горохівської районної партійної організації ВО «Батьківщина» написали заяви про свій вихід із партії під тиском директора школи. Цей випадок можна трактувати, як початок застосування адміністративного ресурсу напередодні виборчої кампанії [38]. Натомість, були усі підстави стверджувати, що ВО «Батьківщина» навіть у ключових для себе регіонах почала втрачати вплив і мобілізаційні можливості.

Уже в лютому простежувалися певні установки від адміністрації президента: відслідковувати сильних опозиційних кандидатів, які мають понад 10 % популярності, і вже відразу розпочинати з ними «працювати»: тиснути на них, змушувати не висуватися, а якщо вони матимуть сміливість, потім знімати ці кандидатури.

Можна сміливо припускати, що обидві технології будуть використовуватись і досить часто одночасно одними і тими ж кандидатами у своїх округах. Також дуже ймовірно, що певні кандидати та партії оберуть стратегію максимального залучення виборців на виборчі дільниці і, таким чином, намагатимуться здобути додаткові голоси на свою підтримку (швидше всього, таку стратегію візьмуть на озброєння опозиційні ВО «Батьківщина» та Політична партія «Фронт Змін».

Розпочавши виборчу кампанію, регіональні організації продовжували акції підтримки свого лідера. Зокрема, активісти харківської обласної організації ВО «Батьківщина» готові були пікетувати Качанівську виправну колонію, де утримувалася Ю. Тимошенко, незважаючи на заборону суду. Водночас, необхідно відзначити, що акцій таких було небагато.

Цінним матеріалом для виборчої кампанії 2012 р. були вибори до місцевих органів влади, які відбувалися упродовж жовтня 2011 р. – лютого 2012 р. Використання різноманітних технологій, застосованих на цих виборах, будуть мати місце і восени 2012 р. Зокрема, перемога кандидата від об'єднаної опозиції на виборах у Червоноармійському

районі Житомирської області 12 лютого 2012 р. стала важливим і переконливим кроком до перемоги Об'єднаних опозиційних сил на парламентських виборах 28 жовтня 2012 р. Члена Політичної партії «Фронт Змін» Д. Кропачова, який балотувався від Політичної партії «Фронту Змін» та ВО «Батьківщини», підтримали майже 43 % виборців. Він переміг на довиборах до Житомирської обласної ради з відривом у понад 7 % від кандидата з партії влади.

Аналогічно переміг кандидат від ВО «Батьківщини», якого підтримала у жовтні 2011 р. Політична партія «Фронт Змін» у Погребах Київської області. Ці перемоги засвідчили, як зазначено було у «Заяві опозиційних сил», що жодні фальсифікації, жодний адміністративний ресурс, жодні брудні технології вже не в змозі протистояти бажанню українців змінити цю владу [39].

Однак, не завжди перемагала опозиція. Зокрема, не вдалося уникнути фальсифікацій на виборах мера Обухова Київської області. За даними соціологічного опитування, яке було проведено напередодні виборів, підтримку ВО «Батьківщини» мала 23,00 %, Партії регіонів – 10,00 %, Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» – 7,4 %, Політична партія «Фронту Змін» – 6,2 %*. Та незважаючи на соціологічні дані, перемогу дістав представник Партії регіонів О. Левченко, здобувши 39,5 % голосів виборців. За представників двох опозиційних партій А. Старикову (ВО «Батьківщина») та А. Шафаренка (Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка») проголосувало відповідно 17,76 %, та 21,94 % виборців. І тут математика проста: якби опозиційні сили виставили узгодженого єдиного кандидата, він би здобув перемогу. Очевидно, що не обійшлося і без фальсифікацій. Свідченням цього був brutальний напад народного депутата від Партії регіонів на народного депутата І. Геращенко, технологія «синіх светрів», фальшивих екзит-полів та інше.

* Соціологічний зріз в Обухові набагато кращий для опозиції, ніж середній для України.

Старт фальсифікаціям було прокладено. Партійними активістами на Івано-Франківщині виявлено махінації з державним реєстром виборців, який чинна влада починала вже застосовувати, готуючи фальсифікації парламентських виборів 2012 р. Зокрема, головою Тисменицької районної організації партії ВО «Батьківщина» після звернення в місцевий орган Державного реєстру виборців було виявлено, що інформація про кількість виборців на офіційному сайті та інформація, надана місцевим органом Державного реєстру виборців, не збігається [40]. На сайті, станом на 31 січня 2012 р., кількість виборців становила 68 394, а за представленою інформацією Тисменицького, відділення державного реєстру станом на 8 лютого 2012 р. – 67 507, зменшення на 887 чол. І все це при позитивній динаміці зростання числа виборців в області. С. Подгорний зазначив, що саме на Івано-Франківщині у зв'язку зі збільшенням кількості виборців, згідно з виборчим законодавством, повинен бути створений додатковий виборчий округ. Власне, це той випадок, коли шляхом маніпуляції кількості виборців планується зменшення кількості округів у регіонах, де найбільшу підтримку мають опозиційні сили, і навпаки, збільшувати округи там, де пріоритет мала влада.

Голова Волинської обласної партійної організації ВО «Батьківщина» А. Грицюк спростував інформацію, розміщену на сайті «Волинські новини», про поділ округів на парламентських виборах 2012 р. Однак зазначив, що Волинська «Батьківщина», як і кожна політична сила, вже готується до участі у виборчій кампанії. Обговорювалися ймовірні кандидатури претендентів, їхній особистий рейтинг, вивчали думку членів районних партійних організацій. Остаточо кандидати у народні депутати від ВО «Батьківщини» затвердили лише під час звітно-виборчої конференції обласної партійної організації [41].

Щоб оцінити орієнтовні шанси на перемогу потенційних кандидатів, необхідно зважити ряд чинників, які будуть впливати на результат у мажоритарних округах. Основними серед цих чинників є партійна підтримка кандидатів, підтримка влади (адміністративний ресурс),

особистий авторитет кандидата, належне фінансування кампанії, передвиборчі технології. Загалом вплив цих чинників на остаточний результат виборів приблизно однаковий. Разом з тим протягом останніх виборчих кампаній помітним є суттєве зростання впливу партійної приналежності кандидата на результат виборів.

Відштовхуючись від результатів останніх президентських і місцевих виборів на Волині, можна спрогнозувати, що підтримка кандидата у мажоритарному окрузі ВО «Батьківщина» гарантувала йому не менше 15–25 % голосів виборців (в залежності від округу), Партії регіонів (7–10 %), ВО «Свободи» (7–10 %), Політичній партії «Фронт Змін» (5–8 %), Політичній партії «Наша Україна» (2–5 %). Проте це не означало, що кандидати можуть не вести виборчої кампанії і їм уже гарантовані такі показники.

За кордоном вже давно існує цілий науковий напрям, присвячений технологіям маніпулювання межами виборчих округів. Такі технології часто називають «джеррімендерінг». Суть її полягає у тому, що більшість голосів для певної партії чи кандидата забезпечується не за рахунок впливу й популярності політиків, а за рахунок «вигідної» певній партії чи кандидату нарізки округів. Так, особи, які мають вплив на прийняття рішень щодо меж виборчих округів можуть згрупувати потенційних виборців їхнього кандидата саме в таких межах округу, щоб забезпечити йому перевагу, а відповідно, і перемогу.

Але вже зараз можна з впевненістю стверджувати, що ЦВК не буде поспішати із прийняттям рішення щодо затвердження меж округів, хоча проект такого рішення вже, мабуть, підготовлений. Просто діючій владі вигідно декілька місяців тримати у невідомості опозиційних політиків, і водночас готувати майбутні виборчі округи під «своїх» кандидатів. Декілька місцевих і столичних соціологічних фірм проводять в окремих містах, і районах та області загалом вивчення громадської думки стосовно симпатій виборців. Ймовірно, що результати таких опитувань можуть вплинути і на визначення меж округів. Округи за своєю природою найменш захищені від зловживань.

Головна проблема, що вибори в одномандатних округах – це вибори в невеликих колективах. У середньому округ буде мати 180 тисяч виборців. При великій кількості кандидатів навіть 5 тис. голосів можуть змінити волевиявлення. 5 тис. – це кількість працівників на великому заводі або студентів у ВУЗі. Тому так звані мажоритарні округи чутливі до застосування адміністративного ресурсу: залякування, підкупу, каруселей тощо. Боюся, що в округах ці механізми будуть інтенсивно задіяні. Сама природа одномандатного округу на це провокує. При пропорційній системі такі зловживання поступово відмирили, бо не могли істотно вплинути на результат. Навіть масштаб цілої області завеликий для таких дрібних фальсифікацій. Тут вже треба багато узгодженого системного адмінресурсу, який всі бачать. На вибори 2012 р. влада планувала збільшити кількість округів на Півдні та Сході України. Це можна було пояснити тим, що чисельність населення зменшилася, насамперед, у східних і південних областях «через те, що завдяки цій владі ці регіони є депресивними», а тому «влада хоче перерозподілити округи таким чином, щоб гарантовано отримати в них перемогу на виборах завдяки розташованим там великим підконтрольним підприємствам».

ВО «Батьківщина» звинувачувала Адміністрацію Президента у намірах фальшувати вибори завдяки перерозподілу мажоритарних округів. Законопроектом заплановано додати по одному округу в Дніпропетровській, Луганській, Одеській областях, АР Крим, а також три округи у Донецьку область.

Суперечності наростали. Можна було передбачити, що похід багатьма колонами неминуче призведе до прихованої боротьби між собою на виборах; величезних складнощів із висуненням єдиного кандидата від опозиції на мажоритарних округах (кожна з колон захоче висунути побільше мажоритарників для кращого партійного результату); поява псевдоопозиційних створених владою колон.

За результатами опитування, проведеного наприкінці 2011 р. фондом Демократичні ініціативи та фірмою

Ukrainian Sociology Service, популярність ВО «Батьківщина» зростала: вона з 18,8 % підтримки обганяла Партію регіонів, за яку готові були віддати голоси 17,8 % опитаних. І формально партія, згідно соціопитуваннями, стала лідером осіннього виборчого марафону. За результатами соціологічного опитування, проведеного фондом Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва спільно з фірмою Юкрейніан соціолоджі сервіс з 22 листопада по 6 грудня 2011 рр., рейтинг ВО «Батьківщина збільшився» з 16,1 % у березні до 18,8 % у грудні 2011 р. [42]. Керівник фірми Юкрейніан соціолоджі сервіс О. Вишняк вважав, що зростання рейтингу партії Батьківщина є статистично незначним [42]. На початку лютого, за даними Центру Разумкова, ВО «Батьківщина» мала рейтинг – 21,4 %. Разом з тим, з'явилися прогнози, що за підсумками парламентських виборів, Партія регіонів може отримати за партійними списками всього 58 депутатських мандатів, ВО «Батьківщина» – 63 [43]. У лютому 2012 р., за результатами опитування групи «Рейтинг» у лютому 2012 р., 19,6 % опитаних (серед тих, хто взяв би участь у виборах) проголосували б за ВО «Батьківщина» [44].

Європа усіма силами намагалася сприяти проведенню в Україні чесних парламентських виборів. Зокрема, Комісар Ради Європи з прав людини Т. Хаммарберг заявив про неприпустимість проведення виборів у Верховну Раду України 2012 р. без участі колишнього прем'єр-міністра, лідера партії Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» Ю. Тимошенко. Міністр закордонних справ Польщі Р. Сікорський висловив стурбованість справою Ю. Тимошенко. На зустрічі з Є. Тимошенко йшлося також про проведення парламентських виборів. Р. Сікорський наголосив, що вони мають відбуватися за демократичними стандартами. На його думку, опозиція та її лідери повинні брати участь у виборах на конкурентній основі, без цього Україна не зможе стати членом європейської родини [45]. 18-те засідання Комітету з парламентського співробітництва між Україною та ЄС (20–22 лютого 2012 р., Київ та Івано-Франківськ) під спільним головуванням лідера НРУ Б. Тарасюка і

П. Ковалю (Група європейських консерваторів і реформаторів, Польща) прийняло Заключну заяву, в якій зазначалося, що у випадку, якщо лідери опозиції не зможуть взяти повноцінної участі в парламентських виборах восени 2012 р., підписання та ратифікація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС буде поставлено під загрозу [46]. Комітет також «наполегливо рекомендував» українській владі виконати рекомендації та вимоги, викладені у Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи від 27 січня 2012 р. (п. 33).

Цілком закономірно, що партія лідерського типу без лідера не може бути єдиною і згуртованою. У ВО «Батьківщині» зруйновано упродовж листопада 2011–лютого 2012 рр. традиційний механізм прийняття рішень – останнє слово завжди було за лідером. Про втрату Ю. Тимошенко контролю засвідчив випадок, коли фракція «БЮТ-Батьківщина» проголосувала за новий виборчий закон, який передбачав змішану систему і 5 % прохідний бар'єр. Ситуація може повторитися і при формуванні передвиборчих списків. Арешт і зростання співчуття до Ю. Тимошенко сприяли покращенню іміджу лідера партії і, ймовірно, сприяли навіть трішки рейтингу БЮТ (на 1,5–2 %). Крім того, розчарування у владі теж сприяє збільшенню популярності найбільш відомої опозиційної сили. Натомість для БЮТ необхідно об'єднатися не тільки з іншими опозиційними силами, а й усередині блоку. Для старту виборчої кампанії потрібна була консолідована опозиція, чітка, скоординована кампанія, широкий фронт боротьби на мажоритарних округах і, насамкінець, захист результатів.

1. Блогосфера про засудження Юлії Тимошенко, політичні перспективи Євгенії Тимошенко та «бродіння» в парламенті // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://elect.in.ua/item/blogosfera-pro-zasudzhennya-yulii-timoshenko-politichni-perspektivi-evgenii-timoshenko-ta-%C2%ABbrodinnya%C2%BB-v-parlamenti>

2. Бондарев К. Закон про вибори, який пропонує Партія регіонів, не передбачає рівних умов для політичних партій //

Партія «Батьківщина». Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://byut.com.ua/news/8635.html>

3. «Батьківщина» почне збір підписів за позачергові вибори Ради й Президента // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.un.ua/ukr/article/357944.html>

4. Понад п'ять з половиною тисяч підписів вже віддали тернопільяни за розпуск парламенту та відставку президента // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://batkivshchyna.te.ua/?page=news&newsid=1893&sub=>

5. Депутатам Тимошенко наказали блокувати новий закон про вибори // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://gazeta.ua/articles/politics/383534>

6. Ключев О. Виборчий бар'єр як виклик парламентської кампанії 2012 року // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://elect.in.ua/item/viborchij-barer-yak-viklik-parlamentskoi-kampanii-2012-roku>

7. Дейнеченко Р. Верховна Рада ухвалила новий виборчий закон // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.voanews.com/ukrainian/news/ukraine/ua-election-law-2011-11-17-134056343.html>

8. Яценюк и Тимошенко на выборы пойдут в едином строю // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://press.org.ua/politics/791>

9. Шлинчак В. 62 зрадники Тимошенко // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/articles/5600.html>

10. Сайт фракцій «Совість України» Супрунівської сільської ради // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://suprunivka.com.ua/index.php?mact=News,cntnt01,detail,0&cntnt01articleid=470&cntnt01returnid=56>

11. Опозиціонери, які не голосували за новий закон про вибори, пояснили свою позицію – йти на компроміс із владою було недопустимо // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://elect.in.ua/blog/item/opozicioneri-yaki-ne-golosovali-za-novij-zakon-pro-vibori-rozasnili-svoyu-poziciyu-jti-na-kompromis-iz-vladoyu-bulo-nedopustimo>

12. Закарпатська «Батьківщина» збрала 24 000 підписів за відставку Януковича // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/News/89824-Zakarpatska-Batkivshchyna-zibrala-24-000-pidpysiv-za-vidstavku-Ianukovycha>

13. Прес-клуб: Новий закон про вибори // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://ternopil.klichko.org/news/show/279>

14. В БЮТ ростет недовольство молодых политиков // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://www.golosua.com/main/article/politika/20111208_v-byut-rastet-nedovolstvo-molodyih-politikov-politolog

15. Письмо Юлии Тимошенко депутатам фракции «БЮТ-Батьківщина» // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://uainfo>

sensor.net.ua/news/10683-pismo-yulii-timoshenko-deputatam-frakcii-byut-batkivschina.html

16. Кореспондент. – 2012. – 13 январа.

17. ВО «Батьківщина» і ПРП завершать об'єднання після виборів // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://news.dt.ua/POLITICS/batkivschina_i_prp_zavershat_obednannya_pislya_viboriv-95843.html

18. Составлением списка Батьківщини руководит Тимошенко // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://news.liga.net/news/politics/601262_sostavleniem_spiska_batkivshchiny_rukovodit_timoshenko_turchinov.htm

19. Переговори о едином списке практически завершены, участники КСД пойдут на выборы от «Батьківщини» // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://rus.newsru.ua/ukraine/15feb2012/umowastowarz.html>

20. «Батьківщина» впустила до себе НРУ// Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.expres.ua/news/2012/03/02/61574>

21. Юлія Тимошенко дала депутатам фракції «БЮТ – Батьківщина» чотири завдання // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.newsmarket.com.ua/2012/02/timoshenko-vimagaye-vid-deputativ-ne-brati-vipadkovih-kandidativ-na-vibori/>

22. Тимошенко має найбільшу підтримку громадян // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://byut.lutsk.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=93:2011-10-19-07-37-48&catid=41:2011-09-29-06-34-35&Itemid=78

23. Аландаренко Н. Психологія кольору в друкованій рекламі // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1555>

24. Яценюк може очолити виборчий список «Батьківщини» // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://zhitomir.info/news_104474.html

25. Забзалюк Роман: мені Рибаків сказав – я всі питання узгодив з «Папою» // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://glavnoe.ua/articles/a6356>

26. Кожемякин – о Забзалюке, тушках и чики-пики // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.unian.net/rus/news/news-486939.html>

27. Не дивно, що група «Реформи заради майбутнього» є опонентом БЮТ// Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://blog.liga.net/user/kaplienko/article/8638.aspx>

28. Заява Миколаївської обласної організації політичної партії «Батьківщина» // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.bat.mk.ua/news/20120214.php>

29. Тарас Березовець: опозиція не домовиться <http://obozrevatel.com/politics/37184-taras-berezovets-opozitsiya-ne-domovitsya.htm>

30. Об'єднана опозиція думає, як визначити єдиного кандидата до Верховної Ради <http://news.if.ua/news/20798.html>

31. Донька Тимошенко не повинна очолити виборчий список «Батьківщини» // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://ukr.obozrevatel.com/news/donka-timoshenko-ne-povinna-ocholyuvati-viborchij-spisok-batkivschini-bekeshkina.htm>

32. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа. Поэтика и политика. Альманах Российско-французкого центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. – М. : Институт экспериментальной социологии, Спб. : Алетейя, 1999.

33. Подоляк М. Единый список оппозиции. В поисках «золотой рыбки» // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://obozrevatel.com/editor-column/06382-edinyij-spisok-oppozitsii.-v-poiskah-zolotoj-ryibki.htm>

34. «Батьківщина» оголосила «черкаську сімку» // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-486001.html>

35. «Батьківщина», «Фронт Змін» і «Свобода» на Черкащині будуть співпрацювати на виборах // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://frontzmin.ua/ua/party/regional-organization/cherkasy-region/digest/8525-batkivschina-front-zmin-i-svoboda-na-cherkaschini-budut-spivpratsjuvati-na-vibo>

36. Івано-Франківщину поділять між собою «Батьківщина», «Фронт змін» та «Свобода»? // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://news.if.ua/news/20466.html>

37. «Батьківщина» починає чистку у регіонах // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.expres.ua/news/2012/02/26/61172>

38. Аналітичний підсумок політичних подій тижня: перебіг, висновки, прогнози (20–26.02.2012) // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.cpaec.org.ua/uk/news/view/537>

39. Заява опозиційних сил // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://byut.com.ua/news/9912.html>

40. Тимошук Ю. ВО «Батьківщина» виявила махінації з державним реєстром виборців // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://vikna.if.ua/news/category/if/2012/02/18/7868/view>

41. Анатолій Грицюк: «Опозицію хочуть посварити ще до старту виборчої кампанії» // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://byut.lutsk.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=214:-l-r&catid=41:2011-09-29-06-34-35&Itemid=78

42. Опитування: Рейтинг Батьківщини вперше випередив рейтинг Партії регіонів // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://www.politforums.com.ua/view_news/75202/

43. Політичний гак Віталія Кличка // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://novyinar.com.ua/worldabus/211806>

44. «Батьківщина» обганяє «Регіони» на виборах в Раду // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2012/03/5/6960083/>

45. Лідери опозиції повинні брати участь у виборах // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://byut.com.ua/news/9859.html>

46. В ЕС требуют, чтобы Тимошенко допустили к выборам // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/news/71272.html>

Павло Гай-Нижник

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «СВОБОДА» НА СТАРТІ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2012 р. (ГРУДЕНЬ 2011 р.–ЛЮТИЙ 2012 р.)

У статті розглядається діяльність Всеукраїнського об'єднання «Свобода» в умовах старту виборчої кампанії 2012 р. Особлива увага акцентується на труднощах, з якими зіткнулася політична партія. Розглядаються виборчі технології, які застосовувало Всеукраїнське об'єднання «Свобода» упродовж грудня 2011 р.–лютого 2012 р.

***Ключові слова:** Всеукраїнське об'єднання «Свобода», О. Тягнибок, політична партія, виборча кампанія, виборчі технології.*

Pavlo Hai-Nyzhnyk. All-Ukrainian Union «Svoboda» at the start of the parliamentary election campaign in 2012 (December 2011–February 2012). The article deals with the activities of All-Ukrainian Union «Svoboda» in the start of the campaign in 2012 special attention is accented on the difficulties faced by political party. Consider voting technologies used All-Ukrainian Union «Svoboda» during Desember 2011–February 2012.

***Key words:** All-Ukrainian Union «Svoboda», O. Tyahnybok, political party «Svoboda» the campaign, election technology.*

Тактика політичної боротьби та іміджеві технології

Всеукраїнське об'єднання «Свобода»* (далі – «Свобода») з нетерпінням очікувало початку офіційного парламентського передвиборчого процесу 2012 р. і фактично перманентно перебувало у ньому з часу завершення виборів Президента України у 2010 р. Загалом увесь цей відрізок часу було тактично використано у спробі не лише викристалізувати свій партійний образ у трьох основних напрямках: ідеологічному, соціально-економічному та політичному, але й монополізувати власну провідну роль серед опозиції по усіх зазначених спектрах в очах пересічного громадянина. При цьому своєю загальною риторикою партія прагла опанувати увесь обшир виборчого поля, зокрема її правого крила шляхом фактичної узурпації у своїй політичній силі втілення націоналістичної та патріотичної ідеології; лівого сегмента електорату, коли партія видавала себе за чи не єдину політструктуру, яка бореться

* *Історична довідка: Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (попередня назва – Соціал-Національна партія України) – політична партія, що була створена в результаті об'єднання активістів націоналістичних громадських організацій: Варта Руху, Студентське Братство, ОУМ «Спадщина», Українські Ветерани Афганістану. За ідеологічну основу партії було взято працю Провідника Організації Українських Націоналістів Я. Стецька «Дві революції». 29 вересня 1991 р. у Львові відбулися збори ініціативної групи, а 13 жовтня 1991 р. – установчий З'їзд, який проголосив створення Соціал-Національної партії України. Головою СНПУ було обрано Я. Андрушківа. СНПУ була зареєстрована Міністерством юстиції України 16 жовтня 1995 р. (реєстраційне свідоцтво № 686).*

14 лютого 2004 р. на IX З'їзді партії було ухвалено нову назву партії – «Всеукраїнське об'єднання «Свобода». Головою партії було обрано О. Тягнибока. У 2006 р. ВО «Свобода» вперше взяла самостійну участь у парламентських і місцевих виборах. Виборчою програмою партії стала «Програма захисту українців». Партія не пододала прохідний бар'єр до Верховної Ради України. Під час парламентської виборчої кампанії 2007 р. «Свободі» також не вдалося подолати прохідного бар'єру. На сьогодні понад 15 тисяч українців є членами партії, а партійні організації ВО «Свобода» діють на всій території України.

за соціальну справедливість, націоналізацію природних і головних господарських об'єктів державою, а відтак – виступає істинним борцем за народні інтереси й непримиреним супротивником олігархії. І врешті-решт, тимчасова деморалізація ВО «Батьківщина», партії «Народна самооборона» та їхніх політичних партнерів по ліберально-демократичному табору після арешту визнаних і харизматичних провідників опозиції Ю. Тимошенко та Ю. Луценка була використана «Свободою» для спроби представити в очах електорату інших лідерів і партії з так званого ліберального табору як псевдонаціонал-патріотів і угодовців із проросійською та олігархічною антинародною владою, а відтак й заявити про себе як про єдину і справжню політсилу, що має право очолити опозицію. При цьому провідник «Свободи» О. Тягнибок природно, за задумом, мав би стати уособленням нового лідера опозиції (спочатку в очах нації, а згодом – і номінально, відтіснивши, допоки ізольовані Ю. Тимошенко та Ю. Луценко, нових претендентів на очільників руху по боротьбі з «антинародним режимом» В. Януковича – А. Яценюка з «Фронту Змін», В. Кличка з «УДАРУ», Н. Королевську чи О. Турчинова з «Батьківщини» та інших).

Агітаційно усе це було сфокусовано у промовах на багатотисячному мітингу, що був зібраний біля пам'ятника Т. Шевченку в Києві на Покрову 14 жовтня 2011 р. до 65-ї річниці утворення УПА, де представникам інших опозиційних партій не було надано слова, а самих їх ідеологічних репрезентантів було призирливо названо «ліберастами». Організаційно ж – на II етапі ХХІІІ з'їзду ВО «Свобода», що відбувся 24 грудня 2011 р. у Києві.

На з'їзді (в якому взяли участь 486 делегатів з 500 обраних з усіх регіонів України) було розглянуто звіт про діяльність партії після місцевих виборів 2010 р. та плани щодо діяльності на 2012 р. На з'їзді також було ухвалено зміни та доповнення до Програми та Статуту ВО «Свобода». У цей виборчий рік партією було поставлено завдання перед своїм активом проводити масову роботу з виборцями й організовувати багатотисячні акції протесту. З цього приводу заступник голови фракції ВО «Свобода» у Львівській

міськраді й радник голови «Свободи» з питань ідеології Ю. Михальчишин заявив тоді, що вони мають стати «партією професійних революціонерів», і сприймати революцію як призначення організації, вказавши при цьому на головну поточну мету партії: «Коли ми зможемо мобілізувати на свої середньостатистичні акції приблизно таку ж кількість активу, як ми вивели 9 травня [2011 р.] у Львові, ми зможемо не просто зривати плани діючого режиму – ми зможемо самі формувати порядок денний політичного процесу» [1]. Не більше і не менше.

Варто звернути увагу, власне, на те, які посили своїм однопартійцям і, очевидно, прихильникам та й союзникам по опозиції, висловив провідник ВО «Свобода». О. Тягнибок, який, зокрема, заявив: «Ми – чи не єдина партія в Україні, для якої ідеологія та світоглядні засади мають найвищу вартість. Протягом року після першого етапу XXIII З'їзду нашої політичної сили у грудні 2010 року ми напрацьовували доповнення до нашої партійної програми – «Програми захисту українців», яку ухвалив сьогоднішній з'їзд [2].

Саме виходячи з ідеології українського націоналізму і соціального захисту, як зазначав О. Тягнибок, «Свобода» запланувала свою передвиборчу тактику та визначила політичну стратегію. Глобальним завданням партії у 2012 р. стала перемога над антиукраїнським режимом В. Януковича. При цьому лідер «Свободи» наголосив, що партія усвідомлює, що у разі поразки на виборах до Верховної Ради 2012 р. існуючий режим може вдатися до силового сценарію утримання влади. Відтак ВО «Свобода» має бути готова «до боротьби усіма доступними методами, включаючи парламентські та непарламентські форми боротьби. Наша боротьба, – заявив О. Тягнибок, – має носити тотальний характер: в органах місцевого самоврядування, на площах та вулицях» [2]. Відтак головним завданням партії було визначено донесення її ідеології до кожного українця, захист кожного українця, його національних і соціальних прав; яку би посаду не обіймав свободівець – він має діяти, виходячи із цих завдань, зазначив лідер «Свободи» [2].

Основними напрямками такого поширення своїх ідей, принаймні в зимовий період 2011–2012 рр. було обрано:

проведення масових акцій у різних регіонах країни; робочі візити в регіони голови партії О. Тягнибока; організація виступів голови та членів Політради «Свободи» на телебаченні чи радіо, зокрема у прямих ефірах популярних політичних ток-шоу, де, як правило, вплив цензури мінімізується; використання можливостей новітніх технологій інтернет-простору. Інтернет-мережа, в якій регулярно й стабільно перебуває і молодь, і люди середнього віку, різного соціального статусу й інформація, в якій активно моніториться світовими та вітчизняними медіа, свободівці використовували надзвичайно потужно і розгалужено. Це, зокрема, й офіційний веб-сайт ВО «Свобода» (що має окремі веб-сторінки обласних партійних організацій), і блогосфера на різних інтернет-ресурсах (так, власні блоги на популярних веб-сайтах, як-то в «Українській правді», «Історичній правді», «Україні Incognita» газети «День», «LB», «Газети по-українськи» тощо, ведуть О. Тягнибок, Ю. Михальчишин, І. Мірошниченко, А. Мохник та інші провідні діячі партії), і соціальні мережі (зокрема у «Facebook», «Twitter», «В контакте» та ін. розміщено не лише партійні сторінки та сторінки регіональних осередків «Свободи», але й особисті сторінки усіх керівників партії й тисяч її активістів і прихильників).

Втім, такий широкий спектр вільного використання новітніх медіа-технологічних можливостей не лише розширив масштаби й активність партійних ідеологів, але й виявив недопрацювання керівництва партії як в організаційно-ідеологічній передвибірчій дисципліні (до часу вироблення й оприлюднення офіційної передвибірчої програми партії), так і в перевибірчій тактиці провідних діячів «Свободи», принаймні в зимовий період 2011–2012 рр. Так, наприклад, на вже згадуваному вище II етапі XXII з'їзду партії О. Тягнибок піддав різкій критиці голову Донецької міської організації ВО «Свобода» А. Шевцова, який напередодні в інтерв'ю порталові «Острів» зазначив, що єдиної позиції у партії щодо ставлення до А. Гітлера немає й що в українських націоналістів, тобто у його однопартійців, є певна подібність із німецькими націонал-соціалістами. При цьому А. Шевцов додав, що не можна

ігнорувати чужий досвід, якщо він може бути корисним для справи [3]. Голова «Свободи» назвав такі висловлювання «маячнею», наголосивши, що в партії існує позиція: Сталін і Гітлер – це одне і теж, а різниця між націонал-соціалізмом і соціал-націоналізмом величезна. При цьому лідер партії зауважив, що висловлювання голови Донецької міської парторганізації свідчить або про свідому провокацію, або ж про нерозуміння людиною партійної ідеології [3]. Відтак, А. Шевцова було знято з посади «за порушення дисциплінарного та партійного статутів» з оголошенням догани та заборону займати керівні партійні посади («проти» проголосували лише 3 делегати з'їзду). Таким чином, було застосовано типовий акт поширення духу єдності партійних лав, продемонстровано партійну дисципліну та колегіальність рішень й, головню, у передвиборчий рік, здійснено показовий крок у напрямку збереження політичної репутації, що мав би вкотре відкинути звинувачення партії у схильності до нацистської ідеології.

Такий показовий акт покарання відбувся саме на з'їзді, аби максимально поширити його інформаційність, а спрямований був щонайменше до двох, але важливих і взаємопов'язаних адресатів: з одного боку – до потенційних симпатиків, які ще не визначилися із прихильністю до одного з опозиційних таборів, проте є виборцями і яких вкотре потрібно переконати, що «Свобода» не є неонацистською партією; а з іншого – до власних партійних активістів, яким було дано чіткий сигнал бути стриманішими й виваженішими у своїх заявах у виборчий рік, аби не відлякати потенційних неофітів і не схилити частину протестного електорату на бік союзників-конкурентів з опозиційного блоку.

Попри це, скандали таки не оминули партію, зокрема 21 лютого 2012 р., коли через інтерв'ю одному з російських інтернет-порталів голови прес-служби «Свободи» Ю. Сиротюка з приводу перемоги у національному відборі на пісенний конкурс «Євробачення» перемогу здобула чорношкіра співачка конголезького походження Гайтана, а члена «Свободи» було звинувачено у расизмі. Зокрема Ю. Сиротюк заявив, що відтак «Україну асоціюватимуть з

іншим континентом, десь в Африці», додавши, що з такою політикою нашу країну ніколи не візьмуть до Євросоюзу [42]. «Так буде при кожному відборі на «Євробачення», поки Національною телекомпанією керуватиме В. Арфуш, далекий від усього українського. І мільйони, які будуть дивитися це шоу, побачать, що Україну представляє, умовно, людина, яка не належить до нашої раси, вкорениться поняття, що Україна десь у далекій Африці», – наголосив представник «Свободи» [42]. Проте партія та її керівництво не засудили подібні висловлювання, а сам Ю. Сиротюк, як і голова Київської міської парторганізації А. Ілленко, в прямому ефірі політичного ток-шоу «Шустер LIVE» на Першому національному каналі 24 лютого 2012 р. відмовилися вибачитися перед співачкою.

Варто наголосити й на тому, що подібні ідеологічні «відвертя» дозволяли собі не лише представники регіональних партійних організацій «Свободи» (як, наприклад, згадуваний А. Шевцов), які мають недостатній досвід політичної діяльності, а й представники партійної верхівки (як вищезазначені Ю. Сиротюк, А. Ілленко, І. Мірошниченко), й відтак із загостренням політичної боротьби обмовляються про такі аспекти своїх переконань, які в сучасному, а надто – в європейському, політикумі сприймаються негативно. Так, скажімо, скандал з приводу української чорношкірої Гайтани був негативно сприйнятий за кордоном, про що згадувалося у вищезгадуваному телефірі. Зазначу й на тому, що серед партнерів «Свободи» по передвиборчій коаліції цей скандал помітили лише в партії «УДАР», що, очевидно, було пов'язано із зобов'язаннями опозиціонерів не поборювати одне одного. Попри це, В. Кличко таки виступив із політичною заявою із цього приводу і закликав жорстко і публічно засудити такі висловлювання одного з членів Політради «Свободи» і зробити висновки щодо принципів подальшої співпраці [41]. Тим не менш подальшого розвитку інцидент не отримав. Разом з цим, він засвідчив на певні тактико-ідеологічні проколи ВО «Свобода» у підготовці до старту передвиборчих перегонів й, очевидно, таки вплинув на певне узгодження політичної риторики між лідерами партії, тон в якій,

безумовно, задавав О. Тягнибок. Тим не менш, за доступною інформацією, «Свобода» все ж не вдалася до послуг професійних фахівців із передвиборчих технологій (так званих політтехнологів).

Ще задовго до старту офіційної виборчої кампанії 2012 р. ВО «Свобода» стикнулася із закидами політичних опонентів щодо вимог оприлюднення нею джерел свого фінансування. Так, 27 грудня 2011 р. Апеляційний суд м. Києва визнав недостовірною інформацію, що була надрукована газетою «Коммунист» понад 2 роки тому, про те, що ВО «Свобода» нібито фінансується олігархами. Суд підтвердив рішення Шевченківського районного суду й зобов'язав пресовий орган КПУ опублікувати спростування неправдивої інформації на першій шпальті [18].

Варто зазначити, що чутки про фінансування «Свободи» олігархами довгий час ширяться серед громадянства й постійно спростовуються керівництвом партії, яке, разом з тим, так і не оприлюднило джерел, з яких отримує кошти, вказуючи на пожертви громадян різного соціального та майнового статусу. Очевидно, саме з припинення кривотолків з цього приводу 25 січня 2012 р. О. Тягнибок в інтерв'ю інформаційній агенції Інтерфакс зазначив, що «зараз виборча кампанія нашої партії не фінансується, оскільки законом чітко визначені терміни початку виборів і, відповідно, початку проведення агітації» [19]. Провідник свободівців також повідомив, що в партії існує Економічна рада, яка була створена кілька років і яка забезпечує партійну внутрішню діяльність фінансовими і матеріальними ресурсами. При цьому О. Тягнибок уточнив, що процес збору коштів партією ведеться постійно, тобто – цілий рік, й на той час (на січень 2012 р.) «Свобода» перебуває у стані пошуку коштів на проведення виборів, і що незабаром партія почне процес публічного їх збору. «Ми використовуємо різні можливості наших прихильників, симпатиків, членів партії для того, щоб партія могла існувати і проводити свою роботу. Природно, виборча кампанія вимагає великих ресурсів, але ми працюємо над цим», – зазначив він і запевнив, що «як і завжди, партія «Свобода» оприлюднить всі джерела фінансування своєї виборчої кампанії» [19].

Тактика дій та агітаційні технології в регіонах

Слід відмітити, що регіональні партійні осередки «Свободи» протягом 2010–2012 рр. значно посилили свою активність і досягли певних успіхів у здобутті додаткових симпатиків. Щоправда, цьому сприяли й деякі побічні, незалежні від самої «Свободи» реалії політичної системи України, зокрема послаблення позицій та активності конкурентів з патріотичного табору («Батьківщини» та «Народної самооборони», які сфокусували головні зусилля своїх активів на проблемі звільнення Ю. Тимошенко та Ю. Луценка, а отже значною мірою персоніфікували свою діяльність на людях, які практично були ізольовані від діяльної політики) та відсутності істотної конкуренції серед націоналістичних політсил.

Таке моє судження побічно підтвердив і керівник партійної прес-служби «Свободи» Ю. Сиротюк, який 17 жовтня 2011 р. в одному з коментарів заявив: «Ми зараз чомусь говоримо так, наче вже немає Блоку Юлії Тимошенко, ніби ця політсила – вже покійник. Юлю посадили і більше там нікого немає... Насправді ж, якщо засудження лідера БЮТу спричинить розчленування і самознищення цієї політсили, саме тоді і з'явиться це пусте місце» [4]. Хто має посісти це місце, за логікою свободівця, цілком зрозуміло – їхня політструктура, що й відверто було засвідчено наступним натяком: «Більшість тих, хто розчарувався у Тимошенко під час її урядової діяльності, уже не повернеться до неї, оскільки в Україні немає кріпосницького електорату, який намертво закріплений за тим же БЮТом» [4]. Тим паче, що «Батьківщині» ще потрібно буде довести, що вона не партія однієї людини й не «посиплеться» без Ю. Тимошенко.

Отже, особливої ваги закономірно набула боротьба за прихильність виборця в регіонах. При цьому ще під час з'їзду лідери «Свободи» прагли підтримати своїх однопартійців на місцях гучними заявами й конкретними вказівками домінантних напрямків роботи на місцях. Так, О. Тягнибок на зустрічі із журналістами 24 грудня 2011 р. заявив: «Маячня влади у намаганнях залякувати політиків і

суспільство вже доходить до найвищої межі. Очевидно, що влада намагається поселити страх не тільки у суспільстві, але і у своєму оточенні, щоб розуміли, що Янукович залізною рукою керує державою. Але це вже переходить у певне паяцтво, бо такий собі їжак, перепрошую, з голою задницею, хоче нас всіх налякати прокуратурою чи міліцією» [6]. В свою чергу, його радник з ідеологічних питань Ю. Михальчишин того ж дня висловив перед представниками преси впевнення, що 2012 р. стане роком переростання протесту в революцію, проте для досягнення такої мети свободівці мають: «Посилити роботу із залучення молоді до організації. Завдяки молоді ми зможемо витягнути те, що не вдається нам через брак коштів і відсутність доступу до мас-медіа. Тільки сформувавши потужні маршируючі колони молоді на наступні 8 місяців, ми можемо претендувати на отримання на виборах потрібного результату», а також «Йти у трудові колективи, навчальні заклади, в транспорт, на базар, там повинні бути наші листівки та наші агітатори, там чекають нас і нашого слова» [7].

Таким чином, мусили активізуватися місцеві партійні організації, робота яких, слід віддати належне, була досить активною задовго до офіційного початку передвиборчої кампанії.

Так, відмічу лише окремі з них, як от багатотисячне пікетування 27 квітня 2010 р. (спільно з іншими національно-патріотичними організаціями) Верховної Ради України проти Харківських угод про продовження терміну перебування Чорноморського флоту Росії на терені України; масові акції протесту проти легалізації так званого «Прапора перемоги» 9 травня 2010 р. у Львові, Тернополі, Івано-Франківську, Києві та інших містах тощо.

14 жовтня 2011 р. на свято Покрови (й день Українського козацтва та УПА) «Свобода» практично самостійно організувала багатотисячний мітинг і ходу від пам'ятника Т. Шевченку до Михайлівської площі у Києві. 25 листопада 2011 р. Вінницька міська організація ВО «Свобода» (голова – В. Базелюк) спільно із громадсько-політичними силами патріотичного спрямування Вінниці, що об'єднані в Громадському комітеті зі спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку, провели пікетування сесії Вінницької

міської ради під гаслом: «Шевченку на Театральній – бути!» Свободівці спільно з об'єднанням «Український дім» та Вінницьким козацьким полком І. Богуна вимагали від Вінницького міськвиконкому та міського голови В. Гройсмана виконати законне рішення Вінницької міськради № 394 від 26.02.2004 р. «Про реконструкцію площі Театральної та встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченку»; припинити втручання в проведення всеукраїнського конкурсу на проект пам'ятника Т. Шевченку; припинити спекуляції і маніпуляції думкою вінничан за допомогою запущеного міською владою так званого «громадського обговорення» [8].

Разом з тим, інколи на місцях і в місцевих радах траплялися випадки неузгоджених дій місцевих структур опозиційних партій, які, слід зауважити, не мали частого або ж поширеного характеру й досить швидко залагоджувалися регіональним керівництвом. Так, наприклад, у січні 2012 р. фракція ВО «Свобода» в Коломийській районній раді не взяла участь у голосуванні за політичну заяву, ініційовану депутатами від ВО «Батьківщина», з тієї причини, що внесення заяви здійснювалося безпосередньо на сесії без попереднього узгодження із фракцією ВО «Свобода». Відповідно, фракція здійснила демарш у знак протесту, що з нею не рахуються і партнери її ігнорують. Коментуючи ситуацію, що склалася, голова Івано-Франківської обласної організації ВО «Свобода» О. Сич (заяву було поширено прес-службою ВО «Свобода» 11 січня 2012 р.) назвав такий демарш своїх однопартійців помилковим, внаслідок чого було завдано шкоди іміджу партії, а сама заява не набрала необхідної кількості голосів. О. Сич запевнив, що винуватців, які допустили таку помилку, буде покарано, проте водночас «щоби наголосити, що ця колізія сталася через елементарну міжпартійну неузгодженість, слід навести приклад: зовсім недавно аналогічну заяву було ухвалено на сесії Коломийської міської ради, і фракція ВО «Свобода» її підтримала. Однак там це було здійснено за попереднім погодженням із фракцією» [14].

1 січня 2012 р. під егідою «Свободи» в Горлівці Донецької області (вперше у Донбасі) було проведено смолоскипну

ходу на честь дня народження С. Бандери. Влада не чинила заборон, що викликало обурення з боку комуністів [26]. 21 січня 2012 р. «Свобода» спільно з іншими опозиційними силами провела у Києві масові мітинги на честь дня Дня Соборності та Свободи. Коли ж у пресі з'явилися повідомлення про випадки оплати окремим учасникам протестів, О. Тягнибок, виступаючи 23 січня на каналі TVi, заявив, що його партія виступає категорично проти таких речей і підкреслив, що такі відомості аж ніяк не стосуються прихильників «Свободи», які завжди добровільно беруть участь у подібних акціях [16].

Водночас, з січня 2012 р. керівники «Свободи» розпочали активну піар-кампанію, в якій суспільству пропонується думка, що партія активно поширює свій вплив у Центрі та Сході України і саме ця частина країни, яка, як було прийнято вважати, є вогниною відповідно «Батьківщини» і Партії регіонів, стане головним донором голосів, що дадуть «Свободі» змогу впевнено потрапити до Верховної Ради. Так, 25 січня 2012 р. голова Київської міської організації партії А. Ілленко заявив, що найбільше виборців, які на найближчих виборах уперше проголосують за ВО «Свобода» – в центральних областях України. «По Галичині, – зазначив політик, – ми вже маємо 25–30 % підтримки, тому говорити про якийсь стрибок нема передумов, а от центральні області дадуть нам у 3–4 рази більше голосів, ніж давали досі» і на підтвердження своїх слів навів приклад, що, мовляв, на додаткових виборах у Кіровограді (22 січня 2012 р.) свободівський кандидат у мери міста В. Пасіка набрав 15 %, що всемеро перевищило результат цієї політичної сили відносно минулого народного волевиявлення [21].

Виконуючи означені плани, 10 лютого 2012 р. лідер «Свободи» О. Тягнибок відвідав Донецьк. Він відвідав Донбас не лише, аби показати, що його партія розпочала похід на Схід, але й представити нового керівника виборчого штабу «Свободи» в Донецькій області – заступника голови Київської міської парторганізації Ю. Ноєвого. Голова виборчого штабу отримав завдання створити в усіх районах області та в м. Донецьку передвиборчі штаби,

забезпечити координацію роботи організації й підготуватися до виборів.

Сам лідер «Свободи» зазначив, що прибув у Донбас не в рамках передвиборчого туру, а задля зустрічі з партійними активістами та вивчення становища напередодні виборів. На запитання ж місцевих журналістів, скільки відсотків голосів виборців «Свобода» планує набрати у Донецькій області, лідер націоналістів виявився на перших порах більш стриманий у своїх розрахунках, аніж його підлеглі по партійній лінії. Тим не менш, згодом О. Тягнибок таки сказав, що його політсила усвідомлює, «що невеликий відсоток в Донецькій області рівноцінний великому відсоткові у західних областях. Населення Донецької області досить велике, і якщо ми [«Свобода»] ефективно спрацюємо, то результат у східних областях й, зокрема, у Донецькій області може дорівнювати результатів у деяких центральних областях, або навіть у західних» [29]. Не більше не менше... Й додав, що вважає, що «Свобода» у цьому регіоні має 5–8 % й «на таку цифру ми можемо розраховувати навіть з урахуванням крадіжки голосів» і при цьому партія не мінятиме передвиборні гасла і риторику у східних та західних областях [29; 30].

«Різниця між Сходом і Заходом тільки в тому, що там була окупація однієї держави, а тут – інша окупація, – сказав голова «Свободи». – А проблеми, про які я чую, зустрічаючись з людьми в Донбасі і у Львові, одні й ті ж: соціальна несправедливість, бандитська влада, приниження національної гідності. Ми можемо подобатися чи ні, але ми завжди однакові – і не будемо лукавити в Донецькій області. Наприклад, не станемо переходити на російську мову агітації, ми не будемо мінятися. Адже в тому і проблема, що перед виборами лідери партій говорять одне, а в парламенті інше. Ми не будемо мінятися», – наголосив голова ВО «Свободи» [30].

Наступного дня, 11 лютого 2012 р., О. Тягнибок вже перебував у Дніпропетровську, де заявив, що парламентські вибори 2012 р. будуть «визначальними для України як в плані внутрішнього, так і зовнішнього розвитку», а шанси ВО «Свобода» здобути голоси виборців на Сході України

оцінив як «реальні» [31]. Що ж до саме цього регіону, то О. Тягнибок зазначив: «Зокрема, ми сприймаємо Дніпропетровську область як регіон, який дасть нам левову частку голосів. Ми відчуваємо, що Дніпропетровщина може стати націоналістичної базою на Південному Сході України» [31], що загалом відповідає дійсності (націоналістичні настрої на Дніпропетровщині дійсно зростають, надто – серед молоді й людей середнього віку; інші, хоч і дрібніші, партії не ведуть у цьому регіоні активну роботу, а відтак прихильність зазначених виборців цілком здатна повернутися до «Свободи» хоча б і через відсутність іншої альтернативи).

Слід відзначити, що до зали, в якій мав виступати О. Тягнибок, він, до речі, зайшов разом з усіма гостями, без охорони й із зали спостерігав за виступом хлопця, що співав на сцені під гітару. Почав свій виступ лідер «Свободи» з доповіді про кількість депутатів-однопартійців у місцевих радах, згадав фальсифікації на місцевих виборах 2010 р., про корумпованість судів, про те, що вони підконтрольні бандитському режиму (при цьому, коли він назвав режим бандитським, зала вибухнула оплесками). Далі мова йшла про продаж землі (обіцяв не відмінити мораторій на продаж земель і прийняти Закон про землю, яким буде заборонено відчуження землі на користь іноземців), згадувалося про призначення росіян-КДБістів на посади силовиків в Україні, а також про те, що ключові економічні посади займають друзі «сім'ї» В. Януковича, згадувалося й Росія (в контексті сиру та газу), про альтернативну енергетику та про деверсифікацію поставок вуглеродів (про можливість поставок вуглеродів з Перської затоки танкерами в обмін на карбамід (добрива), про проблеми села (назвав трагедією села панування п'янства і безробіття) тощо [32].

Зі свого боку влада чим ближче до виборів намагалася тримати «під ковпаком» політичний процес в Україні, в тому числі доволі специфічними методами. Так, наприклад, у своєму блозі член Політради ВО «Свобода» й водночас голова її Сумської обласної організації І. Мірошниченко 28 січня 2012 р. оприлюднив відомості, які назвав

«колоритом «єжовщини» 1937 р. на Сумщині. Йшлося про керівника Лебединської районної організації ВО «Свобода» В. Бистренко, до якого надвечір 26 січня завітав такий собі В. Осокін, який, відрекомендувавшись заступником начальника управління СБУ в Сумській області, випитував у активіста-свободівця інформацію про І. Мірошниченка й схилив самого В. Бистренка до співпраці, намагаючись переконати останнього в тому, що займатися політикою і бути націоналістом не варто та може бути небезпечно тощо [17]. Зі свого боку прес-служба ВО «Свобода», повідомляючи про цей інцидент, заявила, що такі дії необхідні Президентові В. Януковичу і Партії регіонів для жорсткої боротьби з реальними претендентами на перемогу на виборах до Верховної Ради України по мажоритарних округах [20]. Тобто – із представниками «Свободи».

Тим часом, 1 лютого 2012 р. лідери львівських обласних осередків політичних партій ВО «Батьківщина», ВО «Свобода» та «Фронт змін» підписали угоду про спільні дії об'єднаної опозиції на Львівщині. Документ було підписано на основі угоди, яку 22 січня в Києві підписали лідери опозиційних партій, учасників Комітету опору диктатурі. При цьому дрібніших політичних партій на підписання угоди не запрошували [24].

Попри такі угоди, що в перспективі були розраховані на виборчу осінь 2012 р., поточні довибори до місцевих органів влади показали, що в регіонах партійним осередкам «Свободи» домовитися й дійти компромісу з іншими опозиційними парторганізаціями не завжди вдавалося. І її кандидати програвали виборчі перегони. Так, наприклад, сталося у 41-му виборчому окрузі (Красноармійський район Житомирської обл.), де на довиборах депутата облради 12 лютого 2012 р. переміг із 42,57 % голосів виборців кандидат від об'єднаної опозиції («Фронт Змін», «Батьківщина», Українська платформа «Собор»), а кандидат ВО «Свободи» із 9,28 % голосами виборців посів лише третє місце, пропустивши поперед себе кандидата від провладної Партії регіонів, що здобув 35,05 % голосів [38].

Втім, то був лише епізод, який проте наглядно показав опозиції, що її сила в єдності. Висновки було зроблено.

Так, наприклад, 9 лютого 2012 р. угоду про співпрацю підписали голови волинських обласних організацій «Батьківщини», «Свободи» та «Фронту Змін», 10 лютого 2012 р. – в Чернігові представники ВО «Батьківщина», ВО «Свобода» та «Фронт Змін» підписали угоду про спільні дії об'єднаної опозиції. Того ж дня у Дніпропетровську керівники обласних організацій п'яти опозиційних партій – «Батьківщини», «Нашої України», «Фронту змін», «Свободи» та «УДАРУ» – уклали угоду про координацію дій під час підготовки і проведення чесних виборів до Верховної Ради України в жовтні 2012 року. 12 лютого 2012 р. близько 700 депутатів місцевих рад і представників партій «Батьківщина», ВО «Свобода» та «Фронт Змін» взяли участь у спільних зборах, що відбулись у Львівській філармонії, де одноголосно було прийнято заяву, в якій учасники зборів активу і депутатів місцевих рад Львівської області від цих партій підтримали підписання Угоди про спільні дії об'єднаної опозиції 22 січня на Софійському майдані у Києві та Угоди про координацію дій трьох обласних організацій партій, укладеної 1 лютого у Львові [43]. 13 лютого 2012 р. Черкаські обласні організації партій «Батьківщина», «Фронт Змін» і «Свобода» також уклали угоду про спільні дії на парламентських виборах 2012 р. [39]. Подібні угоди було підписано й іншими регіональними представниками опозиційних партій.

Слід згадати також, що «Свобода» мала у 2011–2012 рр. більшість і керівні посади в обласних радах народних депутатів, зокрема: Тернопільській (голова – О. Кайда), Івано-Франківській (голова – О. Сич), Львівській (перший заступник голови – П. Колодій), а також посади міських голів Тернополя (С. Надал), секретаря Львівської та Івано-Франківської міськрад (В. Павлюк, Р. Марцінків) тощо. Зауважу при цьому, що ці посадовці-свободівці з трьох областей регулярно висловлюють свою, незгодну із провладною, позицію не лише безпосередньо у своїх областях, але й на кожній Раді регіонів при Президентові України, зокрема виступали проти запровадження так званого «ринку землі», ініціювавши на сесіях ухвалення звернень до Президента та Верховної Ради України [9].

Ставлення ВО «Свобода» до діючої влади в Україні

Партійну позицію щодо питання ринку землі сам О. Тягнибок виклав у своєму блозі 23 грудня 2011 р., не забувши при цьому звинуватити у бездіяльності парламентську опозицію намаганням пропрезидентської більшості у Верховній Раді узаконити продаж землі, коли 9 грудня 2011 р. «прорегіональна» більшість разом із «тушками» у першому читанні ухвалила законопроект «Про ринок земель». Як відомо, 20 грудня 2011 р. Верховна Рада під тиском громадськості була змушена продовжити мораторій на торгівлю землею сільськогосподарського призначення до 1 січня 2013 р. Зазначивши, «ясно як білий день: якби панівний антиукраїнський режим наважився наділити собі право торгувати землею, то він продавав би Україну вроздріб уже сьогодні», О. Тягнибок повідомив, що ВО «Свобода» запропонувало ухвалити на всенародному референдумі закон про заборону торгівлі землею. З цією метою по всій країні відбулися збори громадян задля реєстрації ініціативних груп для проведення цього референдуму. Проте влада, в особі ЦВК, зробила все можливе, аби під різними надуманими приводами відхилити таку ініціативи громад. Як наслідок, «Свобода» розпочала другий етап з ініціювання Всеукраїнського референдуму щодо ухвалення розробленого самою партією Закону України «Про заборону торгівлі землею сільськогосподарського призначення» й з вересня 2011 р. взялася за формування ініціативних груп. Водночас кожного разу, коли Верховна Рада виносила це питання у порядок денний, свободівці пікетували парламент і місцеві адміністрації. Було проведено десятки масових протестних заходів. При цьому О. Тягнибок висловив надію, «що новий парламент зупинить цей, задуманий антиукраїнськими олігархічними кланами, дерибан», а «Свобода» із свого боку «й далі робитиме все можливе, аби референдум із заборони торгівлі землею сільськогосподарського призначення все ж відбувся» [10].

У грудні 2011 р. аналітична служба ВО «Свобода» виступила також і з різкою критикою щодо процедури ухвалення

Верховною Радою бюджету на 2012 р. та окремих його статей, зазначаючи що за вказівкою з Адміністрації Президента, народні депутати порушили Конституцію України, Бюджетний кодекс України та Регламент Верховної Ради України і ухвалили бюджет із порушенням спеціальної процедури розгляду проекту бюджету. При цьому, як відомо, урядовці відразу ж заявили, що вже за 2 місяці бюджет буде переглянутий – внесуть зміни відповідно до нової, як очікувалося, ціни на газ, а також обіцяли віднайти кошти, що дозволили би профінансувати національні проекти у повному обсязі (1,4 млрд грн). Таким чином, в режимі ручного керування режимом В. Януковича було закладено становище, що пільги та надбавки незахищеним верствам населення (а саме: чорнобильцям, сім'ям і дітям загиблих ліквідаторів аварії, працівникам у медичній галузі та сфери культури, спеціалістам із захисту рослин, які живуть у сільській місцевості, учасникам бойових дій, учасникам війни, інвалідам війни, а також членам їхніх родин, ветеранам праці та особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, працівникам шахт і гірничих підприємств, дітям війни, колишнім неповнолітнім в'язням концтаборів, працівникам державної пожежної охорони) їхні пільги та надбавки будуть виплачуватися лише, виходячи з наявних фінансових ресурсів Державного бюджету України та бюджету Пенсійного фонду України. Враховуючи ж той факт, як зазначав О. Тягнибок у своєму блозі, що Державний бюджет «тріщить по швах», то наряд чи ці верстви населення отримають допомогу від держави, додаючи, що «й надіятися на нашу «безкоштовну» медицину цим людям не слід, адже на неї витрати скорочуються майже на 2 млрд грн» [11].

Аналітична служба «Свободи» також звернула увагу й на зростання державного боргу України. Так, наприклад, нею вказується, що на 31 грудня 2012 р. було встановлено граничний обсяг державного боргу в сумі 415 326 338,2 тис. грн, що на 39 682 936,3 тис. грн більше, ніж 2011 р., а це означає збільшення боргової ями. Між тим, сума витрат на обслуговування державного боргу в 2012 р. становить 95,5 млрд грн, з них 42,3 – за зовнішнім боргом. Обсяг

платежів («відсотки») з обслуговування державного боргу становить 29,6 млрд грн. «Свобода» також висловила занепокоєння з суми надходжень від приватизації державного майна – 10 000 000,00 тис. грн, яку влада розраховує для покриття дефіциту державного бюджету. «Враховуючи те, що найбільшими активами держави залишилася українська земля (на продаж якої наклали поки що мораторій) та природні монополії, – як небезпідставно висловлював своє занепокоєння О. Тягнибок, – можна вже стверджувати про той факт, що ці активи будуть активно роздаватися олігархам, для підтримання існування (саме, існування, а не розвитку) держави» [11]. Крім того, влада також ввела людей в оману, встановивши дефіцит бюджету в 25 129 484,1 тис. грн., проте, зауважують свободівські аналітики, в цю цифру не входить сума випуску облігацій внутрішньої державної позики у розмірі 12 000 000,00 тис. грн, якою влада планує покрити збитки НАК «Нафтогаз України». А відтак, сумарний дефіцит державного бюджету України насправді становитиме 37 129 484,1 тис. грн, що ще більше, ніж 2011 р. Не можна не відзначити й того, як слушно вказав у своєму блозі О. Тягнибок, що влада розраховує отримати збільшення податкових надходжень на 30 604 728,3 тис. грн, а «враховуючи той факт, що влада не поспішає закривати офшори для олігархів і створює сприятливий податковий режим для своїх утримувачів, цей тягар у вигляді сплати податків ляже на знекровлений малий і середній бізнес» [11].

Різкої критики зазнали й обсяги фінансування МВС, СБУ та ГПУ, яке збільшилося майже на 2 млрд грн у порівнянні з 2011 р. (при цьому бюджет МВС та ГПУ сумарно перевищив бюджет Міністерства оборони України), що, на думку партії, спрямовано на посилення репресивного апарату в державі. Нереальними було названо й макроекономічні прогнози, закладені урядом на 2012 р., а звідси й свідоме заниження рівня передбачуваної інфляції у 7,9 % тоді, як світові експерти оптимістичним варіантом назвали 9,4 %. Так само неправдивими було названо обсяг доходів бюджету у 2012 р., які уряд обчислив в 332,8 млрд грн, розраховуючи на зростання ВВП до 3,9 %, тоді як експерти

прогнозують його на рівні 2,5 %. Виходячи з вищевказаного, ВО «Свобода» вважає, що «такі маніпуляції можуть закінчитися або друком грошей, або подальшим збільшенням зовнішнього боргу, або банальним невиконанням бюджету. Складається враження, що Уряд не надто й хвилюється про реалістичність бюджету, а просто розраховує керувати економікою у «ручному режимі» [11].

Підсумовуючи висновки партійної аналітичної служби, О. Тягнибок зробив висновок, що проект держбюджету-2012 «продовжує традицію утримання місцевого самоврядування на «прив'язі», адже 78 % доходів сконцентруються в центральному бюджеті, і лише 22 % будуть підконтрольними місцевим органам влади. Така політика знов змушуватиме міських голів звертатися до Києва по гроші з центрального бюджету для фінансування вирішення проблем на місцях. «Вочевидь, таким нехитрим способом, – зазначав провідник «Свободи», – намагатимуться тримати місцевих керівників на надійному мотузку – зрозуміло ж, що дотації вище мінімального рівня даватимуть лише лояльним до влади. Особливо, зважаючи на майбутні вибори. І це при тому, що, по видатках із загальної суми в 461,7 млрд грн з держбюджету фінансується 268,6 млрд грн (58,23 %), інші суми лягають тягарем на місцеві бюджети» [11]. Таким чином, О. Тягнибок доводить, що «режим Януковича, грабуючи український народ і неймовірно збагачуючись, затвердив бюджет мародерів, який пропагує життя у кредит, зміцнення поліцейської держави в Україні та веде Україну до економічної та соціальної кризи» [11].

«Свободу» обурило й юридичний бік рішення Конституційного Суду України від 26 грудня 2011 р., яким було визнано конституційним п. 4 прикінцевих положень Закону «Про державний бюджет України на 2011 р.», що надав уряду право встановлювати розмір соціальних виплат чорнобильцям, дітям війни, особам, звільненим з військової служби, та іншим. Нагадаю, що Конституційний Суд визначив, що Кабінет Міністрів може змінювати розмір соціальних виплат у відповідності з фінансовими можливостями держави. О. Тягнибок пошив з цього приводу заяву, в якій, зокрема, зазначалося, що «зазначене

рішення суперечить ст. 22 Конституції України, в якій зазначено, що «при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод». Саме на цю статтю Конституції робили посилання як урядовці, так і народні депутати, коли вносили зміни до Закону «Про пенсійне забезпечення», яким встановили, що з 1 жовтня 2011 р. розмір максимальної пенсії не може перевищувати розмір мінімальної більше, ніж у десять разів. При цьому вони залишили недоторканими розміри чиновницьких пенсій, які було призначено до 1 жовтня 2011 р., посилаючись на ст. 22, котра забороняє «звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». Але, як бачимо, стаття 22 Конституції діє лише для «обраних».

Звернімо увагу на те, – наголосив О. Тягнибок у своєму блозі 31 грудня 2011 р., – що Конституційний Суд, ухвалюючи рішення від 26 грудня 2011 р., вступив у протиріччя зі своїм же рішенням від 22 травня 2008 р. (№ 10-рп/2008, п. 5.4.), у якому зазначено: «Конституція України не надає закону про Держбюджет вищої юридичної сили стосовно інших законів. Таким чином, Конституційний Суд України дійшов висновку, що законом про Держбюджет не можна вносити зміни до інших законів, зупиняти їх дію чи скасовувати їх, оскільки з об'єктивних причин це створює протиріччя у законодавстві, і як наслідок – скасування та обмеження прав і свобод людини і громадянина. У разі необхідності зупинення дії законів, внесення до них змін і доповнень, визнання їх нечинними мають використовуватися окремі закони». Проте режим Януковича розуміє: для того щоб окремим законом зменшити розмір соціальних виплат, потрібно скасувати ст. 22 Конституції. А для цього недостатньо навіть двох третин голосів ручного парламенту. Для цього необхідно скасувати саму Конституцію, ст. 157 якої забороняє вносити зміни, що скасовують або обмежують права і свободи людини і громадянина. Тому влада мародерів вдалася до примітивного шахрайства з елементами клоунади» [12].

22 січня 2012 р. О. Тягнибок, виступаючи після підписання опозиційними силами загальної декларації про

спільні дії, спрямовані на повалення режиму Януковича, заявив своє ставлення до існуючої влади: «Чи будемо ми спроможні виконати свою місію в цей час, коли в українському суспільстві зростає відчуття загрози, що постає перед нацією і державою, перед кожною людиною у вигляді бездушного диктату кривавої кримінальної олігархії?»

Україноненависництво як прояв совкового реваншу штовхає режим на політичні репресії, економічну експлуатацію, соціальне гноблення та духовне мародерство.

Щоденна боротьба за виживання пробуджує генетичну пам'ять та інстинкт самозбереження. Це надихає нові й нові тисячі українців на спротив антиукраїнському антинародному режиму.

Але в масштабному протистоянні узурпаторів влади та народу вирішальну роль має відіграти не тільки масовість, а якість опору. Прийшов час зробити докорінні зміни в політичній, соціальній та економічній системі.

Перш за все, треба повернути віру людей. Це можна зробити, відкрито оголосивши План порятунку України. Не зважаючи на різні ідеології та програми, об'єднані опозиційні сили мусять виробити такий план. Без нього будь-яке об'єднання в очах суспільства буде виглядати пустопорожніми деклараціями та круговою порукою політиків заради отримання депутатських мандатів. Єднати мають гордість, спільні здобутки, а не поділ місць у парламенті!

Не зміна облич при владі – а системні заходи з повалення режиму Януковича, припинення грабунку України і недопущення реваншу [37].

Тим часом 25 січня президент В. Янукович затвердив концепцію Конституційної асамблеї, яка мала підготувати нову редакцію Основного закону. У відповідь, 30 січня КОД (а отже й ВО «Свобода») прийняв рішення не брати участі в роботі Конституційної асамблеї. Позицію «Свободи» прокоментував О. Тягнибок, який заявив з цього приводу, що режим Януковича, розпочавши черговий етап конституційних махінацій, планує поновити шосту статтю радянської конституції про «керівну і спрямовуючу роль Партії регіонів і «донецьких» як її авангарду» [27]. Він також вважає, що, з точки зору Конституції, легітимність

так званої «Конституційної Асамблеї» є сумнівною, оскільки президент має право видати указ про створення відповідного органу, однак не може самостійно призначити її склад. «Одноосібне призначення складу, – наголосив лідер «Свободи», – це черговий крок до узурпації влади. А замах на узурпацію влади – це кримінальний злочин. Ст. 5 Конституції України чітко зазначає, що «право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить Виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу» [27].

При цьому, як повідомляв «Український тиждень», О. Тягнибок відмітив, що лише громадяни мають право обирати членів Конституційної Асамблеї, а також вказав на те, що законодавчо мало би бути передбачено, що члени Конституційної Асамблеї не можуть претендувати на виборні та виконавчі посади впродовж наступних 10 років, щоб ні в кого не було спокуси «писати Конституцію під себе». Лідер «Свободи» припустив, що «обрана народом Конституційна Асамблея могла би стати до роботи лише після того, як основні концептуальні конституційні положення було затверджено на загальнонаціональному референдумі. Саме нація має визначити форму державного правління (президентська чи парламентська); повноваження гілок влади, принципи їх виборності та відповідальності, питання власності, землі, надр, стратегічних підприємств і природних монополій; розподіл прибутків виробництва (участь колективу в розподілі прибутків); соціальних гарантій (охорона здоров'я, освіта – платні чи безкоштовні); порядок формування армії; питання захисту навколишнього середовища». Саме таких умов Конституційна Асамблея могла би в подальшому напрацювати цілісний текст Конституції, який можна було би винести на референдум. Втім, О. Тягнибок одразу ж зауважив, що за існуючої влади втілити такий задум у життя неможливо [27].

Водночас він нагадав, що Партія регіонів у 2004 р. активно підтримувала зміни до Конституції та перетворення України у парламентсько-президентську республіку, а щойно прийшли до влади – незаконно «реанімували»

Конституцію 1996 р. з президентсько-парламентською формою. «Ні першої, ні другої Конституції режим Януковича не дотримувався. Тому перед тим, як говорити про гіпотетичні конституційні зміни, – зауважив О. Тягнибок, – слід навчитися дотримуватись Конституції чинної. Також потрібно брати до уваги «особливість мови» режиму Януковича – коли, як у «1984» Орвела, говорять одне, а роблять зовсім інше. Кажуть про соціальні гарантії – значить грабуватимуть, людям потрібно тримати кишень; говорять про національні інтереси – чекай нових зрадницьких Харківських угод» [27]. Відтак очільник «Свободи» переконаний, що насправді «конституційні махінації потрібні чинному режиму лише для повної узурпації влади» [27].

Однією з ознак такої узурпації О. Тягнибок вважає й закриття популярного файлообмінника «Ex.ua», а тепер же, на його думку, висловлену в прямому ефірі програми «Шустер LIVE» 5 лютого 2012 р., важливо, щоб «сотні тисяч громадян», які здійснили опір владі, сидючи за своїми комп'ютерами, вийшли на вулиці й здійснили реальну революцію і тоді влада впаде.

12–13 лютого 2012 р., перебуваючи у Кременчуці Полтавської обл., лідер «Свободи» вперше заявив, що побоюється арешту, але, разом з тим, впевнений, що для нього таких приводів як для Ю. Тимошенко, Ю. Луценка та інших у «діючого донецького клана» нема. Й одразу ж войовничо пояснив, що він не був при владі, та й взагалі, його краще не зачіпати, позаяк то буде лише мінус для влади, адже суспільство не зрозуміє такого кроку й це лише підігріє градус до революційної ситуації, що визріває в країні [33; 34; 36]. Він також висловив міркування, що влада до парламентських виборів восени 2012 р. не випустить з в'язниці Ю. Тимошенко, а навпаки готується до протистояння, а Президент В. Янукович буде «поліцейську державу» [33; 34; 36]. О. Тягнибок також висловив глибоке переконання в тому, що об'єднана опозиція впевнено переможе у 115 мажоритарних округах, куди буде висунуто єдиних кандидатів, і за 50–70 округів ще побореться. При цьому він підкреслив, якщо внести зміни до Конституції й таким чином обрати Президента у Верховній Раді,

Партії регіонів необхідно буде здобути 300 голосів народних депутатів, проте такого не станеться, бо цього не допустить народ і віддасть свої голоси за опозицію [35].

19 лютого 2012 р. стало відомо, що міністр освіти та науки Д. Табачник затвердив нові учебні плани для середньої школи. Згідно з новим учебним планом, кількість уроків з української мови скорочується до двох на тиждень, кількість годин на вивчення української літератури також зменшується. Крім того, історія України взагалі вилучена з розкладу занять. Реакція ВО «Свобода» була миттєвою. Того ж дня її лідер О. Тягнибок заявив, що «За таку програму Табачника треба було б розстріляти. Це вже є таке знущання над українською нацією, така демонстрація зневаги, приниження українців у своїй країні, що я думаю, що терпіти далі просто не можна» [40]. При цьому він дав й оцінку рівню соціально-політичної напруги в країні, зазначивши, що затвердження такої антиукраїнської освітньої програми стане каталізатором для масових протестних акцій й, водночас, визнав, що в Україні «ще не визріла революційна ситуація. Люди незадоволені, але поки що не готові виходити на вулицю й захищати свої права, зокрема й у царині мови, освіти, культури, не говорячи вже про економічні та соціальні. Але це буде дуже серйозний поштовх, якщо не привід для майбутніх масових акцій протесту» [40].

Разом з тим, попри критику режиму В. Януковича, в інтернеті та серед політичних опонентів «Свободи» поширюється думка, що насправді активна діяльність цієї партії вигідна й, відповідно, сприяється владою. Так, наприклад, лідер комуністів Донецька народний депутат України Кравченко висловив обурення з того, що влада допустила смолоскипну ходу на честь дня народження С. Бандери, що вперше у Донбасі відбулася під егідою «Свободи» 1 січня 2012 р. в Горлівці Донецької області [26]. А блогер і правозахисник О. Володарський, реагуючи на затримку міліцією 29 січня 2012 р. поблизу метро «Арсенальна» в Києві групи активістів лівого антифашистського руху, яким правоохоронні органи інкримінували «дрібне хуліганство» за спробу нападу на смолоскипну ходу близько

500 українців у пам'ять загиблих героїв Крут, яке проводилося під патронатом «Свободи», заявив, що існування цієї партії вигідне в першу чергу владі, позаяк існування «неонацистів» дозволяє їй посилювати репресивний апарат. На думку О. Володарського, ВО «Свобода» «дійсно має усі ознаки класичної неонацистської партії», яка сповідує «ксенофобію, заперечення основних прав і свобод людини, поділ людей за етнічною ознакою» [22].

Про те, що ВО «Свобода» є маріонеткою в руках Партії регіонів, і до того ж далекою від ідеї українського націоналізму, заявив 2 лютого 2012 р. в ефірі телепрограми «Совещание с Натальей Переваловой» і її колишній голова Луганської партійної організації Д. Снегірьов. Він, зокрема, вважає цю партію не націоналістичною, а штучною, що підтримується владою з метою розколу опозиції. Ось деякі аргументи, які наводив Д. Снегірьов: по-перше, він нагадав, що саме свободівці зривали мітинг під Верховною Радою, що був спрямований проти ратифікації «Харківських угод» в квітні 2010 р. (саме тоді опозиція влаштувала «димову завісу» у сесійній залі); по-друге, у 2008 р. під час війни в Південній Осетії «Свобода», що заявляла про свою антикремлівську позицію, так і не наважилася засудити дії Росії на Кавказі і саме Д. Снегірьов самостійно (від імені Луганської обласної парторганізації) зробив це, за що й отримав догану від керівництва «Свободи». Тоді ж «Свобода» відбула зустріч із «Слов'янським союзом» (голова – Д. Дьомушкін), який заперечує існування українського народу. Водночас Д. Снегірьов категорично заперечує визначення «Свободи» як фашистської партії. Разом з цим колишній лідер Луганської «Свободи» повідомив, що прийом у члени партії етнічних росіян чи євреїв відбувається виключно на рівні Політради. Слід, проте, наголосити, що Д. Снегірьов зауважив, що переважна частина рядових членів партії є справжніми прихильниками ідеології націоналізму, тоді як верхівка «Свободи» перебуває під контролем влади (сам же О. Тягнибок «грає» націоналіста). Причиною ж зростання популярності «Свободи» Д. Снегірьов небезпідставно вбачає у провалі так званих «помаранчевих», а також вчасний вимушений відхід О. Тягнибока від

В. Ющенко, який 2004 р. виставив того з фракції «Наша Україна» через тягнибоківську промову, в тому числі й про «жидів», на горі Яворина [28].

Натомість інший учасник згаданої телепередачі, депутат Одеської міської ради й політоглядач О. Васильєв, вважає «Свободу» однією з двох справжніх партій, що існують в Україні (інша, як не складно здогадатися – Партія регіонів). «Вони [регіонали] зробили те, чого в СНД більше не зробив ніхто. Це люди, котрі досягли довіри, за них проголосували і вони створили політичну структуру, – зазначив О. Васильєв. – Інша партія – це «Свобода». Це точно така ж структура, котра зростала знизу, яка послідовно досягає політичних цілей і в більшій мірі, ніж регіонали, ідеологічна» [28]. Крім цього, однією з переваг «Свободи» політоглядач вбачає в наявності у партії «піхоти», що готова брати участь у протистоянні з правоохоронними органами. О. Васильєв також зауважив, що за будь-якого розвитку подій, становище «Свободи» поміж усіх опозиційних партій є найвигіднішим [28].

*Позиція ВО «Свобода» та її ідеологічний
спектр у стосунках із партнерами
по опозиційній коаліції (КОДу)*

До офіційного старту передвиборчих перегонів 2012 р., а отже й до оприлюднення відповідної партійної програми на виборах до Верховної Ради України, аналізувати виборчу ідеологію ВО «Свобода», звісно ж, не доводиться. Проте вже у зимовий політичний сезон 2011–2012 рр. виразно простежувалася конкретна позиція «Свободи», зокрема й в ідеологічному спектрі, щодо основних передвиборчих посилів до виборців та ідеологічних засад, які партія чітко заявила й в рамках опозиційної коаліції – Комітету опору диктатурі (КОДу). Ще 24 грудня 2011 р. на II етапі XXIII з'їзду ВО «Свобода», що відбувся у Києві, голова ВО «Свобода» О. Тягнибок заявив, що опозиція мала б визначитися не лише з планом перемоги на виборах, але, передусім, з діями після приходу до влади, «щоби не сталося так, як було після перемоги помаранчевих сил 2007 р.» [2]. «Ми

повинні мати пакет першочергових законодавчих ініціатив, які буде ухвалено в наступному парламенті. На нашу думку, – зазначив він, – одними із першочергових мають стати закон про люстрацію та закон про заборону торгівлі землею, що має бути ухвалений на референдумі – закони, що забезпечать національну, соціальну й економічну справедливість. Саме ця стратегія протирежимної боротьби й ідеологічні засади мають бути головним предметом обговорення Комітету опору диктатурі. Інші речі – формула приходу до парламенту, узгодження спільних кандидатів на мажоритарних округах – є тактичними питаннями. На разі ми підтримуємо обговорену на КОДі тактику походу на вибори трьома ідеологічними колонами: соціал-демократичною «Батьківщиною», ліберальним «Фронтом Змін» та націоналістичною «Свободою» [2]. Чисельна націоналістична фракція у наступному парламенті, – наголосив лідер «Свободи», – це ще один інструмент у боротьбі «за права нашої Нації та за Велику Україну» [2].

Водночас, усвідомлюючи потребу у спільному поході опозиції на виборах до Верховної Ради, в грудні 2011 р. «Свобода» відхилила пропозицію Ю. Тимошенко скласти єдиний партійний список, небезпідставно зауважуючи, буде досить складно об'єднати в одну політичну силу абсолютно різні ідеологічно політичні організації.

Згодом, на брифінгу (під час II етапу XXIII з'їзду партії, 24 грудня 2011 р.) голова ВО «Свобода», коментуючи лист колишнього прем'єр-міністра, лідера партії ВО «Батьківщина» Ю. Тимошенко із закликом до опозиціонерів сформувати єдиний список на вибори до Верховної Ради України у 2012 р., висловив сумнів щодо чи то можливості, чи то доцільності подібного кроку. «Я не знаю, чи реально взагалі на сьогодні говорити про створення єдиного списку на базі однієї нейтральної партії. Але це питання ми будемо обговорювати на засіданні «Комітету опору диктатурі», – заявив він, додаючи, що першочерговим на даному етапі для опозиційних сил мусить стати узгодження ідеологічної платформи майбутньої парламентської більшості, а «всі такі технічні питання, як висунення єдиних кандидатів у мажоритарних округах, як

ми технічно будемо проводити виборчу кампанію, – це важливо, але я думаю, що поки не час для цього» [5].

І дійсно, відповідно до української як законодавчої, так і політичної дійсності, пропозиція єдиного партійного списку виглядає або як піар, або ж як утопія. Адже жодна велика і потужна партія не погодилася б вступити до списку іншої (тобто й під її назвою), а створювати де-юре єдину партію, яка б задовольнила різні політичні ідеології, світоглядні погляди та й партократичні структури вимагало би неабиякого часу та зусиль і не факт, що ця акція завершилася б успішно. Крім того, навіть на рівні попереднього (гіпотетичного) розгляду такого варіанту, «Свобода», вже апріорі виявила недовіру до своїх номінальних союзників по опозиції їй, побічно, висловила натяк на ненадійність місцевих осередків, скажімо, ВО «Батьківщина».

Так, наприклад, член київського міського комітету ВО «Свобода» й відповідальний за зв'язки з громадськістю О. Аронець у своєму блозі 14 січня 2012 р. написав, що навіть коли б єдиний список було б складено, «що робити тоді, коли буде ситуація, як на місцевих виборах, де деякі місцеві осередки БЮТу контролювали тушки партії регіонів і виставили своїх людей, або в останній момент зняли список з виборів... Крім цього, виборець «Свободи» не проголосує за цей список, оскільки там є бютівці й інші нацдеми, а виборець «Фронту Змін» не проголосує за «Свободу», адже йому не подобається націоналістична ідеологія тощо» [15]. При цьому він прямо заявив у бік дрібних партій, що важливим є те, аби вони усвідомили, що в них не повинно бути жодних амбіцій, бо такі амбіції лише шкодять загальній справі. Найбільше, на що вони можуть розраховувати, це мажоритарний округ для 1–2 представників від партії (тобто – для лідерів таких партій, як впливає з підтексту заяви та реалій вітчизняної партійно-політичної традиції). Попри удаваний практичний підхід у такій безапеляційній заяві, у ній є цілком реальний цинізм й ознаки політичного диктату та безпам'ятства (адже член «Свободи», очевидно, забув, що його політсила теж починала як дрібна й непарламентська партія, яка

натомість не відмовлялася через це, а тим паче за вказівкою діячів з інших партій, від спроб потрапити до Верховної Ради України).

Зі свого боку лідер «Свободи» ще 25 грудня 2011 р. у коментарі журналістові «Газети по-українськи», вказав, що «Свобода» виступає за інтеграційні процеси в лавах опозиції. «Координувати дії – це цілком можливо і реально, і це питання ми будемо обговорювати», – запевнив О. Тягнибок [13]. Проте чи не одразу ж додав, що пропонує найчисельнішим партіям іти на вибори окремо – трьома колонами («Батьківщина», «Фронт змін» і «Свобода») й завдяки цьому опозиційні партії не лише подолають 5 % бар'єр, але й наберуть більше голосів, ніж якби вони були у спільному спискові. Стосовно ж мажоритарних округів, то «Свобода» виступила однозначно за те, щоб формувати єдиний список кандидатів. У цьому форматі, зауважив О. Тягнибок, його партія готова до поступок заради спільної перемоги на виборах-2012, пояснивши: «Ми розуміємо, що заради спільної перемоги нам доведеться поступитися деякими округами, зокрема на Галичині. З іншого боку, ми, можливо, отримаємо підсилення в Центральній і Східній Україні, де ми так само розраховуємо провести депутатів, у тому числі й по мажоритарних округах».

Тоді ж (25 грудня 2011 р.) лідер «Свободи» наголосив, що головним завданням об'єднаної опозиції є заздалегідь одразу домовитися про ті рішення, за які буде голосувати майбутня парламентська більшість, яку, судячи з підтексту, таки створить опозиція. На думку О. Тягнибока, то мали б бути 12 законів, хоча й перелічив лише 6, а саме: 1) Закон про імпічмент президента Януковича; 2) Новий закон про вибори – на базі пропорційної системи з відкритими списками; 3) Закон про люстрацію; 4) Закон про заборону комуністичної ідеології; 5) Закон про заборону продажу землі сільськогосподарського призначення; 6) Закон про повернення стратегічних об'єктів у власність держави» [13].

Попри те, що реакції союзників по КОДу на ці ініціативи «Свободи» не було, 22 січня 2012 р. вона, разом з іншими партіями-членами Комітету опору диктатурі, підписала

угоду про сформування єдиного списку кандидатів у народні депутати по мажоритарним округам і парламентських виборах 2012 р., до чого долучився, з певними зауваженнями, й голова партії «УДАР» В. Кличко [25]. Виступаючи того дня перед народом, О. Тягнибок виголосив своє бачення тих дій, які мають бути застосовані об'єднаними силами опозиції, аби повалити режим В. Януковича, а саме: викривання фактів зловживань з боку влади та інформування про це громади; утворення коаліцій депутатів у місцевих радах; систематичне проведення спільних протестних акцій; координація діяльності членів комісій, спостерігачів, юристів на виборах; план дій на випадок фальсифікації виборів або відмови Януковича визнати свою поразку і спроби утримати владу силовими методами [37].

Але, зазначав лідер «Свободи», це – лише тактика повалення режиму й зазначив на необхідності вироблення плану дій після перемоги об'єднаних опозиційних сил, який передбачатиме не косметичні зміни, а докорінні перетворення. Відтак, О. Тягнибок знову висловився за напруження переліку першочергових законодавчих ініціатив, які є надважливими для всієї України й, вкотре, запропонував свій перелік: 1) Про імпічмент Президенту. Автоматично першим рішення нової Верховної Ради, на думку голови «Свободи», має бути висловлення недовіри уряду Азарова–Тігіпка і його відставка в повному складі); 2) Про заборону торгівлі землями сільськогосподарського призначення; 3) Про стратегічні підприємства (закон передбачатиме заборону приватизації стратегічних підприємств і повернення у державну власність незаконно приватизованих; у власність держави потрібно негайно повернути енергогенерувальні й енергорозподільчі компанії та гарантувати державний контроль над природними монополіями, такими як «Укрзалізниця», «Укртелеком», ГТС, підприємства водо- та енергопостачання та ін.); 4) Про захист української мови (з обов'язковим іспитом з української мови для держслужбовців); 5) Новий Податковий кодекс (низькі податки – для малого бізнесу, високі – для великого, податок на розкіш, скасування податку на україномовну

продукцію тощо); 6) Про формування судової та правоохоронної систем на нових засадах (зокрема, використовуючи досвід Грузії); 7) Виборчий кодекс (заборона платної політичної реклами, пропорційна система з відкритими виборчими списками, справедливий порядок формування комісій, унеможливлення фальсифікацій); 8) Законопроекти про люстрацію і про заборону комуністичної ідеології; 9) Про визнання ОУН-УПА; 10) Про денонсацію ганебних Харківських угод [37].

Невдовзі, 1 лютого 2012 р., О. Тягнибок запропонував членам КОДу ще до початку виборчої кампанії, а також спільним кандидатам по мажоритарних округах підписати зобов'язання по підтримці тепер уже 9 законодавчих ініціатив, серед яких мають бути закони: 1) Про імпичмент Президенту; 2) Про заборону торгівлі землями сільськогосподарського призначення; 3) Про стратегічні підприємства; 4) Про захист української мови; 5) Новий Податковий кодекс; 6) Про формування судової та правоохоронної систем; 7) Виборчий кодекс; 8) Про визнання ОУН-УПА; 9) Про денонсацію Харківських угод.

При цьому «Свобода» наполягала, що кожен з мажоритарних кандидатів повинен публічно підписати зобов'язання підтримати вищевказаний пакет законодавчих ініціатив, аби уникнути потенційних «тушок» (зрадників) по отриманні ними мандатів народних депутатів України, які перейдуть на бік В. Януковича [23].

Таким чином, ВО «Свобода» фактично виклало основні передвиборчі тези своєї політичної сили, які, до речі, не викликали жвавого обговорення ані серед політикуму, ані в пресі, а такі наполегливі ініціативи можна кваліфікувати як намагання «Свободи» якщо не де-юре, то де-факто заявити про себе як про провідну політичну силу опозиції.

Такий образ об'єднувача опозиції, з натяком знову ж таки на її лідера й, водночас, єдиного зцементувача, ще раз спробував сформувавати для «Свободи» О. Тягнибок 11 лютого 2012 р. під час свого перебування у Дніпропетровську. Він, незважаючи на те, що вже було сформовано КОД, а 22 січня 2012 р. його членами підписано угоду про

сформування єдиного списку кандидатів у народні депутати по мажоритарним округам, вкотре заявив, що опозиції потрібно домовитися про загальну ідеологічну платформу. За його словами, опозиційні сили в Україні повинні розуміти, за які закони вони будуть спільно голосувати в разі входження до парламенту. «Ми часто бачили в українській політиці варіанти об'єднань, які нічим не закінчувалися. ВО «Свобода» активно включилася в роботу «Комітету опору диктатурі» (КОД) і розраховуємо, що цей комітет спрацює. В КОД зібралися політичні сили, дуже різні ідеологічно. На цьому етапі нам потрібно домовитися про координацію наших дій на рівні фракцій у місцевих радах. Навесні ми будемо проводити спільні вуличні акції протесту. Також нам необхідно скоординувати свої дії в період передвиборної кампанії: спостерігачі, члени виборчих комісій, юристи, які будуть працювати на збереження отриманого результату. Але найголовніше – нам потрібно домовитися про загальну ідеологічну платформу», – вкотре зазначив О. Тягнибок [31].

При цьому, оголошуючи у Дніпропетровську про перші законодавчі акти, які О. Тягнибок та його політсила запропонували у випадку потрапляння до Верховної Ради, він знову поновив свій список, який включав тепер уже 10 пунктів: 1) Закон про імпічмент (і, за можливості, провести імпічмент В. Януковичу); 2) Відправити у відставку М. Азарова; 3) Закон про стратегічні підприємства; 4) Закон про землю; 5) Новий Податковий кодекс; 6) Закон про мову; 7) Судова реформа (в рамках якої пропонується обрання суддів); 8) Закон про відкликання посадовців народом; 9) Закон про історичну справедливість; 10) Закон про люстрацію [32].

Отже, на початок весни 2012 р. можна констатувати, що основні свої сили до виборця (допоки не розпочалася офіційна передвиборна агітація, а відтак – не представлена й передвиборна програма ВО «Свобода») у вигляді оприлюднених О. Тягнибоком у різні відрізки часу в період грудня 2011 р.–лютого 2012 р. (див. табл. 1) у своєму загальному вигляді була чітко визначена.

Таблиця 1

*Порівняльна таблиця
першочергових законодавчих ініціатив ВО «Свобода»
у разі потрапляння партії до Верховної Ради України
[13; 23; 32; 37].*

25 грудня 2011 р.	22 січня 2012 р.	1 лютого 2012 р.	11 лютого 2012 р.
1	2	3	4
Закон про імпічмент Президента В. Януковича	Закон про імпічмент Президенту	Закон про імпічмент Президенту	Закон про імпічмент (за можливості, провести імпічмент В. Януковичу)
–	Відставка уряду Азарова–Тігіпка	–	Відправити у відставку М. Азарова
Новий закон про вибори (на базі пропорційної системи з відкритими списками)	Виборчий кодекс	Виборчий кодекс	–
Закон про люстрацію	Закон про люстрацію	–	Закон про люстрацію
–	–	–	Закон про відкликання посадовців народом
Закон про заборону комуністичної ідеології	Закон про заборону комуністичної ідеології	–	–
–	Закон про визнання ОУН-УПА	Закон про визнання ОУН-УПА	Закон про історичну справедливість

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
Закон про заборону продажу землі сільськогосподарського призначення	Закон про заборону торгівлі землями сільськогосподарського призначення	Закон про заборону торгівлі землями сільськогосподарського призначення	Закон про землю
Закон про повернення стратегічних об'єктів у власність держави	Закон про стратегічні підприємства	Закон про стратегічні підприємства	Закон про стратегічні підприємства
–	Закон про захист української мови	Закон про захист української мови	Закон про мову
–	Новий Податковий кодекс	Новий Податковий кодекс	Новий Податковий кодекс
–	Закон про формування судової та правоохоронної систем на нових засадах	Закон про формування судової та правоохоронної систем	Судова реформа (в рамках якої пропонується обрання суддів)
–	Закон про денонсацію Харківських угод	Закон про денонсацію Харківських угод	–

Варто зазначити, що пропоновані «Свободою» першочергові законодавчі ініціативи, що мали би бути прийняті опозиційною режиму В. Януковича коаліцією у новій Верховній Раді України, кардинально різнилися із тими першочерговими законодавчими ініціативами, які, наприклад,

від імені «Фронту Змін» і КОДу озвучив 18 січня 2012 р. в ефірі Першого каналу Українського радіо А. Яценюк (це, зокрема, за винятком хіба що нового Податкового кодексу, закони: про освіту, про охорону здоров'я, про пенсійну реформу, про персональне голосування в парламенті, про новий Податковий кодекс, пакет законопроектів про боротьбу з корупцією, а також створення спеціальної слідчої комісії щодо розкрадання державних коштів у 2010–2011 рр. під час підготовки до Євро-2012) [44].

Зазначені вище зміни у нюансах своїх початкових дій в якості парламентської партії, які склали ідеологічний спектр тактики і стратегії ВО «Свобода» в зимовий період 2011–2012 рр. як щодо її позиції в опозиційній коаліції (КОДі), так і у відвертому посилу партійних засад виборцям, свідчать принаймні про дві тенденції. По-перше, на кінець лютого 2012 р. «Свобода» ще остаточно не затвердила свої перші законодавчі ініціативи як гіпотетична парламентська партія й, прагнучи домогтися прийняття більшості з них усіма членами КОДу, все ж була готова до передвиборчих компромісів зі своїми політичними партнерами, а також до спільних дій як у довиборчому форматі (в рамках КОДу), так і післявиборчого (у форматі об'єднаної парламентської опозиції). По-друге, «Свобода» все ж виробила й оприлюднила свої основні ідеологічні засади та заплановані законодавчі ініціативи, що вже на початок весни 2012 р. давали виборцям уяву про політико-ідеологічну та державотворчу позицію цієї партії ще до офіційного початку передвиборчої кампанії.

1. «Свободу» зроблять партією професійних революціонерів // Відголос.com. – 2011. – 25 грудня [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://vidgolos.com/130349-94-svobodu-zroblyat-partiyeuy-profesijnix.html>

2. У Києві відбувся ХХІІІ З'їзд ВО «Свобода». Ухвалено нову редакцію Програми ВО «Свобода» // «Свобода». Офіційний сайт ВО «Свобода» [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://www.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/026672>

3. Главный донецкий «свободовец» лишился должности за «бред» о Гитлере // Подробности. – 2011. – 25 грудня [Електронний

ресурс]. Код доступу : <http://podrobnosti.ua/power/2011/12/25/811618.html>

4. Тимошенко Д. Хвиля популярності Юлі вже минула – ВО «Свобода» // Газета по-українськи. – 2011. – 17 жовтня [Електронний ресурс]. Код доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_hvilya-populyarnosti-yuli-vzhe-minula-vo-svoboda/405016

5. Тягнибок сумнівається в ідеї Тимошенко // Український тиждень. – 2011. – 24 грудня [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://ut.net.ua/News/38482#.TvbQPejyriA.facebook>

6. Янукович з «голим задом» хоче всіх залякати міліцією – Тягнибок // Газета по-українськи. – 2011. – 24 грудня [Електронний ресурс]. Код доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_yanukovich-z-golim-zadom-hoche-vsih-zalyakati-milicieyu-tyagnibok/415881

7. Місюкевич Р. «Свобода» вірить, що у 2012 р. станеться революція // Газета по-українськи. – 2011. – 24 грудня [Електронний ресурс]. Код доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_svoboda-virit-scho-u-2012-roci-stanetsya-revolyuciya/415870

8. Свободівці спільно з патріотичними організаціями Вінниці пікетували міську владу під гаслом «Шевченку на Театральній – бути!» // «Свобода». Офіційна сторінка Вінницької міської організації ВО «Свобода» [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://www.vinnitsya.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/025907>;

9. У Києві відбувся ХХІІІ З'їзд ВО «Свобода». Ухвалено нову редакцію Програми ВО «Свобода» // «Свобода». Офіційний сайт ВО «Свобода» [Електронний ресурс]. Код доступу: <http://www.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/026676>

10. Тягнибок О. Боротьба за українську землю триває // Блог Олега Тягнибока на «Українській правді» [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/tiahnybok/4ef434a0dc1d5>

11. Тягнибок О. Бюджет мародерів // Блог Олега Тягнибока на «Українській правді» [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/tiahnybok/4ef495209723a>

12. Тягнибок О. К(л)о(у)нституційне судочинство // Блог Олега Тягнибока на «Українській правді» [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/tiahnybok/4efef1f2e42e0>

13. Тягнибок: єдиного партійного списку не буде // Українська правда. – 2011. – 25 грудня [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2011/12/25/6864712>

14. Олександр Сич: Міра захисту була неадекватною щодо міри нападу // Офіційна сторінка Івано-Франківського осередку ВО «Свобода» [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://www.ivano-frankivsk.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/026999>

15. Аронець О. Три колони – Свобода, БЮТ, ФЗ – запорука до перемоги на виборах! // Газета по-українськи. – 2011. – 24 грудня [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://gazeta.ua/blog/1703/tri-koloni-svoboda-byut-fz-zaporuka-do-peremogi-na-viborah>

16. Тягнибок обіцяє розібратися з проплаченими митингами // Экономические известия. – 2012. – 23 січня [Електронний ресурс]. Код доступу : http://news.eizvestia.com/news_politics/full/tyagnibok-obeshhaet-razobratsya-s-proplachennymi-mitingami

17. Мірошниченко І. СБУ збирає інформацію у сталінський спосіб та цілодобово стежить за свободівцями! // Блог Ігора Мірошниченка на «Українській правді» [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/miroshnuchenko/4f23e2c6e4a69>

18. Тягнибок «побил» Симоненко в суді // Багнет [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://www.bagnet.org/news/politics/170612>

19. Тягнибок: «Свобода» шукає гроші для виборів // Газета по-українськи. – 2012. – 25 січня [Електронний ресурс]. Код доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_tyagnibok-svoboda-shukaе-groshi-dlya-vivoriv/419671

20. «Свобода»: СБУ цілодобово стежить за членами партії // Газета по-українськи. – 2012. – 27 січня [Електронний ресурс]. Код доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_svoboda-sbu-cilodobovostezhit-za-chlenami-partiji/420312

21. Наливайко С. Головний електорат «Свободи» не на Заході України – Ілленко // Газета по-українськи. – 2012. – 25 січня [Електронний ресурс]. Код доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_golovnij-elektorat-svobodi-ne-na-zahodi-ukrajini-illenko/419688

22. Власти выгодно существование неонацистской «Свободы» – Володарский // Полемика [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://polemika.com.ua/news-81535.html#title>

23. Тягнибок выдвинул оппозиции свои условия // Обозреватель. – 2012. – 1 февраля [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://obozrevatel.com/politics/96042-tyagnibok-vyidvinul-oppozitsii-svoi-usloviya.htm>

24. На Львівщині «Батьківщина», «Свобода» та «Фронт змін» скинули політичний баласт? // Гал-інфо. – 2012. – 1 лютого [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://galinfo.com.ua/news/103628.html>

25. Тягнибок – КОДу: Признавайте ОУН-УПА, будем дружить! // Полемика [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://polemika.com.ua/news-81705.html#title>

26. «Свободовці» объявили войну красным мастодонтам // Полемика. – 2012. – 4 лютого [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://polemika.com.ua/news-81881.html#title>

27. Тягнибок: зміна Конституції потрібна Януковичу для повної узурпації влади // Український тиждень. – 2012. – 5 лютого [Електронний ресурс] Код доступу: <http://tyzhden.ua/News/41450>

28. Тягнибоковцы, может, и не настоящие националисты, но зато настоящая партия// Revizor.ru. – 2012. – 3 лютого [Електронний ресурс] Код доступу: http://revizor.ua/news/elections/20120204_svoboda

29. Тягнибок не будет менять свои лозунги для Донбасса // Новости Донбасса. – 2012. – 10 февраля [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://novosti.dn.ua/details/173889>

30. Заровна Т. Тягнибок сподівається на Донбасі здобути 5 % голосів виборців // Газета по-українськи. – 2012. – 11 лютого [Електронний ресурс]. Код доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_tyagnibok-spodivaetsya-na-donbasi-zdobuti-5-golosiv-viborciv/422352

31. Олег Тягнибок: опозиції треба домовитись про загальну ідеологічну платформу // Радіо Свобода. – 2012. – 11 лютого [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://www.radiosvoboda.org/archive/news/20120211/630/630.html?id=24481030>;

32. Олег Тягнибок у Дніпропетровську // Корреспондент. net [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://blogs.korrespondent.net/users/blog/andrey23k/a57341>

33. Тягнибок переживает, что его арестуют // Цензор. net. – 2012. – 12 февраля [Електронний ресурс]. Код доступу : http://sensor.net.ua/news/197043/tyagnibok_perejivaet_chno_ego_arestuyut

34. Тягнибок опасается скорого ареста // Обозреватель. – 2012. – 12 февраля [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://obozrevatel.com/politics/17892-tyagnibok-opasaetsya-skorogo-aresta.htm>

35. Тягнибок: Оппозиция стопроцентно победит в 115 округах и за 70 округов еще поборется // Флот 2017. – 2012. – 13 февраля [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://flot2017.com/item/news/48208>

36. Тягнибок боится политического преследования // Украинские новости. – 2012. – 13 лютого [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://minprom.ua/news/88137.html>

37. Олег Тягнибок: Прийшов час зробити докорінні зміни в політичній, соціальній та економічній системі // «Свобода». Офіційний сайт ВО «Свобода». – 2012. – 22 січня [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://www.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/027215>

38. Житомирская объединенная оппозиция показала свою дывборную мощь // ОБКОМ. – 2012. – 13 февраля [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://obkom.net.ua/news/2012-02-13/1240.shtml>

39. «Батьківщина», «Фронт Змін» и «Свобода» попытают счастья вместе // From-ua.com. – 2012. – 13 февраля [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://www.from-ua.com/news/ae2e273c98435.html>

40. Тягнибок закликає розстріляти Табачника // Газета по-українськи. – 2012. – 19 лютого [Електронний ресурс]. Код доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_tyagnibok-zaklikae-rozstrilyati-tabachnika/423371

41. Расизм «Свободи» змусив Кличка задуматись над співпрацею опозиції // Газета по-українськи. – 2012. – 21 лютого [Електронний ресурс]. Код доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_rasizm-svobodi-zmusiv-klichka-zadumatis-nad-spivpraceyu-opoziciji/423600

42. «Гайтана – не нашої раси і не може представляти нашу культуру на «Євробаченні» – «свободівець» // Газета по-українськи. – 2012. – 21 лютого [Електронний ресурс]. Код доступу : http://gazeta.ua/articles/culture/_gajtana-ne-nashoji-rasi-i-ne-mozhepredstavlyati-nashu-kulturu-na-evrobachenni-s/423596

43. «Батьківщина», «Свобода» і «Фронт» зробили спільну заяву у Львові // УНІАН. – 2012. – 12 лютого [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-485467.html>

44. Яценюк: После победы на выборах оппозиция пересмотрит все законы // Флот 2017. – 2012. – 18 січня [Електронний ресурс]. Код доступу : <http://flot2017.com/item/news/46901>

Галина Кохан

АНАЛІЗ ПРОГРАМ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ РУХІВ НА ПРЕДМЕТ КОРУПЦІЙНОСТІ КАНДИДАТІВ У ДЕПУТАТИ НАПЕРЕДОДНІ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2012 р.

У статті проаналізоване ставлення громадян до причетності кандидатів у депутати на виборах 2012 р. до корупційних дій, висвітлено трансформацію поглядів політичних партій щодо важливості теми корупції, бачення способів її вирішення та проведено порівняльний аналіз успіхів і невдач румунського та українського досвіду моніторингових кампаній «Чесний парламент» і громадського руху «Чесно».

Halyna Kokhan. Analysis of the programs of political parties and activity of public motions for the purpose of corruption candidates in deputies in eve parliamentary elections in 2012. The article analyzes the citizens attitude to the involvement of the deputy candidates on the 2012

parliamentary elections in corruption, highlights the transformation of political parties views on the importance of the corruption issue and their vision of its possible solutions and provides a comparative analysis of pros and cons of Romanian and Ukrainian experiences of the monitoring campaigns «Honest parliament» and civic movement «Chesno».

Нещодавно Президент України Віктор Янукович наголосив на необхідності забезпечення рівних умов для представників всіх політичних сил під час парламентських виборів восени 2012 р. для того, щоб уникнути нарікань про використання адміністративного ресурсу. Зокрема, глава держави звернув увагу на забезпечення умов до та під час голосування [1], проте не менш важливою, на нашу думку, видається проблема якості політичних партій, що йдуть на вибори.

Як відомо, у жовтні 2012 р. в Україні пройдуть парламентські вибори за новим виборчим законом, який передбачає зміну «правил гри», зокрема, підняття прохідного виборчого бар'єру з 3-х до 5 відсотків, із забороною участі блоків. Крім того, 50 % депутатів будуть обиратися за партійними списками, 50 % – у мажоритарних округах. Очікується, що спостерігати за виборами в Україну приїдуть 10 тис. міжнародних спостерігачів.

Метою цієї статті автор вбачає аналіз важливості антикорупційної складової у передвиборчих програмах основних політичних сил на виборах 2007 р., трансформація її бачення у програмах сучасних політичних партій і вплив на розвиток політичної ситуації внутрішніх «моніторингових» гравців.

Цікавою новою характеристикою політичного життя України кінця 2011–початку 2012 рр. став вплив причетності чи непричетності кандидатів у депутати до корупційних дій на електоральний вибір українців. Це нагадує польський досвід середини 90-х рр., коли моральні якості кандидата у президенти ставилися вище, ніж професійні, і саме репуаційні ризики були найвищими. У демократичній

Польщі саме чесність була головною рисою, яку виборці вимагали від політиків [2, 281]. Варто відмітити, що вітчизняні соціологи вперше зафіксували таку високу вагу фактора корупційності для українського виборця. Згідно з опитуванням, проведеного у грудні 2011 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс», для українців важливі наступні дії та якості майбутніх кандидатів у депутати: причетність до корупційних дій (важливо – для 80 %, неважливо – для 13 %); відповідність способу життя депутата заявленій декларації про доходи (важливо – для 74 %, неважливо – для 18 %); відвідування депутатами засідань Верховної Ради (важливо – для 72 %, неважливо – для 16 %); оприлюднення декларації про доходи та майно (важливо – для 71 %, неважливо – для 21 %); особисте голосування депутата у Верховній Раді (важливо – для 66 %, неважливо – для 22 %); перешкоджання роботі журналістів (важливо – для 61 %, неважливо – для 27 %); перехід депутата з однієї фракції до іншої (важливо – для 61 %, неважливо – для 29, 0%) [3]. Важливо звернути увагу, що ці чинники найбільш важливі для електорату опозиційних політичних партій або, так званих, нових партій. Ці критерії привертають увагу понад 50 % електоральних груп усіх політичних сил, які задекларували свої наміри брати участь у виборах.

Нещодавно оприлюднене дослідження Глобал Інтегреті (Global Integrity) свідчить: Україна зробила крок назад у розвитку демократії з часу президентських виборів 2010 р., рухаючись від «демократичного хаосу» до «недемократичного порядку». Автори дослідження схилиються до думки, що, незважаючи на всі антикорупційні зусилля уряду, всі його рішення сприймаються як політично мотивовані та направлені проти лідерів опозиції [4]. Наприклад, засудження колишнього прем'єр-міністра Юлії Тимошенко та колишнього міністра внутрішніх справ Юрія Луценка отримало серйозну критику з боку міжнародних правозахисників.

Незважаючи на чіткий антикорупційний курс Президента В. Януковича у 2011–2012 рр., а саме: прийняття

Законів України «Про засади запобігання та протидії корупції», «Доступ до публічної інформації», «Про громадські організації», проведення моніторингів GRECO та ПАСЄ, розгляд у парламенті президентського проекту Кримінально-процесуального кодексу, який отримав схвальну оцінку «Венеціанської комісії» Ради Європи, Україні не вдалося імплементувати правила політичного фінансування під час проведення виборчих кампаній. Проте такий результат характерний для 29 із 31 держави, що оцінювалися Глобал Інтегріті. Країни зазнали невдач у втіленні правил політичного фінансування, незалежно від того, наскільки сильною чи слабкою була їхня законодавча база [4].

З огляду на перманентність виникнення проблеми фінансування політичних партій у всіх, без винятку, країнах, величезної ваги набуває культура корупційних скандалів, проведення журналістських розслідувань і реакції на них з боку правоохоронних органів. Наприклад, навіть у таких розвинутих демократіях, як Великобританія, прем'єр-міністр змушений звітувати, з ким він обідає, оскільки необачна обмовка представника його оточення може призвести до низки корупційних скандалів і звинувачень у впливі партійних донорів на урядову політику чи планування діяльності уряду. Так, нещодавній скандал порушив два важливі питання політичного життя Британії. Перше – звідки політичні партії беруть гроші на свою діяльність. Друге – наскільки реальною є загроза стороннього впливу на урядові рішення. Лейбористи дорікають консерваторам у тому, що їх фінансують мільйонери. Консерватори дорікають лейбористам, що ті отримують мільйони від профспілок. Закон у Великобританії не забороняє ні першого, ні другого, але вимагає декларації великих сум пожертв і забороняє приймати гроші від іноземних осіб чи компаній [5]. Наслідком виникнення цього скандалу стала низка відставок високопосадовців, публічний «звіт» прем'єра щодо своїх зустрічей та оприлюднення інформації щодо пожертв від донорів обома лідируючими партіями.

Іншим скандалом, який струснув європейську політику, стала відставка Президента Федеративної Республіки Німеччини Крістіана Вульфа. Скандал навколо президента

спалахнув після того, як газета Bild опублікувала матеріал про низьковідсотковий кредит в розмірі 500 тис. євро, який Вульф взяв у 2008 р. у дружини великого бізнесмена Егона Гіркенса. Також в ЗМІ з'явилися відомості про автомобіль Audi, який політик взяв в оренду на дуже вигідних умовах, інформація про його відпустки на віллах друзів і навіть звинувачення в тому, що він робив рекламу фірмі знайомого підприємця. Після ініціювання прокурорських розслідувань К. Вульф подав у відставку [6].

Підвищена корупційна чутливість європейської політики та зростання запиту на чесних кандидатів до українського парламенту стимулювали у нас питання про зрілість української політики, та наскільки питання боротьби з корупцією цікавило політичні партії у далекому 2007 р., і як це змінилося тепер, коли воно регулярно вноситься до суспільного порядку денного.

Проаналізувавши передвиборчу програму Партії регіонів 2007 р., бачимо, що серед питань, які піднімалися, були невідкладність судової реформи, пряма виборність суддів громадянами, зниження обсягу «тіньової» політики й економіки, сприяння подоланню корупції у суспільстві, захист свободи слова і поширення інформації, запровадження механізмів прозорості та громадського контролю, проведення адміністративної реформи, законодавче впровадження ефективної системи антикорупційного контролю, особливо в органах виконавчої і судової влади, силових структурах, у системі вищої освіти, медицини [7].

У програмі Партії регіонів, розміщеній на сайті, антикорупційна складова присутня у дуже узагальненому вигляді, незважаючи на те, що боротьба з корупцією є одним із пріоритетів Президента В. Януковича. У програмі Партії регіонів відсутній окремий розділ, присвячений питанням боротьби з корупцією або її протидією. Розділ другий «Зміцнення засад демократичного розвитку» опосередковано піднімає питання зміцнення демократії та верховенства права, посилення парламентського контролю за діяльністю виконавчої влади; прозорість діяльності влади та її підзвітність народу, створення належної правової бази для розвитку громадянського суспільства [8].

Палкий опонент Партії регіонів Блок Ю. Тимошенко у своїх передвиборчих обіцянках 2007 р. закликав до знищення корупційного союзу влади та тіньового капіталу, позбавлення чиновників права надавати зайві ліцензії, довідки, дозволи, здійснювати безпідставні перевірки; відновлення програми «Контрабанда – СТОП!», посилення кримінальної відповідальності за корупційну діяльність до довічного ув'язнення [9]. На жаль, наразі трансформацію поглядів партій, що входять до складу БЮТу, простежити неможливо, оскільки на сайті блоку, як такої, програми діяльності партії немає. Цікаво, що для 80 % електорату БЮТу важливий перехід депутатів з фракції у фракції [3]. Відповідно, піар-хід депутата з БЮТ Р. Забзалюка та скандал навколо перекупу «тушок» Партією регіонів мав зміцнити довіру електорату.

Передвиборча програма парламентських центристів, блоку Литвина, у 2007 році акцентувала найбільше на парламентській корупції і пропонувала її вирішення через впровадження механізму звітування народних депутатів та їх відкликання; скасування депутатської недоторканності та ліквідацію всіх депутатських привілеїв; прирівняння корупції до державної зради; запровадження обов'язкового декларування доходів і витрат не тільки держслужбовців, а й членів їх сімей, всіх осіб, хто розпоряджається їхнім майном; позбавлення пенсійного забезпечення держслужбовців, які притягуються до відповідальності за хабарництво, зловживання службовим становищем; обов'язкової конфіскації незаконно набутого майна як у держслужбовців, так і у їхніх найближчих родичів; скасування умовних строків та амністії для засуджених за корупційними статтями; розроблення стандарту якості державних послуг; звільнення з посад тих, на кого є нарікання з боку громадян; скасування політичного статусу міністрів [10]. Програма, розміщена на сайті Народної партії, не зазнала жодних змін з 2007 р.

Передвиборчі обіцянки блоку «Народний Союз Наша Україна» – «Народна самооборона» ґрунтувалися на критиці корумпованості правлячої коаліції у Верховній Раді, розкраданні державного майна. Саме ці причини ставилися у

кут столу як підстава для розпуску Президентом В. Ющенком ВРУ у 2007 р. В основі передвиборчої програми блоку у 2007 р. лежала програма Президента України В. Ющенка «Десять кроків назустріч людям». Якраз 9-ий крок цієї програми стосувався важелів, що змусять владу працювати для людей, проведення рішучої боротьби з корупцією (зловживання службовим становищем, проведення прозорих і демократичних парламентських виборів, запровадження системи зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників шкіл, зняття депутатської недоторканості, ефективне притягнення до відповідальності суддів) [11]. У самій програмі 2007 р. тези повторювалися з наведенням загальних способів досягнення поставлених завдань (наприклад, введення інституту мирових суддів, скасування депутатських квартир тощо) [12].

У програмі партії, розміщеній на сайті «Народного Союзу Нашої України», питання боротьби з корупцією набули більш загальних рис: «Наша мета – розбудова такої держави, якою зможе пишатися кожен українець, де б він не жив. Ми бачимо Україну державою, в якій реалізується принцип верховенства права, шануються закони та забезпечується правопорядок, де відповідальна та професійна влада працює для людей, які її обрали, передусім дбаючи про національні інтереси, честь і гідність українського народу»; виключення можливості тіньових торгів та запровадження громадських обговорень і консультацій на всіх етапах підготовки рішень, а також моніторинг їх реалізації [13]. Проте окремо в документі, що називається «Платформа національного оновлення і розвитку» і виконує функцію такого собі плану дій, є пункт, що стосується прийняття антикорупційних законів та забезпечення їх неухильного виконання; введення суворої публічної звітності державних службовців усіх рівнів про результати роботи; запровадження обов'язкового декларування доходів, видатків і власності чиновників та їх родичів; запровадження електронного урядування, прирівнювання електронного документообігу до паперового [14]. Нещодавні заклики народного депутата України Володимира В'язівського до народних депутатів України з пропозицією в обов'язковому

порядку оприлюднити декларації про доходи свідчать про важливість антикорупційної теми у дискурсах цієї політичної сили. Також паном В'язівським була оприлюднена інформація про те, що минулого року депутати – члени парламентської групи «Наша Україна» надали для публікації декларації про свої доходи, отримані у 2010 р. [15]. Була зроблена заява, що декларації за 2011 р. будуть оприлюднені на сайті партії незабаром. Видається декларативною публічна критика представниками партії «Народний Союз Наша Україна» урядових законопроектів № 9634 та 10006, які були спрямовані на внесення виключень до сфери держзакупівель.

Як окремого документа, програми «Народної самооборони» немає на сайті політичної сили. У інформації про партію, як один з принципів, вказується «не бери і не давай хабарів» і «не кради і не давай красти іншим», що, звичайно, не може вважатися певним баченням боротьби з корупцією, що властиве цій політичній силі [17].

Передвиборча програма Комуністичної партії України 2007 р. наголошувала на скасуванні недоторканності президента, народних депутатів України, суддів, інших державних посадових осіб; ліквідації тіньових і корупційних фінансових схем; наведенні порядку у використанні бюджетних коштів; зменшенні на 50 % витрат на утримання державного апарата; скасуванні несправедливих пільг для вищих чиновників [18].

На сайті КПУ можна ознайомитися з антикризовою програмою, що датована 2011 р., у якій пропонується, з метою попередження корупції та нецільового використання державних ресурсів, провести аудит і впорядкування державних і галузевих цільових програм, розробити оптимальну систему розподілу прибутків від інвестиційної діяльності між державою та інвестором, передбачена жорстка відповідальність посадових осіб державних підприємств за невиконання державних планів і програм, очікується, що це призведе до ліквідації схем тіньового партнерства, виведення капіталу за кордон, зниження корупції та нецільового використання бюджетних коштів. До зниження рівня корупції, на думку комуністів, має призвести проведення

адміністративної реформи та зниження рівня корупції шляхом співвідношення кадрових завдань та обсягу адміністративних послуг, що надаються державою, підвищення соціальної захищеності держслужбовців, удосконалення нормативно-правової бази, усунення «конфлікту інтересів», боротьба зі злочинністю та корупцією, очищення правоохоронних органів від хабарників і «перевертнів», оптимізація системи надання адміністративних послуг через введення більш жорстких покарань за корупцію та зловживання службовим становищем і посадові злочини чиновників, прийняття Закону «Про конфлікт інтересів», перерозподілу адміністративних послуг на нижчі щаблі [19].

На нашу думку, у цьому аналізі заслуговують бути представлені й нові партійні гравці, які, згідно з останніми експертними та соціологічними опитуваннями, мають шанси скласти конкуренцію провладній політичній еліті. Такі, як партія «Фронт змін» А. Яценюка та «УДАР» В. Кличка. Проаналізувавши дані соціологічного опитування Центру Разумкова, що було проведене з 9 по 16 грудня 2011 р., бачимо, що ці дві партії мають шанси подолати 5 % бар'єр [20].

У «Позиції партії «Фронт змін»», яка фактично є програмним документом цієї політичної сили, позиція партії щодо питання боротьби з корупцією викладена досить абстрактно. Зокрема, очільників партії хвилюють питання корупції в економічній, адміністративній (дозволи, ліцензії тощо), комунальній сферах і проблема корумпованості влади [21]. Ніяких способів досягнення цих амбітних цілей запропоновано не було. «Фронт змін» ініціював формування уряду змін як відгалуження власної політичної сили. «Програмна платформа» якого теж надзвичайно загальна і питання корупції у ній піднімається лише у контексті забезпечення безпеки громадян і рівності усіх перед законом [22].

Натомість партія «УДАР» питанням антикорупції присвятила цілий розділ. Автори програми визначити такі складові «корупційної піраміди», як політична корупція (специфіка виборчої системи, відсутність внутрішньопартійної демократії), бюджетна корупція (можливість доступу

представників партій-переможців до ресурсів державного і місцевих бюджетів, вплив представників партій отримують важелі впливу на публічних службовців), корупція в адміністративних органах (зловживаннях чиновників при наданні адміністративних послуг), корупція в системі правосуддя, корупція в освіті, охороні здоров'я [23]. На відміну від попередніх програмних документів, тут пропонується низка системних заходів, спрямованих на зменшення обсягу корупції: удосконалення законодавства з метою усунення корупційних можливостей; проведення реформ; причетні до хабарництва особи позбавляються можливості займати посади на публічній службі; роль держави зводиться до реєстрації бізнесу, стягнення податків і дотримання законодавства суб'єктами підприємницької діяльності. Контакти приватних осіб з публічною адміністрацією відбуваються переважно за допомогою електронних чи телефонних засобів спілкування або поштою; розмежовано політичні і адміністративні посади в органах влади; подолано системний конфлікт інтересів в діяльності органів публічної адміністрації; забезпечено доступ до публічної інформації; реформу інспекційної діяльності публічної адміністрації; удосконалено статус публічних службовців; визначено орган влади, уповноважений в Уряді на аналіз, вироблення і реалізацію державної антикорупційної політики; змінено ставлення суспільства до «хабара» як до можливості швидкого вирішення питання на свою користь [23]. Позиція партії «УДАР» є найбільш цілісним баченням ситуації з корупцією державі й шляхів її вирішення, віддалено нагадуючи ідеї Партії регіонів, БЮТу та КПУ.

Напередодні парламентських виборів 2012 р. у кандидатів у народні депутати є можливість довести свою добропорядність, чесність і прагнення подолати корупцію, підтвердивши тим самим свої попередні передвиборчі обіцянки та партійні гасла. Так, українськими громадськими активістами з руху «Чесно» був запозичений досвід румунських колег. У Румунії перед виборами в 2004-го діяла моніторингова кампанія «Чистий парламент», завдяки якій громадські організації тоді домоглися вилучення зі

списків політичних партій 98 кандидатів із сумнівною репутацією. Принцип кампанії — отримати суспільну вигоду з політичної боротьби. Під громадську перевірку потрапила, як пост-комуністична Соціал-демократична партія Румунії, яка на той час була при владі вже дев'ять років, так і опозиційні партії. Була створена коаліція з неурядових організацій, профспілок і студентів та спільно вироблені критерії доброчесності (чи кандидат не служив агентом спецслужб у комуністичні часи; чи не був замішаний у корупційних схемах; чи просував когось зі своїх родичів або знайомих на державні посади; чи має бізнес сам або його родичі, який може створити конфлікт інтересів на державній посаді; чи має доходи, не враховані в податковій декларації, та чи кандидат змінював членство в партіях і фракціях більш як двічі). Румунський парламент нараховує 467 місць в обох палатах. Для того щоб перевірити біографію кожного за цими критеріями, громадські активісти запросили до співпраці пресу. Двоє журналістів робили дослідження незалежно один від одного по одному і тому ж кандидату, зібрані матеріали перевіряли і потім йшли з ними в офіси всіх партій. Там представляли критерії та пропонували кандидатам від партій, хто не відповідав критеріям, відмовитися від балотування. Таким чином, зі списків вилучили 98 кандидатів — половину з тих, кого забракували громадські активісти. Загальний список опублікували у пресі. Імена і прізвища тих, кого партії не захотіли вилучити, написали на листівках, які роздали людям на кожній виборчій дільниці. Листівку також розмістили в інтернеті. Результатом такої кампанії громадськості стала перемога соціал-демократів з незначним відривом від демократів і націонал-лібералів на парламентських виборах. Це стало однією з причин перемоги лідера демократів Траяна Басеску на наступних, уже президентських виборах наприкінці 2004-го. Так, усіх 14 осіб, яких вимагали виключити громадські активісти зі списку Демократичної партії, було виключено [24].

Вибори в Румунії проходили за закритими партійними списками. В Україні система змішана, тому відстежувати біографії кандидатів буде легше, особливо висуванців у

мажоритарних округах. Наразі громадський рух «Чесно» намагається імплементувати румунську методику в Україні. Рух утворився 29 жовтня 2011 р. під час акції «Фільтруємо парламент за 24 години» – рівно за рік до чергових парламентських виборів в Україні. Серед критеріїв, на яких зосередили увагу активісти руху: відсутність фактів порушень прав і свобод людини; незмінність політичної позиції відповідно до волевиявлення виборців; непричетність до корупційних дій; прозорість задекларованих доходів і майна та їх відповідність способу життя; особисте голосування в парламенті й участь у засіданнях парламенту та роботі комітетів. Діяльність Руху зосереджена на двох ключових етапах – до офіційного початку виборчої кампанії в липні 2012 р. і після старту [25]. До початку виборчої кампанії учасники Руху планують провести регіональні презентації та дослідити на відповідність критеріям 450 нинішніх народних депутатів. За результатами дослідження активісти вимагатимуть від партій не включати у нові виборчі списки тих, хто не відповідатиме визначеним критеріям. З офіційним початком кампанії, в липні 2012 р., експерти та аналітики Руху проведуть дослідження кандидатів-мажоритарників. Загалом очікується 3 500–4 000 кандидатів. Результатом дослідження стане “барометр доброчесності” кандидатів, з яким зможе ознайомитися кожен виборець [26]. Варто зауважити, що, незважаючи на національну презентацію діяльності руху «Чесно», створення мережі регіональних координаторів і його підтримку багатьма публічними фігурами, поки що діяльність руху є скоріше віртуальною, ніж реальною. Робота руху призупинилась на об’єднанні регіональних громадських організацій, підписанні маніфесту «Чесно» та зверненні до народних депутатів з вимогою оприлюднити свої доходи, ініціюванням невеликої кількості регіональних журналістських розслідувань.

Підбиваючи підсумки, варто зауважити, що не варто сподіватися на високу ефективність від діяльності руху. Незважаючи на те, що аналогічний рух отримав широку суспільну підтримку у Румунії та мав вплив на перебіг подальших виборчих кампаній, в Україні, на нашу думку,

він не матиме того ефекту через низьку присутність у пресі, відсутність культури реакції на корупційні скандали в українській політиці та брак організованості зусиль організацій громадянського суспільства. Хоча, зважаючи на те, що всі найбільші політичні гравці більшою чи меншою мірою надають ваги питанням антикорупції, – заклики взяти участь у моніторинговій кампанії є доцільними, обґрунтованими та могли б стати додатковим засобом політичної реклами.

Аналіз передвиборчих програм політичних партій 2007 р. і програм партій, розміщених на їх сайтах, показав, що жодна політична сила, крім партії В. Кличка, не має чіткого уявлення, з яким видом корупції вона хотіла би боротися і якими саме методами. Загальна тенденція включення антикорупційної складової до програмних документів дає підстави вважати, що тема корупції займе важливе місце у передвиборчих програмах до парламентських виборів 2012 р. і часто згадуватиметься у політичній риторичі.

Якщо є суспільний попит, то обов'язково з'явиться і пропозиція. Відповідно, варто очікувати появу нових гравців, які будуть здійснювати внутрішній моніторинг перебігу передвиборчої кампанії та якості кандидатів. Наприклад, контактна група Трансперенсі Інтернешнл в Україні, оскільки багато підрозділів цієї організації по всьому світу вже здійснює ефективні моніторингові кампанії. Не виключено, що претенденти на місця у парламенті будуть намагатися всіляко залучитися громадською підтримкою, враховуючи загальний курс влади на співпрацю з неурядовими організаціями по різних напрямках вироблення публічної політики.

1. Президент закликав забезпечити рівні умови для всіх політсил на виборах до Ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.dt.ua/POLITICS/prezident_zaklikav_zabezpechiti_rivni_umnovi_dlya_vsih_politsil_na_viborah_do_radi-100066.html

2. Політична корупція перехідної доби \ пер. з англ. \ за ред.: С. Коткіна та А. Шайо. – К. : «К.І.С.», 2004. – С. 281–282.

3. Усі критерії, виділені громадським рухом «Чесно» для оцінки депутатів і кандидатів у депутати, визнані громадською думкою важливими [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// dif.org.ua/ua/press/kfkerghjowghojk](http://dif.org.ua/ua/press/kfkerghjowghojk)

4. Global Integrity Report: Ukraine 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.globalintegrity.org/report/Ukraine/2011>

5. Цюпин Б. Фінансування політичних партій і загроза корупції [Електронний ресурс]. / Б. Цюпин. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24531424.html>

6. Гучний скандал навколо Крістіана Вульфа може обернутися серйозною політичною кризою в Німеччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/svit/prezident-nimechchini-pishov-uvdstavku.html>

7. Партія регіонів. Передвиборна програма [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://novynar.com.ua/files/bloki_party/party_region/1520

8. Програма Партії регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.partyofregions.org.ua/ru/about/program>

9. Передвиборна програма Блоку Юлії Тимошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://da-ta.com.ua/election_programs/2871.htm

10. Блок Литвина. Передвиборна програма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://novynar.com.ua/files/bloki_party/block_litvina/1518

11. Ющенко В. 10 кроків назустріч людям [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.president.gov.ua/docs/10krokiv.pdf

12. Передвиборна програма НУ-НС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://novynar.com.ua/files/bloki_party/nuns/1513

13. Програма політичної партії «Народний Союз Наша Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.razom.org.ua/documents/443/>

14. Платформа національного оновлення і розвитку «Народного Союзу Наша Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.razom.org.ua/documents/443/>

15. В'язівський: Кожен народний депутат має оприлюднити декларацію про свої доходи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.razom.org.ua/news/14074/>

16. «Наша Україна» категорично засуджує наміри влади легалізувати корупцію у сфері держзакупівель [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.razom.org.ua/news/13995/>

17. Політична партія «Народна Самооборона» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nso.org.ua/ua/about>

18. Передвиборна програма КПУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://novynar.com.ua/files/bloki_party/kommunist_party/1515

19. Антикризисная программа Компартии Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kpu.ua/category/library/>

20. Громадська думка про підсумки 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=386

21. Позиція Партії «Фронт змін» – За що ми, проти чого і чому [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://frontzmin.ua/ua/party/position.html>

22. Програмна платформа Уряду змін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://frontzmin.ua/ua/uryad-zmin/ideology.html>

23. Програма партії «УДАР»: антикорупційна політика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://klichko.org/ua/about/programma/antikoruptionsyna-politika>

24. Луб'янов І. «Державній корупції має протистояти ціла армія людей» // «Газета по-українськи» № 1369 від 14.02.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.ua/articles/comments-newspaper/_derzhavnij-korupciji-mae-protistoyati-cila-armiya-lyudej/422526

25. Критерії доброчесності кандидата руху «Чесно» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://chesno.org/criteria/>

26. Громадянський рух «Чесно» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://chesno.org/background/>

В'ячеслав Яремчук

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ВИБОРЧОЇ СТРАТЕГІЇ ТА ТАКТИКИ (1994–2010 рр.)

Стаття присвячена аналізу виборчої стратегії і тактики КПУ, її зміни упродовж тривалого часу (1994–2010 рр.), внутрішніх і зовнішніх складових цього процесу.

Ключові слова: Комуністична партія України, виборча стратегія і тактика, президентські вибори, парламентські вибори.

Vjacheslav Jaremchuk. Communist party of Ukraine: analysis of election strategy and tactics (1994–2010). The article is dedicated to the analysis of election strategy and tactics of Communist party of Ukraine, its modification during the long period (1994–2010 yy), internal and external components of this process.

Key words: Communist party of Ukraine, election strategy and tactics, elections of President, elections of Parliament.

КПУ належить до політичних партій, створених під час першої хвилі сучасного національного партогенезу, який розпочався наприкінці 90-х рр. ХХ ст. Незважаючи на доволі тривалий вік – майже 20 років, Компартія, на відміну від більшості інших партій, продовжує відігравати помітну роль у партійній системі України. Загалом, історії утворення та діяльності КПУ, враховуючи її статус як наступниці Компартії України, що монополює діяла на теренах УРСР у радянський час, її вагу у суспільно-політичних процесах незалежної України, була присвячена низка досліджень, основні з яких вийшли на зламі ХХ–ХХІ ст., після чого спостерігався певний спад зацікавлень дослідників цією тематикою. Серед них роботи, присвячені як історії й діяльності КПУ, її лідерів, позиціонуванню партії у національній партійній системі [1], так і наукові дослідження, що стосувалися новітніх суспільно-політичних процесів України, президентсько-парламентських виборів тощо [2]. Важливим джерелом, який висвітлював сучасну історію КПУ, її позицію по багатьом суспільно-політичним проблемам, стали збірники статей і промов відомих діячів КПУ, серед них – П. Симоненка, Л. Грача, Г. Крючкова та ін. [3].

Як відомо, КПУ, яку від початку очолював П. Симоненко, було утворено на хвилі протестних акцій прибічників лівої ідеї, спрямованих на відновлення забороненої у серпні 1991 р. КПУ (реєстраційний номер 107), що успішно завершилося на II етапі Всеукраїнської конференції комуністів 19 червня 1993 р. у м. Донецьку. Партія була зареєстрована Мін'юстом України у жовтні 1993 р. (реєстраційний номер 505).

З моменту утворення КПУ визначила себе як партію «переконаних прибічників комунізму», борця за відстоювання принципів соціальної справедливості та справжнього народовладдя. Засудивши «контрреволюційний переворот» 1991 р. й актуалізувавши ідею назрівання в Україні «революційної ситуації», КПУ у своїй Програмі (1995 р.)

задекларувала прагнення усунути від влади «буржуазно-націоналістичні, антисоціалістичні сили», встановлення народовладдя у формі Рад, скасування інституту президентства, відновлення соціалістичного характеру розвитку суспільства, що мало бути досягнуте ненасильницьким шляхом. У галузі зовнішньої політики висувалися завдання скасування «біловезької змови», поглиблення співробітництва й інтеграційних процесів у рамках СНД, відродження на новій основі Союзу «братніх народів» [4, с. 370–394]. Згодом згадана позиція була доповнена обґрунтуванням необхідності приєднання України до ЄЄП, Митного союзу (країн Росії, Білорусі та Казахстану), розширення співпраці з країнами колишнього СРСР не лише в економічній, гуманітарній, але й у військовій сферах. Традиційно партія виступала за встановлення статусу російської мови як другої державної мови.

Згідно з Програмами, КПУ визначалася як партія авангардного типу, що, у свою чергу, заперечувало можливість перетворення її на парламентську партію й передбачало відновлення комуністами політичного лідерства. Однак такі радикальні настанови, що спиралися на традиційні ідеологічні постулати, були артикульовані під впливом ілюзії, переоцінки реальних можливостей партії як щодо неї самої (політичної інституції), так і стосовно впливів у суспільстві.

Так, спираючись на здобутки своєї попередниці, яка станом на середину 1991 р. об'єднувала у своїх лавах 2,7 млн комуністів, після відновлення КПУ швидко набула домінуючого становища у лівому сегменті партійної системи України, перетворившись на одну з наймасовіших і найдисциплінованіших партій, впливову опозиційну силу країни. У своїх лавах, окрім багатьох членів забороненої у 1991 р. Компартії України, вона об'єднала вихідців з СПУ, інших ліворадикальних організацій. Існуючий професійний кадровий потенціал, напрацювання в ідеологічній та організаційних сферах, розгалужена мережа партійних організацій помітно виділяли КПУ поміж інших партій, які страждали вузькою соціальною базою.

Але, як виявилось, ці перші успіхи не йшли ні в яке порівняння з потугою колишньої Компартії й натомість

виявилися нетривалими у часовому просторі. Згідно з даними КПУ, у 1993 р. партія нараховувала 120 тис. членів, а на етапі найбільшої популярності на початку 2000 р. її чисельність була доведена до 142 тис. членів [5, с. 16, 17; 6, с. 49] (до порівняння – це приблизно удвічі більше чисельності РУХу, який до свого розколу у 1998 р. нараховував біля 60 тис. членів). У складі партії діяли Кримська республіканська, 24 обласних, Київська та Севастопольська міські регіональні організації. На вищому етапі розвитку партії (кінець 90-х рр. ХХ ст.) партія мала 750 міських і районних партійних організацій, майже 9 тис. первинних парторганізацій [7, с. 5]. На початку ХХІ ст., у зв'язку з розвитком кризових явищ в середовищі партії, її чисельність складала менш ніж 90 тис. членів. Наслідком втілення програми модернізації та омолодження КПУ (з 2008 р.) її чисельність у 2011 р., зросла до 111 тис. членів [8, с.4.]. У той же час, партії не вдалося зберегти мережі первинних осередків, чисельність яких на початку 2012 р., згідно з офіційними даними Мін'юсту України, складала менш ніж 7 тис. [9] Серед вузьких місць діяльності КПУ було й те, що комуністи втратили представництво у більшості трудових колективів, навчальних закладах [8, с. 4].

За майже двадцять років свого існування КПУ, окрім поодиноких випадків, пов'язаних із виборчими перегонами, так і не вдалося втілити у практику ідеї створення всеукраїнського блоку лівих сил («міцної коаліції справді демократичних сил»), який неодмінно бачився під проводом комуністів. Натомість, взаємостосунки КПУ з іншими партіями лівого спектра, передусім з найпотужнішими з них – СПУ, СелПУ, ПСПУ та ін., незважаючи на близькість їх ідейно-політичних платформ, через ідеологічні та міжособистісні суперечності перейшли у нинішній час у сферу гостро-конкурентного протистояння.

Додаткові труднощі у діяльності партії, окрім владних чинників опонуєчих комуністичній ідеї національно-радикальних партій, які неодноразово, однак безрезультатно, ініціювали питання про заборону її діяльності, створювало існування партій-клонів, що використовували подібні до КПУ назви і символіку. Свою від'ємну роль відіграла й

критика КПУ з боку ультракомуністичного середовища, яке постійно звинувачувало українських комуністів в «опортунізмі і ревізіонізмі», «націонал-комунізмі», відході від стрижневого принципу «диктатури пролетаріату», заграванні з православною церквою та «середнім класом» тощо [10, с. 55–59; 5, с. 38].

Нетривалим виявилось й доволі стрімке у 90-х рр. ХХ ст. зростання впливу КПУ серед різних прошарків українського суспільства (особливо серед ветеранів, пенсіонерів, робітничого класу та селянства, працівників бюджетної сфери), викликаних загостренням в країні політичної та соціально-економічної кризи, неспроможністю національно-демократичних сил кардинальним чином покращити ситуацію, що в умовах політичної дезорієнтації посилювало в Україні ностальгічні настрої за радянським минулим. У свою чергу, експлуатація в програмно-ідеологічній сфері КПУ усіх позитивних рис колишнього СРСР, соціальної справедливості дозволило партії тривалий час охопити своїм впливом ностальгуючо-протестний електорат України.

Однак, вже у середині 90-х рр. ХХ ст. прагнення комуністів поширити свої впливи передусім на робітничий клас, взяти під контроль державні та альтернативні профспілки виявилися для неї невдалими. Через це КПУ була вимушена розгорнути активну діяльність по створенню близьких до її платформи громадсько-політичних організацій, серед них – Всеукраїнський союз робітників, Всеукраїнський Союз жінок-трудівниць «За майбутнє дітей України», Союз радянських офіцерів, комсомол (ЛКСМУ), але вони не стали масовими. Подібну діяльність проводила й Кримська республіканська організація КПУ, створивши в АР Крим низку підконтрольних їй громадських організацій і поширюючи вплив на деякі існуючі, серед них – Кримський фонд духовної культури, Кримська республіканська Рада ветеранів війни, праці та Збройних Сил, громадсько-патріотичний рух «Родина», Спілка жінок-трудівниць, Союз робітників Севастополя, комсомольська, піонерська організації та ін.

Починаючи з початку ХХІ ст., в українському суспільстві набирала обертів тенденція втрати довіри до КПУ, що,

на думку експертів, пов'язувалося з низкою факторів, серед них – загальне падіння популярності комуністичної ідеології, дії керівництва КПУ, які не завжди відповідали декларованому опозиційному курсу, відповідні демографічні зміни, малопотужна фінансова база партії, більш ефективні дії політичних опонентів комуністів. Прогресуюча ж динаміка втрати електоральних впливів КПУ примусило її керівництво у середині першого десятиліття ХХІ ст. визнати невідрадні реалії, що соціальною базою комуністів виявився не робітничий клас з чітко вираженими політичними й економічними інтересами, але маси населення, об'єднані протестними настроями, які ситуативно висловлювали свою підтримку комуністам в основному у зв'язку з незадоволенням падіння рівня життя [11, с. 162]. Через це нова редакція Програми КПУ (прийнята у 2011 р.), підтвердивши правильність попередніх висновків щодо наростання в українському суспільстві глибоких конфліктів, «визрівання революційної ситуації», розширила соціальну базу КПУ, залучивши до неї, окрім традиційного сегмента (робітничий клас, селянство, трудова інтелігенція), ще й малих і середніх підприємців. Натомість, Програма підтвердила головну мету партії, яка полягала у побудові в Україні соціалізму, відновлення союзу братніх народів (Союзу Радянських Республік) [12, с. 3], що мало здійснитися шляхом класової боротьби трудящих проти буржуазії, об'єднаних навколо робітничого класу та його авангарду – КПУ.

У практиці політичної діяльності КПУ, декларуючи себе як єдину «системну і конструктивну» опозицію, традиційно знаходилася у гострій опозиції до президентів Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко (критику Президента В. Януковича комуністи активно розпочали, головним чином, на зламі 2011–2012 рр., що пов'язувалося з новим виборчим циклом). КПУ негативно сприйняла нову Конституцію України 1996 р., «помаранчеву революцію» 2004 р., характеризуючи їх відповідно як «буржуазно-націоналістичну» й «антинародну», вияв агресивних «націоналістів» та «олігархів» [13, с. 22; 14, с. 65].

Окрім активної участі у громадсько-політичному житті, КПУ стала однією з небагатьох політичних партій України,

яка з 90-х рр. ХХ ст. регулярно брала участь у президентських і парламентських виборчих кампаніях. На дострокових президентських виборах 1994 р. КПУ, враховуючи ту обставину, що особа П. Симоненка ще не набула всеукраїнського політичного статусу, підтримала кандидатом у Президенти України голову СПУ О. Мороза. У II турі виборів партія виступила на підтримку Л. Кучми – представника «червоного директорату», близького за своєю передвиборчою риторикою до КПУ, який і став Президентом України. Однак, з проголошенням новообраним Президентом ліберально орієнтованого курсу ринкових реформ, початком широкомасштабної приватизації, зближення з НАТО, вже наприкінці 1994 р. КПУ переходить до опозиції.

Стратегічну увагу КПУ приділила президентській виборчій кампанії 1999 р. Не досягнувши згоди з низкою лівих партій – СПУ, СелПУ та ПСПУ стосовно висунення єдиного кандидата на пост Президента України від партії на президентських виборах було висунуто претендентом П. Симоненка, який виступив з рішучою критикою ринкових реформ Л. Кучми, запропонувавши у своїй передвиборчій програмі альтернативний курс, що полягав у переході України до відновлення соціалізму. У I турі виборів (31 жовтня 1999 р.) П. Симоненко отримав 5 849 077 (22,24 %) голосів виборців. Хоча у II турі виборів (14 листопада 1999 р.) лідеру КПУ вдалося збільшити чисельність своїх прибічників (10 665 420 голосів виборців, 37,8 %), отримавши першість у 10 Центрально-Східних і Південних регіонах України, він поступився перемогою Л. Кучмі.

Програш на президентських виборах виявився досить болючим для КПУ. Він підвів своєрідну риску висхідному розвитку партії, засвідчивши невідповідність її радикально-протестної програми настроям суспільства, що позначилося у втраті підтримки з його боку, посиленні розбіжностей між комуністами й іншими лівими партіями, поглибленні внутрішніх кризових явищ, що в умовах прогресуючого процесу «старіння» організації викликало не лише помітне зменшення її чисельності, але й появу загрози перетворення її у партію «другого ешелону».

У зв'язку з цим квітневим 2004 р. Пленумом ЦК КПУ були висунуті рішучі завдання на «президентсько-парламентський цикл 2004–2006 рр.», реалізація яких мала призвести до кардинальної зміни ситуації. Характеризуючи себе як опозиційну силу до Президента Л. Кучми та Прем'єр-міністра В. Януковича, демократичної опозиції на чолі з В. Ющенком і Ю. Тимошенко, КПУ накреслила програму-мінімум і програму-максимум, які полягали у досягнення перемоги на президентських (2004 р.) та парламентських (2006 р.) виборах. Згадані заходи за рахунок проведення реформи політичної системи, ліквідації інституту президентства, запровадження виборів народних депутатів України на пропорційній основі мали створити «плацдарм» для початку відбудови соціалізму. Виходячи з позиції про недоцільність утворення виборчого альянсу лівоцентристських партій від КПУ претендентом на посаду Президента України був висунутий П. Симоненко [15, с.1–4; 16, с. 33; 17, с.12–17].

Однак під час виборчого марафону КПУ довелося зіткнутися з тим, що її традиційні опозиційні гасла, спрямовані на протестний електорат, почали активно експлуатуватися іншими претендентами, які мали набагато більші ресурси, що у кінцевому рахунку нейтралізувало впливи комуністів. Компартія виявилася неготовою і до фактору «регіонального патріотизму» по лінії Схід – Захід, який використовували найбільш ймовірні претенденти на посаду Президента. Враховуючи ці обставини, результати I туру голосування (31 жовтня 2004 р.) виявилися для КПУ невдалими. П. Симоненко отримав 1 396 135 (4,97 %) голосів виборців, зайнявши 4 місце (після В. Ющенка, В. Януковича та О. Мороза) серед 24 претендентів. Хоча під час II туру виборів комуністи артикулювали своє негативне ставлення до обох претендентів – В. Ющенка та В. Януковича, політичні оглядачі були схильні трактувати позицію КПУ як таку, що перебувала на боці останнього [18, с. 91]. Будучи противниками «помаранчевої революції», КПУ у подальшому перейшла до тактики непримиренної опозиції стосовно Президента В. Ющенка.

Стрімка втрата підтримки електорату змусила КПУ напередодні останніх президентських виборів в Україні

повернутися до практичної реалізації ідеї об'єднання лівих сил України – цієї програмної настанови партії, що набула особливої актуальності після президентських виборів 2004 р. Однак, створений під її патронатом, згідно з рішенням II етапу XLIII з'їзду КПУ (жовтень 2009 р.), Блок «Лівих та лівоцентристських сил» («Лівий блок») [19, с. 1], до якого увійшли окрім КПУ, ще три малопотужні партії – Партія «Справедливість», Політична партія «Союз Лівих Сил», СДПУ(о) (його проігнорували СПУ та ПСПУ) не лише не спромігся стати консолідуючим загальнонаціональним центром, але й створити конкуренцію головним суб'єктам виборчих перегонів. За результатами I туру виборів (17 січня 2010 р.) П. Симоненко отримав 872 908 (3,55 %) голосів виборців, зайнявши 6-е місце серед 18 претендентів. Напередодні II туру виборів Президента України між «Лівим блоком» та кандидатом у Президенти України В. Януковичем була підписана довгострокова Угода про співпрацю, у якій претендент зобов'язувався у разі перемоги взяти до уваги гасла лівих партій у соціально-економічній і політичній сферах. Невдовзі після завершення невдалої для комуністів президентської кампанії «Лівий блок» у зв'язку зі змінами у національному законодавстві 2010–2011 рр., які вилучили виборчі блоки з виборчого процесу*, був знятий з порядку денного політичного життя країни.

Після відновлення у 1993 р., КПУ стала єдиною політичною партією України, яка як суб'єкт виборчого процесу брала участь у виборах народних депутатів Верховної Ради України II–VI скликань, утримуючи першість за чисельністю партійного представництва у парламенті II–IV скликань. Партія тривалий час мала високу підтримку виборців переважно Південно-Східної та Центральної України, що дозволяло їй долати виборчі бар'єри і створювати самостійні парламентські фракції.

* Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» № 2487-VI від 10.07.2010 р. (із змінами від 30.08.2010 р.), Закон України «Про вибори народних депутатів України» № 4061-VI від 17.11.2011 р.

Враховуючи свої впливи у трудових колективах, напередодні дострокових парламентських виборів 1994 р. КПУ виступала проти прийняття нового виборчого закону на пропорційній основі, а у ході виборчої кампанії координувала свої дії з СПУ та СелПУ. У Верховній Раді України II скликання (1994–1998 рр.) КПУ отримала 99 мандатів народних депутатів, що не йшло ні в яке порівняння з представництвом від інших парламентських 15 партій і дозволило їй зайняти домінуюче становище у парламенті. Завдяки підтримці найпотужнішої у Верховній Раді України фракції КПУ спікером парламенту було обрано О. Мороза.

Однак, не зважаючи на те, що у парламенті КПУ, СПУ та СелПУ були представлені більш ніж 120 депутатами, їм не вдалося ефективно протидіяти угрупованням національно-демократичних партій і рухів, «партії влади», утворити ліву парламентську більшість. Загальна ж слабкість Верховної Ради України в умовах гострої конкуренції її фракцій, невдовзі призвела до формування сильної президентської виконавчої влади. У цих умовах фракція КПУ разом зі своїми союзниками виявилася не в змозі протидіяти прийняттю нової Конституції України (1996 р.), продовженню масової приватизації, провести через парламент низку соціально-орієнтованих законодавчих актів.

Враховуючи те, що КПУ не вдалося зайняти у парламенті ключові позиції, її тактика зазнала певних коректив. Так, за визначенням П. Симоненка, в Україні відбувся перехід до «третього, найважчого періоду так званої незалежності – етапу загострення класової боротьби», через це, принаймні вже у 1996 р., з його боку пропагувалася ідея щодо можливості «повалення влади буржуазії мирним шляхом» (з допомогою звичних пролетарських засобів – страйків, мітингів, демонстрацій тощо), виходячи з чого, парламентські методи боротьби визнавалися для комуністів другорядними. Через це КПУ відмовилася у 1996 р. від своєї участі в коаліційному уряді. Тим не менше, фракції КПУ все ж довелося відмовитися від ролі непримиренної опозиції і по ряду питань підтримати дії уряду, його ринкові реформи.

Значним успіхом для КПУ завершилися вибори до Верховної Ради України III скликання (1998–2002 рр.), які відбулися 29 березня 1998 р., і вперше проходили за пропорційно-мажоритарною виборчою системою, серед прибічників запровадження якої були і комуністи. Напередодні виборів КПУ провела успішні переговори з виборчим блоком СПУ–СелПУ, що дозволило скоординувати їх зусилля під час виборів, заклало основу для утворення у майбутньому міжпартійної депутатської коаліції. Натомість, КПУ стикнулася з серйозною проблемою, коли, експлуатуючи ліві гасла, на «протестний електорат» поширили свої впливи низка правих чи «нейтральних» партій. Через перетинання електорального поля особливого напруження досягли стосунки між КПУ та ПСПУ, лідери яких звинувачували один одного у «зраді» чи співробітництві з владою.

За результатами виборів КПУ отримала найбільшу за свою історію електоральну підтримку – 6 550 353 (24,65 %) голосів виборців при 4 % виборчому бар'єрі, що дозволило партії з великим відривом від конкурентів зайняти 1-е місце серед 30-и учасників виборів. У 18-и регіонах України КПУ стала першою, ще у 6-и увійшла до трійки лідерів, не подолавши виборчого бар'єру лише у двох областях. КПУ отримала 123 мандати народних депутатів. Незважаючи на те, що у парламенті фракція комуністів залишалася найчисельнішою поміж парламентських партій, вона вперше майже удвічі поступилася сукупному представництву від партій не комуністичної спрямованості. Загальна чисельність депутатів від КПУ, блоку СПУ–СелПУ та ПСПУ складала менше 40 % складу парламенту, що не дало можливості П. Симоненку, кандидатура якого висувалася на посаду спікера сім разів, очолити парламент. Натомість, представники фракції КПУ очолили 6 парламентських комітетів, а другий секретар ЦК КПУ А. Мартинюк обійняв посаду першого віце-спікера (до січня 2000 рр.).

Під впливом значного успіху на парламентських виборах, які відкривали перед партією нові перспективи, квітневим (1998 р.) Пленумом ЦККПУ були зроблені поспішні висновки стосовно того, що більшість громадян України не

визнає політику «правлячого режиму», спрямовану на реставрацію капіталізму. У зв'язку з цим IV позачерговим (XXXII, 15 травня 1999 р.) та V (XXXIII, 24–25 червня 2000 р.) з'їздами КПУ була визначена парламентська тактика партії, яка зводилася до активізації боротьби проти президентської вертикалі Л. Кучми. З цієї причини значне місце у роботі фракції КПУ було присвячене блокуванню законодавчих ініціатив глави держави та уряду, пов'язаних з урізуванням соціальних видатків, рішучій критиці практики приватизації стратегічних об'єктів та співробітництва з МВФ, намірів запровадження купівлі-продажу землі та ін. З цієї причини фракція не підтримала й річні (1999–2001 рр.) Державні бюджети. У 1999 р. КПУ виступила з ініціативою проведення всеукраїнського референдуму, на який передбачалося винести питання щодо форми правління в Україні, двомовності, державної символіки, зв'язків з Росією. Однак загалом КПУ не вдалося реалізувати своєї передвиборчої програми. З утворенням ж правочентристської більшості на початку 2000 р. фракція КПУ була усунута від провідних ролей у парламенті.

Вже на той час, враховуючи невдалу участь КПУ у президентських виборах 1999 р., наступне переформатування Верховної Ради України у 2000 р. політичні оглядачі були схильні давати оцінку партії (що і підтвердилося з плином часу) як політичній силі, що стала «швидше глядачем, аніж гравцем на політичному полі України». У той же час вони акцентували увагу на тому, що КПУ як «ідеологічна системна партія» ще далеко не вичерпала свої ресурси [20, с. 41, 42].

КПУ спромоглася до нової активізації своїх дій наприкінці 2000 р. у зв'язку з «касетним скандалом» і розгортанням протестного руху під гаслом «Україна без Кучми». Бажаючи зберегти свою окремішність від «буржуазних» партій, Компартія проводила власні заходи – «Україна без режиму Кучми–Ющенко», під час яких вона актуалізувала власні програмні положення щодо проведення дострокових президентських виборів, політичної реформи й переходу України до «парламентської республіки», прийняття пропорційної виборчої системи, покращання рівня соціального

захисту трудящих тощо [14, с. 71]. У 2001 р. після відставки уряду В. Ющенка фракція КПУ запропонувала на посаду прем'єр-міністра С. Гуренка, згодом О. Ткаченка, однак ці пропозиції були відхилені президентом. Натомість у цей складний час КПУ не підтримала ініціативи О. Мороза щодо створення спільного міжфракційного об'єднання КПУ–СПУ, а також утворення на їх базі єдиної партії народно-патріотичного спрямування.

У зв'язку з цим на наступних виборах до Верховної Ради України IV скликання (2002–2006 рр.) КПУ взяла участь самостійно. Практично вперше КПУ йшла на вибори без союзників, відкинувши пропозицію О. Мороза щодо створення спільного виборчого блоку, а СПУ розглядалася як один з електоральних конкурентів. Під час виборів передбачалося завдати поразки правлячому режиму, до прихильників якого зараховувалися не лише провладний Виборчий блок «За єдину Україну!», але й опозиційний «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна».

У конкурентній боротьбі з більш потужними політичними партіями та блоками КПУ, розраховуючи на досить обмежені фінансові ресурси, спромоглася доволі ефективно провести виборчу кампанію [21, с. 170], отримавши за її результатами у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі підтримку 5 178 074 виборців (19,98 % голосів), виборовши серед 33 учасників виборчого процесу 2-е місце. 4 % виборчий бар'єр партія пододала у 24 регіонах України (окрім трьох областей Західної України). Загалом, КПУ здобула 59 мандатів народних депутатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі та 6 – в одномандатних, що дозволило комуністам очолити 6 парламентських комітетів, а А. Мартинюку стати першим заступником Голови парламенту. Натомість, у складі нового парламенту КПУ довелося діяти у досить складних умовах. Їй не вдалося скористатися при формуванні керівних органів Верховної Ради України «золотою акцією», зберегти монополію на опозицію, у якій вона перебувала поряд з СПУ та більш потужними «Нашою Україною» й БЮТ, які практично «відібрали» від КПУ статус провідної опозиційної сили, альтернативної діючій владі.

Посилення ж конкуренції в опозиційному таборі, не зважаючи на низку спільних дій, спрямованих проти режиму Л. Кучми: як Всеукраїнська акція громадянського протесту «Повстань, Україно!» (2002–2003 рр.), проведення Всеукраїнського надзвичайного з'їзду депутатів всіх рівнів від об'єднаної опозиції (2 березня 2003 р.), спроби створення єдиного блоку на президентських виборах 2004 р. призвело до того, що на кінець парламентської каденції 2002–2006 рр. КПУ через обмежені людські, медійні та фінансові ресурси, латентну внутрішню кризу, була практично витіснена опонентами на узбіччя політичного процесу.

Через це, напередодні наступних парламентських виборів упродовж 2005–2006 рр. КПУ, прагнучи заявити про себе як про єдину (на відміну від ліберальної «псевдоопозиції» кланово-олігархічних структур на кшталт ПР, СДПУ(о), «Трудової України» та ін.) альтернативну силу «помаранчевій» владі, Президенту В. Ющенку, виступила з ініціативою практичного втілення ідеї єдності лівих сил України, утворення «потужного Лівого фронту». Останній мав стати основою для широкої передвиборчої коаліції прибічників лівих ідей. Однак прагнення об'єднати під своїм керівництвом «дрібнобуржуазні і маргінальні партії», «комуністичні» клони (КПУ(о), КПРС, ПСПУ та ін.), а також потужну на той час СПУ (у тому числі й не відкидаючи можливості розвалу останньої через роздмухування тези про наростаючий конфлікт між рядовими соціалістами та керівництвом партії) [22, с. 138–142], виявилось безрезультатним і лише посилювало напругу у стосунках КПУ з іншими лівими партіями.

У таких несприятливих умовах КПУ стала учасником парламентських виборів у 2006 р., які відбувалися за повністю пропорційною виборчою системою і виявилися для КПУ найбільш невдалими. Партії довелося діяти в умовах, коли у боротьбу за її традиційний протестний електорат під час виборчого марафону окрім лівих партій (СПУ, ПСПУ) втрутилися інші партії, що залюбки артикулювали про свою опозиційність, серед них й ПР, і яким вдалося переключити значну частину електорату комуністів у Південно-Східних регіонах України на себе. Не маючи

досвіду використання новітніх політтехнологій, КПУ не зовсім вдало обрала стратегію участі у виборчій кампанії, зокрема у переорієнтації на нетрадиційні для комуністів соціальні групи в якості електоральної бази (як приклад, задіяння слогану, призначеного для молодіжної аудиторії – «Голосуй за комуністів – це круто!»). Через це результат виборів, коли партія отримала підтримку 929 591 виборців (3,66 % голосів), заледве подолавши 3 % виборчий бар'єр, і замкнула останнє місце серед п'яти переможців виборів, виявився цілком закономірним, хоча й неочікуваним. Незначна чисельність фракції КПУ (21 депутат) практично унеможливила її вплив на роботу парламенту.

Враховуючи результат парламентських виборів, а також такі від'ємні для КПУ фактори, як скорочення електоральної бази, суттєве звуження джерел фінансування, втрата впливів у суспільстві комуністичної ідеології, натомість вияви нездатності ефективно адаптувати ідеологію та програмні засади партії до реалій життя, давали привід багатьом аналітикам зробити припущення, що до наступних парламентських виборів КПУ в існуючому форматі попросту «не доживе» [18, с. 90–92].

Однак нове «дихання» партія отримала внаслідок утворення в парламенті у липні 2006 р. фракціями КПУ, ПР та СПУ Антикризисової коаліції (у наступному – Коаліція національної єдності), що дозволило їй після тривалої перерви (з 2000 р.) увійти до складу парламентської більшості, а її представнику – А. Мартинюку знову посісти посаду першого заступника Голови Верховної Ради України. До кінця каденції комуністи очолювали два парламентські комітети. Фракцією КПУ була підтримана кандидатура В. Януковича на посаду прем'єр-міністра України. Надалі комуністи рішуче виступали проти спроб переформатування парламентської більшості у «широку коаліцію» за рахунок долучення до неї пропрезидентського Блоку «Нашої України». Згодом П. Симоненко обґрунтовував коаліційну тактику КПУ тим, що комуністи об'єдналися не з фракцією «вітчизняної буржуазії» (ПР), а передусім з 8 мільйонами виборців, які голосували за її ліві гасла і обіцянки – «Своєю участю в Антикризисовій коаліції і в коаліційному

уряді Віктора Януковича ми певним чином позитивно впливали на ситуацію в країні, на виконання загальнодержавних і загальнонародних завдань» [23, с. 99]. До цих здобутків лідер комуністів зараховував і початок «ініційованої комуністами» конституційної реформи, яка перетворила «президентсько-парламентську республіку» в «парламентсько-президентську».

Належність до парламентської більшості визначила негативну позицію КПУ стосовно Указу Президента від 02.04.2007 р. «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» (на кшталт спроби державного перевороту [24, с. 1])* , а також її тактику під час позачергових виборів до Верховної Ради України VI скликання, в основі якої було прагнення не допустити перемоги «біло-блакитних», натомість обстоювалася ідея зміцнення співпраці у рамках колишньої парламентської коаліції.

Однак становище КПУ продовжувало залишатися доволі складним, через що вона як напередодні позачергових парламентських виборів 2007 р., так і після їх завершення, перебувала у пошуках найбільш оптимальної стратегії. З одного боку, Компартія мала статус номінального союзника ПР, що дозволяло розраховувати на підтримку набагато потужнішого партнера. З іншого ж, ПР продовжувала поглинати рештки електорату свого лівого союзника, не зупиняючись при цьому у використанні протестної риторики комуністів. Не виключена була й можливість утворення «широкої коаліції» у складі ПР та НУ–НС, що реально загрожувало виведенню КПУ з «великої» політики [25, с. 57]. Через це у розпал виборчого марафону влітку 2007 р. КПУ свідомо пішла на загострення стосунків з ПР, спрямувавши свій агітаційно-пропагандистський ресурс на роз'яснення відмінностей між комуністами та партією великого капіталу, не зупиняючись перед виявами різкої критики уряду В. Януковича.

* Влітку 2007 р. в умовах гострої політичної кризи за ініціативою КПУ було проведено «народний референдум», під час якого було зібрано понад 3 млн підписів з вимогою імпичменту Президента В. Ющенка.

Як завжди, радикальною була й передвиборча програма КПУ «За народовладдя! Геть диктатуру!», яка, окрім боротьби проти «загрози націоналістичної диктатури» та «олігархів на чолі з президентом» [В. Ющенком – Авт.], націлювала на перетворення нового парламенту «в інструмент забезпечення національних інтересів України і прав трудящих». Серед першочергових завдань у політичній сфері КПУ виносила остаточну ліквідацію інституту президентства та перетворення України у «парламентську республіку». Під час розпаду передвиборчого марафону значну роль у мобілізації електорату навколо комуністів відіграло звернення П. Симоненка до керівників усіх політичних партій лівого спрямування, членів партій і співчуваючих із закликem віддати свої голоси за комуністів як єдину (наперед відсікаючи при цьому СПУ) «прохідну» ліву партію до парламенту. Згадану підтримку лідер КПУ був готовий визнавати як перший крок у справі реального об'єднання і співпраці партій лівого спрямування, захисту лівої ідеї. Поряд з цим, Симоненко чітко позиціонував партію у складі нового парламенту, в якому вона мала дати рішучий бій олігархічним та націоналістичним силам й не допустити до утворення «широкої коаліції» між «біло-блакитними» та «помаранчевими» [26, с.1].

Однак напередодні виборів виборча тактика КПУ знову зазнала суттєвих змін, коли керівництво партії виступило з ініціативою (по суті – сигнал до зближення з ПР) щодо створення нової «червоно-синьої» загальнонаціональної коаліції патріотичних сил. За риторикою комуністів саме така коаліція була здатною відсторонити від влади «помаранчевих», здійснити кроки у напрямі збереження суверенності і незалежності України, ліквідувати загрозу «неофашистської навали», а також втілити у життя широкий соціальний пакет, спрямований на покращання добробуту трудящих [27, с. 1].

За результатами голосування (30 вересня 2007 р.) у конкурентній боротьбі з 20 виборчими блоками та партіями КПУ отримала 1 257 291 (5,39 %) голосів виборців, зайнявши передостаннє місце серед п'ятірки переможців. Згідно з квотою КПУ, отримала 27 мандатів народних

депутатів, а її представники очолили три парламентські комітети. З боку комуністів останні вибори були охарактеризовані як найбільш брудні в історії України, пов'язані з системними фальсифікаціями, а склад парламенту як ще більш «олігархічно-бандитський» [28, с. 1; 29, с. 1].

Незважаючи на помітне зростання електоральної підтримки КПУ на останніх парламентських виборах (що було досягнуто й за рахунок втрати довіри до іншої лівої партії – СПУ), їх результати засвідчили, що партія практично вичерпала свої виборчі ресурси, що створювало реальну загрозу її парламентському статусу у майбутньому. Про це, зокрема, свідчили й доволі обмежені фінансові витрати КПУ на останніх парламентських виборах, які значним чином поступалися не лише лідерам виборчих перегонів, але й інколи маргінальним партіям та блокам. Так, згідно з офіційними даними, виборчий фонд КПУ на парламентських виборах 2006 р. склав 8,35 млн грн – 15-а позиція з 45-и учасників виборчого процесу. Цей показник більш ніж у 13 разів менше від розмірів виборчого фонду ПР, у 8,8 разів – від Блоку «Наша Україна», у 8 разів – від «Народного блоку Литвина», у 4,2 рази – від СПУ [30, с. 365]. Подібна ситуація була збережена й на парламентських виборах 2007 р., на яких виборчі фонди головних суб'єктів виборчого процесу зросли у 1,1–8 разів у порівнянні з попередніми. У 2007 р. виборчий фонд КПУ склав 15 млн грн – 6-а позиція серед 20-и учасників виборів; 2,58 % у загальній сумі виборчих фондів партій і блоків. За розмірами виборчого фонду КПУ поступалася ПР у 14,6 разів, Блоку «Наша Україна – Народна Самооборона» – у 7,5 разів, «Блоку Юлії Тимошенко» – у 7,2 рази, СПУ – у 2,7 рази, «Блоку Литвина» – 2,6 рази [31, с. 279].

Значною мірою ця ситуація була компенсована активною діяльністю КПУ у парламенті (упродовж 2007–початку 2010 рр. в опозиції), що супроводжувалося неодноразовими спробами блокування його роботи. Прагнучи використати всі наявні дивіденди від того, що партія залишилася єдиною парламентською лівою партією, керівництво КПУ у черговий раз повернулася до ідеї об'єднання під своєю егідою ліві сили країни. Зокрема, П. Симоненко був

налаштований розцінювати зростання підтримки партії на останніх виборах як завершення періоду її ізоляції, що відкривало перед нею перспективу «стати форвардом об'єднаних процесів у лівому спектрі» [32, с. 26]. З цією метою ЦК КПУ вже у наступному місяці після виборів (жовтень 2007 р.) оприлюднив звернення до всіх лівих партій і рухів України об'єднатися у «Лівий фронт» для «організованої боротьби за національне визволення». КПУ брала на себе зобов'язання представляти у парламенті всіх членів Лівого фронту [33, с. 1]. Однак цей проект не отримав достатньої підтримки в суспільстві, а також наполегливості у його здійсненні з боку КПУ. Про це свідчили й безрезультатні переговори з найрейтинговішою (після КПУ) СПУ, яка, втративши статус парламентської, мала високу мотивацію у згаданому проекті. Як згодом про це згадував О. Мороз, його аргументи на користь створення Лівого блоку, який мав розраховувати на наступних виборах на підтримку 12–15 % виборців, не були підтримані з боку лідерів комуністів [34].

У 2008 р. в умовах наростаючої політичної кризи та ймовірності проведення дострокових парламентських виборів практичні кроки КПУ по втіленню ідеї «лівого блоку» виявилися доволі суперечливими. Так, на I етапі позачергового ХІІІ з'їзду КПУ (19 жовтня 2008 р.) П. Симоненко, висунувши завдання зайняти комуністам авангардне становище у боротьбі проти «націонал-олігархічного режиму» та «олігархічної диктатури», перспективи «лівого блоку» («єдиного передвиборчого блоку лівих сил») окреслив у досить несподіваний спосіб. Згідно з його оцінкою, ліві партії України виявилися не готовими до діалогу й координації своїх дій з комуністами у «боротьбі за права трудящих», натомість головні свої зусилля вони буцімто звертали на висунення дрібних умов, «кулуарних суперечок», кадрових амбіцій тощо. Через це, висловивши впевненість у тому, що «майбутнє у лівого блоку є», П. Симоненко обґрунтував необхідність утворення «лівоцентристської коаліції» у зовсім іншому форматі – разом із союзниками по парламентській коаліції 2006–2007 рр. – ПР та «Блоком Литвина». На його переконання, ця «лівоцентристська

коаліція» була здатна протидіяти «олігархічній диктатурі», навалі націоналізму, а також дозволити комуністам ефективно використовувати наявні ресурси впливу на законодавчу та виконавчу гілки влади. Поряд з цим, враховуючи різноманітний склад цього угруповання (його учасники були охарактеризовані як «дворушники», захисники великого бізнесу (ПР), центристське «болото» («Блок Литвина»), П. Симоненко назвав його важким компромісом, своєрідним внутрішньополітичним «брестським миром» [35; 36, с. 4].

Однак в умовах стабілізації політичної ситуації потреба у формалізації цього нового міжпартійного утворення відпала. Сама ж парламентська коаліція у складі ПР, КПУ та «Блоку Литвина» активно діяла як опозиційна антипрезидентська [В. Юценка – Авт.] сила до початку 2010 р., а з перемогою Президента В. Януковича стала основою більшості у Верховній Раді України – створеної у березні 2010 р. Коаліції депутатських фракцій «Стабільність і реформи». Зміни у структурізації парламенту призвели до обрання (травень 2010 р.) першим заступником Голови Верховної Ради України А. Мартинюка, а низка комуністів увійшла до коаліційного уряду на чолі з М. Азаровим. У квітні 2010 р. фракція КПУ голосувала за ратифікацію угоди Януковича–Медведева, підписаної 21 квітня 2010 р. у Харкові, згідно з якою, в обмін на здешевлення для України російського газу, термін перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на теренах України було продовжено з 2017 до 2042 рр. У жовтні 2010 р. фракція КПУ у складі парламентської більшості підтримала рішення Конституційного Суду України про відміну політреформи 2004 р., що означало повернення до «президентсько-парламентської» моделі й централізації влади чільного Президента В. Януковича.

Дотримуючись своєї виборчої програми, фракція КПУ, дії якої підтримувалися широкими позапарламентськими громадсько-політичними заходами, рішуче засудила «антинародні» проекти Житлового та Трудового кодексів, пенсійну та земельну реформи, критикувала уряд за масштабні валютні запозичення у МВФ, зростання цін на послуги

ЖКГ, наміри суттєвого скорочення соціальних пільг тощо. Неодноразово з боку КПУ лунала й критика на адресу Президента В. Януковича за його відхід від передвиборчих обіцянок у соціальній сфері. Напередодні виборів до органів місцевої влади (31 жовтня 2010 р.) партія активізувала дії, спрямовані на дистанціювання від своїх союзників по парламентській коаліції («буржуазних партнерів»), які піддавалися критиці за «непослідовність» та залежність від великого капіталу. Незважаючи на те, що на виборах КПУ отримала 7 559 мандатів депутатів різних рівнів (3,36 % загальної чисельності), зайнявши серед партій-учасниць 4-у позицію, це розцінювалося керівництвом партії як невдалий результат.

На тлі загострення соціально-економічної ситуації в Україні в середовищі КПУ, починаючи з 2010 р., виникла доволі гостра партійна дискусія стосовно парламентської тактики партії, доцільності її перебування в парламентській коаліції. Натомість, ризика цієї дискусії була підведена XLIV з'їздом КПУ (червень 2011 р.), який схвалив перебування комуністів у складі парламентської більшості разом з «буржуазними політичними силами». Це вмотивовувалося тим, що завдяки участі фракції КПУ у парламентській коаліції вдалося усунути від влади націоналістичні сили, запобігти можливій змові між «біло-блакитними» й «помаранчевими» олігархами. Партія ж отримала нові можливості у захисті інтересів трудящих, впливі на державну політику, більш широкому доступі до ЗМІ «для пропаганди комуністичних поглядів» [8, с. 4].

Із таким багажем КПУ увійшла у новий цикл підготовки до парламентських виборів 2012 р., який практично розпочався ще на початку 2011 р. з оприлюдненням президентською Робочою групою на чолі з міністром юстиції України О. Лавриновичем законопроекту «Про вибори народних депутатів України». Загалом, запропоновані зміни виборчого законодавства (серед них – запровадження змішаної виборчої системи, підняття виборчого бар'єру до 5 %, вилучення з виборчого процесу блоків політичних партій) мали для комуністів суцільно від'ємний характер, через що КПУ рішуче виступала проти законопроекту. Про

це, зокрема, йшлося у квітневій 2011 р. заяві П. Симоненка, який пов'язував з новим виборчим законом встановлення в Україні «авторитарного режиму», тому й наголошував, що фракція КПУ ні в якому разі його не підтримає [37; 38; 39].

Натомість, КПУ вдалося досить ефективно, у тому числі й через активізацію діяльності в непарламентській сфері, на зламі 2011–2012 рр. істотно зміцнити свої позиції напередодні виборчого марафону. У цей час тактика комуністів досить чітко була окреслена XLIV з'їздом КПУ (червень 2011 р.). У загальних рисах вона полягала у тому, що дії партії у боротьбі проти існуючої «олігархічної влади і тих правих політичних сил, яким поки що віддають свої голоси виборці», мали полягати у максимальному використанні «протирич у буржуазному таборі для того, щоб підготувати рішучий контрнаступ праці проти капіталу». Були визначені й «конкретні та принципові рамки», що обмежували характер і ступінь компромісів Компартії з класово ворожими політичними силами за принципом – для комуністів не могло бути «стратегічних союзників серед буржуазних партій», категорично неприйнятними були й будь-які компроміси з націоналістами. Угоди й домовленості комуністів в парламенті, структурах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування з «правими політичними силами, що в окремих питаннях займають близькі із КПУ позиції», мали відбуватися лише у руслі дотримання генеральної політики партії, спрямованої на захист трудового народу, мобілізацію експлуатованих на класову боротьбу проти експлуататорів [8, с. 4].

Упродовж 2011 р. КПУ виявила радикальне дистанціювання від «партії влади» (що не завадило фракції КПУ проголосувати за новий закон «Про вибори народних депутатів України» 17 листопада 2011 р., охарактеризований нею раніше як «антинародний»), зайняла гостру критично-викривальну позицію стосовно Президента В. Януковича, уряду, Верховної Ради України, свого колишнього партнера – ПР. Подібна негативна реакція КПУ стосувалася й «псевдоопозиції», до якої залучалися політичні партії колишнього «помаранчевого» табору, «націоналісти».

Натомість, на фоні загострення суспільно-політичної кризи, помітного зниження життєвого рівня більшості громадян України значна активізація КПУ у сфері захисту соціальних прав громадян, широкій пропаганді її довгострокових проєктів – «Стратегія-2012» (її складових – «Народний референдум», «Робота. Зарплата. Захист», «Контроль. Порядок. Справедливість» та ін.), «Антикризової програми», у яких КПУ уособлювалася як єдиний захисник трудового народу, принесли очікувані наслідки й призвели до значного піднесення популярності комуністів у суспільстві. Згідно соціологічними дослідженнями, рівень підтримки КПУ (стосовно виборчих уподобань громадян) упродовж 2011 р. зріс утричі (!): з 3 до 9 % і складав на початку 2012 р. стабільно понад 7 % [40].

Окрилена першими успіхами, на початку 2012 р. КПУ висунула своє стратегічне виборче гасло «Повернімо країну народові!», прагнучи зайняти домінуюче становище в опозиційному таборі й одночасно відмежуватися від «буржуазних» і «націоналістичних» партій. Останні події, враховуючи доволі ефективну наступальну тактику комуністів, складну політичну й економічну ситуацію в Україні, створили для КПУ доволі сприятливі умови, які можуть не лише зберегти її парламентський статус, але й збільшити представництво у Верховній Раді України.

1. Серед них: Зущик Ю., Кривошеєнко О., Яблонський В. Фігури. Політичне лідерство в сучасній Україні. – К. : «Альтерпрес», 1999; Комуністична партія України / укл. : С. Конончук, Ю. Плесюк. – К. : «Агентство Україна», 1998; Кормич Л. І., Шелест Д. С., Бабій С. І. Формування партійної системи сучасної України / Одеська національна юридична академія. – О., 2000; Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи і виконавці. – К., 1995; Томенко М. В., Олійник В. В. Партійна еліта України – 2000. – К. : Логос, 2000; Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред.: О. Гараня, О. Майбороди. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 2000; Яблонський В., Латко Я. Сучасні політичні партії України. – К. : «Альтерпрес», 1999.

2. Наприклад: Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : навч.

посіб / Національна академія державного управління при Президенті України, Українське товариство сприяння соціальним інноваціям; ред. кол.: Е. А. Афонін (голова), Ю. С. Ганжуров, В. В. Лісничий, О. В. Радченко. – К. : Парламентське вид-во, 2008; Політичні партії – провідний чинник розвитку політичної системи в Україні : матеріали «круглого столу». – К. : НІСД, 2004; Політична ситуація в Україні: кризові тенденції та їх подолання: (2007 р.–вересень 2008 р.) : [зб. аналіт. мат-ів] / за ред. В. М. Яблонського. – К. : НІСД, 2009; Вибори–98: Аналіз передвиборних блоків в Україні напередодні парламентських виборів / авт. кол.: О. Голобуцький, О. Кривошеєнко, В. Кулик. – К., 1997; Право вибору: політичні партії та виборчі блоки : довідник / упор.: В. Томенко, В. Гребельник, К. Ващенко. – К. : «Геопринт», 2002; Політичні партії України: підсумки парламентських виборів 2006 р. / В. Бала, О. Голобуцький, В. Якушик та ін. – К., 2006; Позачергові вибори народних депутатів України 2007 р.: Інформаційно-довідкове видання. – К. : Фенікс, 2008.

3. Симоненко П. Н. Власть и оппозиция / Политик о политике : сборник статей и интервью. – К., 2006; Симоненко П. Народний суверенітет України: політик про політику. – К. : Видавничий дім «АДЕФ–Україна», 2007; Грач Л. И. Возвращение Великого Октября. – К., 2003; Крючков Г. К. В гуще событий. – К., 2004.

4. Політичні партії України. – в 3 т. / уклад. Ю. Шайгородський. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т. 1. – 876 с.

5. Комуністична партія України / уклад.: С. Конончук, Ю. Плєсюк. – К. : «Агентство „Україна”», 1998. – 372 с.

6. Українські ліві: між лєнінізмом і соціал-демократією / за ред.: О. Гараня, О. Майбороди. – К. : Видавничий дім «КМ Academia», 2000. – 256 с.

7. Симоненко П. Н. Компартия Украины – это партия борьбы за власть трудящихся // Симоненко П. Н. Власть и оппозиция / Политик о политике : сборник статей и интервью. – К., 2006. – С. 4–6.

8. Політичний звіт Центрального Комітету КПУ 44-му з'їзду Комуністичної партії України. Доповідь Першого секретаря ЦК КПУ Петра Симоненка // Комуніст. – 2011. – 22 червня. – С. 3–5.

9. Реєстр політичних партій // Міністерство юстиції України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/parties>

10. Грицків В. О статье В. В. Бондаренко «Ленинский принцип партийности и уклоны в идейнополитической линии КПУ» // Комуністический вестник : научно-теоретический и общественно-политический журнал. – Кривой Рог. – 2009. – № 1–2. – С. 55–59.

11. Симоненко П. Н. Мы должны помочь людям открыть глаза и разобраться в ситуации // Симоненко П. Н. Власть и оппозиция / Политик о политике : сборник статей и интервью. – К., 2006. – С. 160–165.
12. Програма Комуністичної партії України // Комуніст. – 2011. – 29 липня. – С. 3–4.
13. Симоненко П. Н. Власть и оппозиция // Симоненко П. Н. Власть и оппозиция / Политик о политике : сборник статей и интервью. – К., 2006. – С. 7–28.
14. Симоненко П. Н. Великий обман украинского народа // Симоненко П. Н. Власть и оппозиция / Политик о политике : сборник статей и интервью. – К., 2006. – С. 50–85.
15. Тактика нашої перемоги / Тези доповіді першого секретаря ЦК Компартії України Петра Симоненка на Пленумі ЦК КПУ 3 квітня 2004 р. // Что делать? – 2004. – № 5. – С. 1–4.
16. Анатолій Бень. Петро Симоненко – останній президент? // Что делать? – 2004. – № 3. – С. 33–34.
17. Про позицію Комуністичної партії України щодо реформи системи політичної влади в Україні / Доповідь першого секретаря ЦК КПУ П. М. Симоненка на Пленумі ЦК Компартії України 20 грудня 2003 р. // Что делать? – 2004. – № 1. – С. 12–17.
18. Політичні партії України: підсумки парламентських виборів 2006 р. / В. Бала, О. Голобуцький, В. Якушик та ін. – К., 2006. – 94 с.
19. Про утворення виборчого блоку політичних партій / Постанова позачергового 43-го з'їзду Комуністичної партії України // Комуніст. – 2009. – 7 жовтня. – С. 1.
20. Томенко М. В., Олійник В. В. Партійна еліта України. – 2000. – К. : Логос, 2000. – 207 с.
21. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : навч. посіб. / Національна академія державного управління при Президентіві України; Українське товариство сприяння соціальним інноваціям ; ред. кол.: Е. А. Афонін (голова), Ю. С. Ганжуров, В. В. Лісничий, О. В. Радченко. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – 416 с.
22. Симоненко П. Н. Если ты честен – стань вместе с нами вместе! // Симоненко П. Н. Политик о политике : сборник статей и интервью. – К., 2006. – С. 138–145.
23. Симоненко П. Народний суверенітет: проблеми і перспективи // Симоненко Петро. Народний суверенітет України: політик про політику. – К. : Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2007. – С. 96–127.
24. Націоналістичний путч не пройде! // Комуніст. – 2007. – 6 квітня. – С. 1.

25. Політична ситуація в Україні: кризові тенденції та шляхи їх подолання (2007 р. – вересень 2008 р.) : [зб. аналіт. мат-ів] / за ред. В. М. Яблонського. – К. : НІСД, 2009. – 108 с.

26. Лідер КПУ проти «широкої коаліції» // Комуніст. – 2007. – 17 серпня. – С. 1.

27. «Червоно-синя» коаліція зупинить реваншистів // Комуніст. – 2007. – 12 вересня. – С. 1.

28. Шановні виборці! Дорогі товариші! / Секретаріат ЦК Компартії України // Комуніст. – 2007. – 5 жовтня. – С. 1.

29. Голоси треба перерахувати! // Комуніст. – 2007. – 5 жовтня. – С. 1.

30. Вибори до Верховної Ради України 2006 р. : інформаційно-аналітичний збірник. – у 2 кн. – Кн. 1 / редкол.: Я. В. Давидович (голова), М. І. Мельник, М. І. Ставніччук. – К. : Атака, 2006. – 624 с.

31. Позачергові вибори народних депутатів України 2007 р.: Інформаційно-довідкове видання. – К. : Фенікс, 2008. – 704 с.

32. Симоненко П. Актуальні завдання і напрями партійної модернізації // Симоненко Петро. Народний суверенітет України: політик про політику. – К. : Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2007. – С. 26–31.

33. Кожний, хто чесний, стань з нами поряд! / Звернення Центрального Комітету Комуністичної партії України до лівих сил України // Комуніст. – 2007. – 24 жовтня. – С. 1.

34. Мороз уверен, что вместе с Симоненко они получат 15 % на выборах // Корреспондент.net. 25 сентября 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.korrespondent.net/ukraine/politics/596137-moroz-uveren-chto-vmeste-s-simonenko-oni-poluchat-15-na-vyborah>; Мороз впевнений, що разом з Симоненко вони одержать 15 % на виборах // Новинар. Novynar.ua. 25 вересня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novynar.com.ua/politics/38647>

35. Доклад П. Н. Симоненка на 43-м внеочередном съезде Компартии Украины // Коммунист. 30.10.2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.komunist.com.ua/15/7816.htm>

36. Внеочередной съезд Компартии Украины / Хроника левого движения в СССР: события сентября 2008 г.–июня 2009 г. // Коммунистический вестник : научно-теоретический и общественно-политический журнал. – Кривой Рог. – 2009. – № 1–2. – С. 4.

37. КПУ не підтримає ідею повернення до змішаної системи парламентських виборів // Інтерфакс-Україна. 14.04.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interfax.com.ua/ukr/maib/66313/>

38. Комуністи не будуть голосувати за змішану систему виборів до парламенту // ZN, UA. 14.04.2011. [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : [http:// news.dt.ua/POLITICS/komynisti_ne_budut_golosovati_za_zmishanu_sistemu_viboriv_do_parlamentu-79478.html](http://news.dt.ua/POLITICS/komynisti_ne_budut_golosovati_za_zmishanu_sistemu_viboriv_do_parlamentu-79478.html)

39. В случае повышения проходного барьера мандаты получают олигархи – П. Симоненко // УНН. Украинские Национальные Новости. 14.04.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// www.unn.com.ua/ru/news/14-04-2011/331833/](http://www.unn.com.ua/ru/news/14-04-2011/331833/)

40. Партія регіонів трохи додала в рейтингу. А Яценюк втрачає бали через БЮТ? // Українська правда. 02.04.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2012/04/2/6961888>

Маргарита Чабанна

ОПОРТУНІСТИЧНА ПОВЕДІНКА СУБ'ЄКТІВ ПАРТІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто можливості проявів опортуністичної поведінки суб'єктів прийняття рішень у сфері партійної діяльності, у межах здійснення їх повноважень. У цьому контексті окреслено підходи до пояснення опортунізму авторами неокласичної теорії, інституціоналізму та неоінституціоналізму, а саме: показано застосування теорії трансакційних видатків, теорії суспільного вибору та теорії ділових політичних циклів. Окрему увагу приділено чинникам мінімізації проявів опортуністичної поведінки, зокрема інституціоналізації політичної взаємодії.

Ключові слова: *опортуністична поведінка, політична партія, суб'єкт прийняття політичних рішень, максимізація корисності, обмежена раціональність, трансакційні видатки, діловий політичний цикл.*

Margaryta Chabanna. Opportunistic behaviour of decision-makers in party politics. The article examines the features of opportunistic behaviour in decision-making in party politics. Author describes the approaches to the research of this issue in the framework of neo-classical, institutional and neo-institutional theories; and applies the theory of transactional costs, the theory of public choice, and the theory

of political business cycle. The attention also is paid to the question of opportunistic behaviour minimization in different spheres of party politics.

Key words: *opportunistic behaviour, political party, political decision-maker, utility maximization, bounded rationality, transactional costs, political business cycle.*

Психологічні чинники процесу прийняття політичних рішень, пов'язані з мотивацією його суб'єктів, їх намірами, цінностями, поведінкою та наявними можливостями, часто є визначальними при формуванні та виборі альтернативи рішення, а також у процесі його реалізації. Пояснення вибору окремих суб'єктів може бути здійснено за допомогою численних теорій, розроблених як психологами, так і економістами та політологами. Зокрема, дослідження у сфері психології є особливо корисними, коли йдеться про пояснення поведінки конкретних осіб – політичних суб'єктів із врахуванням чинників їх соціалізації, особливостей соціальної взаємодії, психологічних портретів тощо. Оскільки метою статті є окреслення загальних тенденцій, які стосуються поведінкових особливостей суб'єктів партійної діяльності, пов'язаних з їх мотивацією та можливістю реалізації особистих інтересів у процесі прийняття політичних рішень у межах їх компетенції, застосуємо методологію, запропоновану економічною наукою, а саме: окремі положення неокласичної теорії, інституціоналізму та неоінституціоналізму. Зокрема, поведінковою передумовою, розглядуваною неокласичною теорією, є принцип максимізації корисності, за яким суб'єкти прийняття рішень прагнуть діяти раціонально, максимізуючи власний прибуток і використовуючи доступні ресурси. Потрібно відмітити, що у контексті нашого розгляду варто враховувати і ті поведінкові прояви, які зумовлено інстинктами, що визначають цілі, та інститутами*, що визначають способи досягнення цілей, згідно з підходом до пояснення

* Інститути, таким чином, є звичним образом мислення, який може існувати доволі довго [1, с. 202].

поведінки суб'єктів політичної діяльності, розробленим інституціоналістами (автор Т. Веблен)** , оскільки його, на нашу думку, доцільно застосовувати до пояснення мотивацій політичних суб'єктів саме у процесі здійснення вибору. При цьому ідею про роль інстинктів для повнішого вивчення поведінки політичних суб'єктів потрібно доповнити припущенням про обмежену раціональність (автори У. К. Мітчел, Г. Саймон), пов'язаною насамперед з інформаційними та пізнавальними обмеженнями, коли у процесі прийняття рішення відбувається мінімізація не лише матеріальних видатків, але і інтелектуальних витрат (водночас вважаємо, що не варто відкидати наявність у певних ситуаціях раціональної (або максимізуючої) поведінки, пов'язаної з прагненням максимізації корисності завдяки здійсненню раціонального вибору, коли інформація, у тому числі про наміри суб'єктів, є відносно повною). Для пояснення конкретних дій можемо застосовувати теорію суспільного вибору (автори Г. Таллок та Дж. Бьюкенен) та теорію трансакційних видатків (розроблену О. Уільямсом) з метою пояснення явища опортуністичної поведінки.

Коли йдеться про прийняття політичних рішень в умовах сучасних політичних режимів, які є наближеними до демократії (де механізми вироблення рішень відповідають демократичним стандартам, суб'єкти їх ухвалення є легітимними, а формальні політичні інститути домінують над неформальними), доцільним для пояснення поведінки відповідних суб'єктів, на наше переконання, є врахування притаманного їм опортунізму, який зумовлено прагненням

** Ними є цілі поведінки, сформовані у певному культурному контексті, і до них належить т. зв. інстинкт майстерності, тобто прагнення ефективного використання наявних засобів та адекватного управління доступними ресурсами [29, с. 135]; інстинкт піклуватися про певну суспільну групу, суспільство; інстинкт цікавості, тобто прагнення нових знань та інформації; інстинкт збагачення; інстинкти суперництва та звички (пов'язаний з виробленою реакцією на певні події) [37, с. 389]. Інтерпретуючи теорію Т. Веблена у політичному контексті, з врахуванням домінування певних інстинктів, можемо пояснювати вибір суб'єктів прийняття політичних рішень.

максимізувати корисність, обмеженою раціональністю (спричиненою ресурсними обмеженнями), та який впливає на трансакційні видатки, що виникають у процесі ухвалення рішень. Підкреслимо, що оскільки інформаційні обмеження присутні у більшості ситуацій, пов'язаних із процесом прийняття політичних рішень, і принцип максимізації корисності реалізується через індивідуальну функцію корисності суб'єкта (яка враховує індивідуальні мотивації, що можуть спричиняти відмову від економічного зиску заради отримання інших благ, пов'язаних з цінностями, переконаннями, репутацією тощо), коли наявні обмеження спричиняють додаткові видатки взаємодії, слід зважати саме на опортуністичну поведінку суб'єктів прийняття рішень. Тому вказаному питанню приділимо основну увагу.

Стосовно визначення терміна, наведемо наступні інтерпретації з акцентом на підході О. Уільямсона як автора поняття, який розробив теорію трансакційних видатків, яка спирається на ідею про наявність опортуністичної поведінки. Опортунізм О. Уільямсон визначає як вид егоїстичної поведінки (найвищий рівень егоїзму), надання неповної або викривленої інформації з метою зумисного обману, введення в оману, викривлення та приховування істини тощо [9, с. 98]. В цілому опортуністичну поведінку економісти інтерпретують як використання інформаційної асиметрії [36, с. 410] між суб'єктами взаємодії (у політичній сфері, наприклад, між політиками-кандидатами та виборцями) для максимізації своєї корисності у сфері підписання угод і дотримання правил, вводючи інших учасників процесу в оману наданням недостовірної інформації. Таку поведінку пояснюють також як дискреційну стосовно заявлених доходів для впливу на результати договорів, і отже, на перерозподіл багатства [14; 18; 35] Опортунізмом може вважатися поведінка учасника економічних відносин, спрямована на одностороннє отримання переваг за рахунок іншого або інших учасників відповідних відносин [4]; ухилення економічного агента, який прагне особистого зиску, від дотримання умов договору з метою отримання прибутку

за рахунок утиску прав партнера, у тому числі, за рахунок обману та приховування інформації [7], порушення зобов'язань, порушення інтересів іншої сторони (або суб'єкта взаємодії); в цілому здатність індивіда до максимізації власних переваг у будь-якому контексті [12, с. 3].

У політичній сфері найяскравішим прикладом опортуністичної поведінки можемо вважати невідповідність дій індивідуальних або колективних суб'єктів прийняття рішень, намірам, декларованим претендентами на виборні посади (у запропонованому контексті, представниками політичних партій у процесі виборчої боротьби). Йдеться як про гасла виборчих програм, орієнтованих на здобуття голосів виборців, так і про домовленості з наявними або потенційними політичними партнерами. В цілому питанню опортуністичної поведінки у виборчому процесі приділено увагу у численних дослідженнях переважно з акцентом на діяльності кандидатів від партій на президентських, парламентських та місцевих виборах; або взаємодії політичних партій з іншими суб'єктами політичного процесу з метою отримання ресурсів для здійснення виборчої діяльності. Окремі автори ототожнюють опортунізм і прагматизм, підкреслюючи їх важливість у відносинах між політичними партіями та окремими політиками, коли опортуністична підтримка партії залежить від доступності політичних і матеріальних ресурсів, які може бути обмінено на політичну підтримку (і, таким чином, на владу [23, с. 71]). У цьому контексті вивчають переважно межі опортуністичної поведінки та реакцію виборців на її прояви (коли маніпулювання у сфері економіки сприяє переобранню політиків) [38, с. 367–368].

Варто вказати, що оскільки явище опортуністичної поведінки суб'єктів політичного процесу тісно пов'язано з економічними питаннями, які часто становлять мету відповідних дій (пов'язаних з максимізацією суб'єктом корисності) або є засобом досягнення інших цілей (коли, наприклад, політична партія у владі використовує неефективну, з точки зору довгострокових результатів, політику для здобуття підтримки виборців), вказане питання розглянуто також у макроекономічній теорії ділових політичних

циклів^{*}. Традиційні моделі опортуністичної поведінки у теорії ділових циклів [24; 39] побудовано на врахуванні часової асиметрії між короткостроковими прибутками та довгостроковими витратами економічної політики [38, с. 375]. Відповідна література ілюструє, що опортунізм у прийнятті рішень зростає у зв'язку з проведенням виборів і пов'язаний з відповідним маніпулюванням. У політичній науці відбувається переважно застосування теорії ділових політичних циклів [17; 32] до дослідження поведінки політиків саме у передвиборчий період.

Однією з основних праць у розробці теорії ділових циклів є праця У. Д. Нордхауза, в якій автор підкреслив опортуністичну поведінку всіх урядів, орієнтованих на участь у виборчому процесі, та окреслив способи маніпулювання у сфері макроекономічної політики з метою приваблення виборців, представляючи виборчу модель як таку, де партія при владі обирає економічну політику, яка максимізує її підтримку на наступних виборах. Але не всі дослідники вважають такий тип поведінки притаманним для політичних суб'єктів. Альтернативні підходи вивчають політиків і виборців як таких, які є ідеологічно орієнтованими, коли вибори є для політиків засобом втілити партійні

^{*} Діловим політичним циклом є цикл економічної та політичної активності виборного органу влади, уряду, у період між виборами, оцінка якого відбувається за макроекономічними показниками, такими як рівень безробіття, інфляція, ВВП та інші. У цьому контексті, за теорією нераціональної опортуністичної поведінки [24], метою політиків є переобрання, цілі, відповідно, є вузькими, а очікування – нераціональними; за теорією раціональної опортуністичної поведінки [28], очікування суб'єктів, також орієнтованих на перемогу на виборах, є раціональними, проте інформація є обмеженою, виборці у такій ситуації голосуватимуть за партію, яка на їх думку, проводитиме найкращу політику. В цілому, теорія політичних ділових циклів має два напрямки: опортуністичний [24; 25; 26; 27; 28], автори якого вважають, що прагнення політиків зберегти посади спричиняє основну орієнтацію уряду на перевибори, та теорія [11; 13; 15; 16], яка підкреслює, що різні партії мають різні цілі та способи впровадження політики, спрямованої на задоволення потреб їх електорату.

програми, а гетерогенне середовище виборців має чіткі пріоритети, які стосуються насамперед економічних питань. Проте з врахуванням аргументів, на які спираються прихильники цих теорій, вважаємо за потрібне вказати, що у контексті нашого розгляду, дотримання партією ідеологічних засад, виконання передвиборчих обіцянок або стійка прихильність до політичних цінностей, за умови прагнення суб'єктом прийняття рішень максимізувати корисність, теж може свідчити про опортуністичну поведінку, що потребує окремого розгляду кожної конкретної ситуації. (І до того ж, притаманною саме партійним лідерам є така форма опортуністичної поведінки, як т. зв. стратегія «пошуку ренти»^{*}, коли наприклад, відбувається прийняття рішення, не вигідного з економічної точки зору, але вигідного для створення або підтримання іміджу політичного суб'єкта (який, зокрема, сприяє здобуттю електоральної підтримки кандидата). У свою чергу, результати таких дій сприятимуть подальшому отриманню ренти від діяльності. Тут раціональність політиків, важлива для пояснення сутності опортунізму, полягає у формулюванні та підтримці програм, які сприятимуть зростанню їх популярності, отриманню перемоги на виборах).

* В економічній сфері ренту визначають як прибуток власника ресурсу, який перевищує альтернативну вартість його використання. Політичною рентою є отримання прибутку, у тому числі економічного, за допомогою політичного процесу. Тобто у політичній сфері рентою є прибуток власників ресурсів у результаті політичної діяльності [10], спричинений інформаційними обмеженнями, обмеженою раціональністю виборців, опортуністичною поведінкою учасників політичного процесу.

Урядовці, ухвалюючи рішення, прагнуть отримувати ренту за рахунок і суспільства, і окремих його суб'єктів, які прагнуть прийняття певних рішень; бюрократія сприяє прийняттю рішень, які сприятимуть отриманню нею користі за рахунок суспільства, а політики, партійні діячі зацікавлені у прийнятті сприятливих для зростання їх популярності рішень, які сприятимуть швидкому отриманню відповідних благ, розв'язанню конкретних питань при прихованих, складно визначених видатках [3, с. 224; 19, с. 291–301].

Водночас деякі вчені підкреслюють можливості синтезу підходів до вивчення поведінки орієнтованих на виборчу діяльність політиків як опортуністичної та ідеологічно орієнтованої [34]. Політичні партії поводяться опортуністично у ситуації невисокого рівня електоральної підтримки, а коли шанси партії на перемогу у виборах є високими, вона може бути ідеологічною [34, с. 545]. Тобто наявність, на думку деяких вчених, тенденції зменшення популярності політиків у міжвиборчий період [11] перешкоджає втіленню їх прагнення до реалізації ідеологічних програм, і стимули до опортуністичної поведінки є сильнішими в умовах нечіткості перспектив перемоги на виборах.

Стосовно електоральної підтримки, граничним прибутком від опортуністичної поведінки для менш популярних партій може бути отримання додаткової кількості голосів виборців, при цьому граничними видатками є погіршення репутації партії або партійних лідерів [30], що може спричинити зменшення підтримки у довготривалому періоді. Водночас для електорату наслідком таких дій, орієнтованих на наступні вибори, як вказано вище, є негативний вплив насамперед на економічні результати у довгостроковому періоді [21; 22; 34, с. 526]. Отже, з однієї сторони, наявність конкурентної партійної та виборчої системи є важливою для демократичності політичного режиму та підтримання належного рівня відповідальності політичної еліти, проте з іншої сторони, саме опортуністична поведінка суб'єктів прийняття політичних рішень сприяє негативним наслідкам такої конкуренції.

Отже, питання опортунізму у контексті виборчої діяльності політичних партій є широко досліджуваним у межах політичної та економічної науки, проте у статті ми концентруватимемось на окресленні можливостей опортунізму суб'єктів прийняття політичних рішень із врахуванням ширшого спектра їх повноважень. І тут варто зважати на інші прояви поведінки, властиві для суб'єктів прийняття рішень у партійній діяльності.

Слабшою, порівняно з опортунізмом, формою егоїстичної поведінки є слідування особистим інтересам, коли взаємодія суб'єктів (яка спирається на наявність повної

інформації про інтереси сторін, на дотримання ними зобов'язань, невідхилення від правил) є взаємовигідною. При цьому відомими є інтереси та переваги сторін, що усуває можливість непередбачуваних ситуацій у процесі виконання угоди або реалізації рішення, реалізації партійної програми, виконання виборчих обіцянок тощо. Тобто йдеться про раціональну (у термінах неокласичної теорії) поведінку політичного суб'єкта.

Виокремлюють і таку поведінкову передумову, протилежну опортунізму, як слухняність. Йдеться про ідентифікацію суб'єктів із поставленими цілями, крайній прояв регулювання і виключення всіх проявів особистих інтересів. Як про крайній вияв, можемо говорити про альтруїстичну [33] (яку іноді називають ірраціональною) поведінку суб'єктів, коли відбувається асоціювання власних інтересів з інтересами спільноти (зокрема, як у контексті нашого розгляду). У цілому поведінка політичного суб'єкта може варіюватись від максимізуючої (яка є крайнім виявом раціональності) до альтруїстичної (або ірраціональної, яка є протилежною прагненню максимізувати корисність).

У такому контексті, враховуючи запропоновану економічною теорією градацію поведінкових передумов та спрощену інтерпретацію партійної структури, яка включає лідерів, партійних функціонерів та пересічних членів або прихильників партії, спробуємо окреслити відмінності у можливостях впливу особистих інтересів відповідних суб'єктів на прийняття рішень у межах їх компетенції. Таким чином, сформулюємо твердження про велику імовірність опортуністичної поведінки, притаманної партійним лідерам (або т. зв. партії у владі); імовірність раціональної поведінки, слідування особистим інтересам, притаманного партійним функціонерам, які є суб'єктами прийняття рішень всередині партії, у тому числі, стосовно реалізації принципів внутрішньопартійної демократії; імовірність т. зв. «слухняності», до якої призводить переконаність у тому, що партійні функціонери реалізують декларовані програми, притаманної пересічним членам політичних партій. При цьому потрібно враховувати не лише прагнення суб'єктів максимізувати корисність, але і обмеженість

ресурсів, зокрема інформаційних, які є необхідними для прийняття та реалізації рішення, з однієї сторони, та які сприяють опортуністичній поведінці внаслідок їх асиметричного розподілу, з іншої сторони. До того ж велику роль відіграє пов'язана з цим невизначеність, яка також спонукає індивідів до опортунізму як в економіці, так і у політиці.

У такому контексті варто звернути увагу, що при формуванні опортуністичної поведінки індивіди не лише зіставляють видатки дотримання норм і правил з видатками їх недотримання, але й отримують відповідну інформацію, у тому числі про можливі та прийнятні варіанти дій, завдяки інституціоналізації відповідної взаємодії. Таким чином, враховуючи те, що політична партія виступає організацією, поведінку суб'єктів прийняття рішень потрібно вивчати з врахуванням інституційної структури, властивої для відповідної організації. Відповідні інститути, правила, рутини впливають на варіанти поведінки (на їх послаблення або посилення залежно від обраних поведінкових стратегій [2]). Отже, тип раціональності, притаманний суб'єктам прийняття рішень, залежить від інститутів, які функціонують в організації для здійснення управління. І суб'єкти, обираючи тип поведінки (переслідуючи певні цілі, ототожнюючи або не ототожнюючи власні цілі з цілями організації тощо) повинні враховувати реакцію як зовнішніх учасників політичного процесу, так і інших суб'єктів партійної організації.

Розгляд опортуністичної поведінки партійного керівництва потребує врахування того, що відповідна трансакція є управлінською^{*}, і таким чином, передбачає правову перевагу суб'єкта прийняття рішень, що, на нашу думку, збільшує можливості його опортунізму. Про вказану імовірність опортуністичної поведінки можемо стверджувати і при розгляді внутрішньопартійних відносин, коли суб'єктами трансакції є представники різних рівнів партійної ієрархії; і при розгляді відносин партійного керівництва з

^{*} На відміну, наприклад, від ринкової, де правовий статус учасників є рівним.

іншими суб'єктами політичної системи (електоратом, органами державної влади, політичними партіями, громадськими об'єднаннями, міжнародними організаціями тощо). Тут залежно від співвідношення наявних у сторін ресурсів та мотивацій одна (або декілька) з них перебуватимуть у виграшному становищі, оскільки партія може виступати суб'єктом владних відносин, який формує більшість у представницькому органі (і має можливість для опортуністичної поведінки по відношенню до інших учасників політичного процесу, ресурсне забезпечення яких є недостатнім), або за інших умов, може виступати потенційним партнером по коаліції з іншою політичною силою, яка прагне використати наявні у партії ресурси для досягнення власної користі також за рахунок опортуністичної поведінки. При цьому варто пам'ятати, що коли йдеться про колективний суб'єкт прийняття політичних рішень (яким може бути партійна рада, президія, провід, секретаріат), імовірність опортунізму (ухилення окремих учасників від виконання обов'язків, приховування намірів, подання неправдивої інформації тощо) є більшою, порівняно з процесом прийняття рішень індивідуальними суб'єктами (якими є голови партій або їх представники), оскільки можемо вважати, що відбувається т. зв. розділення відповідальності схильних до максимізації корисності учасників процесу та зниження контролю за ними. Відповідно, коли йдеться про індивідуального суб'єкта прийняття рішень, ризик опортуністичної поведінки є меншим.

Якщо використовувати при розгляді партійної діяльності запропонований О. Уільямсоном поділ на «ex ante» та «ex poste» опортунізм^{*}, перший його прояв (ex ante) у діяльності партійних лідерів, на нашу думку, виникає у процесі формування передвиборчих програм, комунікації з виборцями, укладання домовленостей з партнерами зі створення виборчих об'єднань, декларування потенційного розподілу посад за результатами виборів; коли йдеться про формулювання у програмах апріорі нереалізовуваних цілей,

^{*} О. Уільямсон стверджує, що трансакції, піддатні ex poste опортунізму, будуть вигідними, якщо ex ante виробити відповідні договірні гарантії [9, с. 99].

приховування справжніх намірів участі у виборчій боротьбі; обман та/або підкуп виборців і потенційних коалаціантів тощо, спричинені наявністю інформаційних обмежень. Водночас стосовно реальних коаліціантів на виборчому етапі співпраці вагомішими є прояви не опортуністичної поведінки, а дій, спрямованих на реалізацію особистих інтересів, коли інформація повинна бути відносно достатньою, і для суб'єктів домовленостей відомими є обов'язки, цілі та ресурси одне одного. Тут відіграє роль інституціоналізація процесу створення виборчих об'єднань, нормативне закріплення відповідних принципів у виборчому законодавстві. Натомість у ситуації отримання перемоги на виборах подальша співпраця політичних партій відбувається під впливом чинників, які дозволяють порушувати попередньо досягнуті домовленості. Щодо формування партійних коаліцій, слід вказати, що прагнення суб'єктів реалізувати власні інтереси шляхом створення об'єднань супроводжується потребою пристосовуватися до змінних умов^{**}. Окрім того, відповідна поведінка суб'єктів може бути як егоїстичною (коли йдеться про індивідуальні цінності суб'єкта), так і альтруїстичною (коли йдеться про цінності спільноти, з якою суб'єкт себе ідентифікує).

Другий тип опортуністичної поведінки (*ex poste*) властивий для партійних лідерів у ситуації здобуття ними виборних посад та отримання представництва в органах державної влади, коли йдеться про цілеспрямоване порушення передвиборчих обіцянок, прийняття законів, інших нормативних актів, які суперечать інтересам виборців тощо. Це, як правило, зумовлено не лише трансакційними видатками, які можуть виникати у процесі прийняття очікуваних електоратом рішень, але і відповідними намірами їх суб'єктів на попередньому етапі.

Прояви раціональної поведінки суб'єктів партійної діяльності (у термінах неокласичної теорії, коли йдеться про максимізацію корисності), спрямованої на слідування особистим інтересам, вважаємо наявними тоді, коли йдеться

^{**} У тому числі, коли політичні партії в особах лідерів поведуться опортуністично у процесі взаємодії внаслідок прагнення зменшити диспропорційність вигоди від цього процесу [31, с. 574].

про прийняття рішень на рівнях переважно територіальних організацій, які утворюють ієрархічну структуру партії, сільських, селищних, районних, обласних тощо структур; зборів, з'їздів, конференцій як організацій наступного рівня. Рішення, суб'єктами прийняття яких виступають представники вказаних структур, можуть стосуватися кадрових питань на відповідних рівнях, затвердження програм діяльності, вирішення організаційних питань роботи цих структур, обрання делегатів для участі у процесі прийняття рішень на вищих рівнях ієрархічної структури партії. Такі можливі дії територіальних і місцевих організацій партій, як: виконання партійних програм, розв'язання поточних питань, співпраця з громадськими організаціями, місцевими органами влади, організація виборчих кампаній, висунення кандидатів на виборні посади до органів місцевого самоврядування, публічні виступи, використання фінансових ресурсів (у вигляді членських внесків) тощо, залишають багато можливостей для реалізації особистих інтересів суб'єктами прийняття рішень у вказаних сферах. Цьому сприяє обізнаність на актуальних для регіону питаннях, існування налагоджених контактів з організаціями-партнерами, у тому числі донорськими організаціями, прагнення просувати певні інтереси на рівні місцевих органів влади, пов'язане з можливістю впливати на висунення кандидатів на виборні посади тощо. Залежно від того, наскільки широкими за статутом є повноваження територіальних та інших структур партії, можемо стверджувати про імовірність проявів опортуністичної поведінки, оскільки рівень контролю, здійснюваного центральним керівництвом, враховуючи сутнісні особливості опортуністичної поведінки, суттєво не впливатиме на її прояви.

Оскільки первинні організації вирішують переважно питання, пов'язані з добором кадрів для роботи всередині партії, співпрацюють не з партнерськими організаціями, а з окремими громадянами, вирішують поточні питання діяльності організації тощо, і, окрім того, при вирішенні багатьох питань є колективним суб'єктом прийняття рішень; імовірність опортунізму для них, на нашу думку, є невисокою. Водночас, коли йдеться про голів первинних

організацій як індивідуальних суб'єктів, які виконують представницькі функції та мають право розпоряджатися певними фінансовими ресурсами, імовірність їх опортунізму є вищою Повноваження пересічних членів партії, як правило, є такими, що властива для них «слухняність» є не лише причиною здобуття членства, але і наслідком можливостей, визначених партійним статутом.

Водночас нормативне закріплення у статутних документах партії прав та обов'язків як вищих її органів, так і структур середнього рівня та первинних осередків зменшує можливості опортуністичної поведінки суб'єктів розробки стратегії та тактики діяльності партійної організації відповідного рівня. Натомість їх реалізація (зокрема у процесі ухвалення законів, формування та виконання урядових програм представниками партії у владі) та здійснення контролю і розпоряджання фінансовими та матеріально-технічними ресурсами, представництво партії у стосунках з іншими суб'єктами політичної системи надає уповноваженим представникам партії можливості для опортуністичної поведінки. Інституціоналізація відносин партії з «зовнішнім середовищем» також не завжди усуває можливості для опортуністичної поведінки. Іншими словами, за розробленою у межах неоінституціоналізму теорією суспільного вибору (яка спирається на ідею методологічного індивідуалізму, ідею раціональної «економічної людини» та ідею про обмін як сутність політичної взаємодії) відбувається використання окремими суб'єктами держави ресурсів, які надходять для забезпечення партійної діяльності,

* Вказані інститути регулюють створення та функціонування законодавчого органу, регламентуючи взаємодію партій у межах парламенту та їх відносини з виборцями, здійснення законотворчої діяльності, виконання представницької функції тощо, але на норми, які регулюють відповідні відносини та на запровадження санкцій за їх порушення впливають неформальні інститути, які склались у суспільстві. Також збільшуються (коли йдеться про партію, яка перебуває при владі) можливості опортуністичної поведінки внаслідок використання доступних економічних, силових, правових, інформаційних та інших ресурсів, оскільки суб'єкт управлінської трансакції (якою є у такій ситуації взаємодія політиків і виборців) має переваги у доступі до ресурсів.

для реалізації особистих інтересів. Тут, на нашу думку, відіграватимуть роль і вказані вище інстинкти, притаманні суб'єктам, оскільки вважаємо, що їх комбінація суттєво визначатиме рівень і прояви опортуністичної поведінки, уникнути якої, навіть за умов інституціоналізації всіх сфер взаємодії, неможливо.

Оскільки за своєю сутністю інституціоналізація політичної взаємодії зумовлена потребою зменшення проявів опортуністичної поведінки і, як наслідок, зменшення трансакційних видатків, окремого розгляду потребує питання створення інститутів^{**}, які виступають дієвим засобом мінімізації трансакційних видатків, у тому числі за рахунок мінімізації опортуністичної поведінки. Інституціоналізацією принципу партійного представництва, наприклад, є формування виборчих списків і розподіл мандатів у представницькому органі. При цьому звернемо увагу, що оцінка процесу прийняття рішень стосовно формування відповідних списків (з формальною реалізацією принципу внутрішньопартійної демократії) повинна відбуватися з урахуванням поведінки його суб'єктів, спрямованої на реалізацію особистих інтересів, і з меншою імовірністю опортунізму (коли відбувається «торг» за місця у списку, і учасники цього процесу повинні чесно формулювати свої інтереси та представляти свої переваги для здійснення відповідного обміну). Щодо міжпартійної взаємодії, закріплення її принципів у регламентах парламентів, виборчому законодавстві тощо, зменшує опортуністичну поведінку, що є ще одним проявом сутності інститутів як засобів мінімізації трансакційних видатків у цілому.

Суттєво зменшує можливість опортуністичної поведінки правова регламентація фракційної діяльності, наприклад, нормативне закріплення партією обов'язку депутатів-членів

^{**} Д. Норт, вказуючи, що його теорія інститутів виникла з поєднання теорії людської поведінки та теорії видатків трансакцій [6, с. 45], інтерпретував інститути як певні правила гри у суспільстві або створені людиною обмеження, які організують взаємовідносини між людьми. Таким чином, інститути впливають на структуру спонукальних мотивів у людській взаємодії у політиці, економіці, соціальній сфері [6, с. 17].

партії входить до складу партійної фракції у представницькому органі влади та виконувати рішення партії. Таким чином, окрім того, що можливість індивідуального вибору мінімізовано, суб'єкт прийняття відповідних рішень у процесі голосування є колективним, що також впливає на опортунізм.

Як можливість подолання опортуністичної поведінки членів представницьких органів, іноді виокремлюють запровадження імперативного мандату [20, с. 369].

З іншої сторони, певною мірою зменшенню опортунізму та егоїстичної поведінки партійних функціонерів повинна сприяти реалізація принципу внутрішньопартійної демократії^{*}, яка полягає у тому, що участь членів партії у її внутрішній політиці обмежує діяльність керівництва, зменшує гнучкість партійної організації, метою функціонування якої є здобуття голосів виборців; необхідність централізації влади для використання ефективних засобів (що теж можемо розглядати як спосіб мінімізації опортунізму, оскільки рівень опортуністичної поведінки колективного суб'єкта прийняття рішень знижується при створенні вищих структур, які є відповідальними за його ухвалення). Виокремлюючи такі аспекти внутрішньопартійної демократії, як: участь членів партії у партійній роботі, у виробленні політичного курсу, у доборі кадрів [5], варто звернути увагу на складність оцінки поведінки учасників вказаного процесу, у тому числі з точки зору їх опортунізму, оскільки участь членів партії, місцевих партійних організацій у процесі прийняття програмних рішень невисока, при цьому з'їзди ухвалюють загальні програми, заздалегідь сформульовані керівництвом партії; окрім того, існує нечіткість поняття політичної активності, різні підходи до визначення частоти політичної участі, і валідність даних стосовно політичної активності, наведених партійними організаціями, може бути невисокою. Зрозумілим є те, що високий рівень партійної дисципліни

^{*} Й. Тезінг пише про внутрішньопартійну демократію як про можливість для членів партій брати участь у процесі прийняття рішень у сфері фінансів, програм партій, стосовно інших партійних діячів [8].

також зменшує можливості опортуністичної поведінки членів партії.

Отже, в цілому способами мінімізації опортунізму є створення відповідних стимулів, здійснення контролю, створення керівних структур, відповідальних за процес прийняття рішень тощо. Таким чином, централізація, іноді навіть надмірна бюрократизація, негнучкість системи, а у контексті нашого розгляду – високий рівень партійної дисципліни та ієрархізація партійної структури за умови належного рівня внутрішньопартійної демократії, сприятимуть зниженню як опортуністичної поведінки суб'єктів прийняття рішень на рівні партійного керівництва, так і егоїстичної поведінки партійної бюрократії.

Окрім того, зменшувати негативні наслідки обмеженої раціональності й опортуністичної поведінки повинні інститути, такі як: традиції, правові норми, звичаї. Але тут потрібно зважати і на тип політичної свідомості членів партій і виборців, який свідчить про рівень сприйняття суспільством проявів опортуністичної поведінки. Якщо неформальні політичні інститути не сприятимуть їх мінімізації, відповідне правове обмеження не буде реалізовано повною мірою. Важливим при цьому є вплив неформальних політичних інститутів на функціонування політичної системи та на запровадження формальних демократичних інститутів, який, великою мірою, і визначає рівень демократичності політичного режиму у державі.

1. Веблен Т. Теория праздного класса / под ред. В. В. Мотылева. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.

2. Вольчик В., Зотова Т. Адаптивная рациональность и экономическое поведение в эволюционном контексте / В. В. Вольчик, Т. А. Зотова // Terra Economicus. – 2011. – Том 9. – № 4. – С. 54–64.

3. История экономических учений (современный этап) / под общ. ред. А. Г. Худокормова. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 733 с.

4. Клейнер Г. Б. Опортунистическое поведение // Словарь основных понятий стратегического планирования. – Национальная экономическая энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/89/word/opportunisticкоеповедение>. Назва з екрану.

5. Нідермайер О. Внутрішньопартійна демократія // Політичні партії в демократичному суспільстві. – К. : [Б. в.], 2001. – С. 26–34.

6. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А. Н. Нестеренко ; предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера. – М. : Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 190 с.

7. Одинцова М. И. Оппортунистическое поведение // Глоссарий к книге институциональная экономика, 2005. – Национальная экономическая энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vocale.ru/dictionary/932/word/opportunisticshoe-поведение>. Назва з екрану.

8. Тезінг Й. Трансформація, демократія та політичні партії – завдання та призначення партій // Політичні партії в демократичному суспільстві. – К. : [Б.в.], 2001. – С. 7–22.

9. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация». – СПб. : Лениздат, SEV Press, 1996. – 702 с.

10. Экономические субъекты постсоветской России (институциональный анализ) / [Р. М. Нуреев, А. В. Алексеев, Е. С. Балабанова и др.] ; под ред. Р. М. Нуреева. (Серия «Научные доклады»: вып. 124). – М. : МОНФ, 2001. – 804 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/6797> – Назва з екрану.

11. Alesina A. Macroeconomic Policy in a Two-Party System as a Repeated Game // Quarterly Journal of Economics. – 1987. – Vol. 102, No. 3 (August). – P. 651–678.

12. Brown L. M. Around Closed Doors And Through Open Windows: A Theory Of Aspirant Opportunism, 1796–2004 // Congress & the Presidency. – 2009. – Vol. 36. – P. 1–26.

13. Chappell H. W., Keech W. R. Party differences in macroeconomic policies and outcomes // American Economic Review. – 1986. – Vol. 76. – P. 71–74.

14. Christensen T. E., Hoyt R. E., Paterson J. S. Ex ante incentives for earnings management and the informativeness of earnings // Journal of Business Finance and Accounting. – 1999. – Vol. 26. – P. 807–832.

15. Hibbs D. A. Partisan theory after fifteen years // European Journal of Political Economy. – 1992. – Vol. 8. – P. 361–373.

16. Hibbs D. A. Political parties and macroeconomic policy // American Political Science Review. – 1977. – Vol. 71. – P. 1467–1487.

17. Gdrtner M. Democracy, election, and macroeconomic policy: two decades of progress // European Journal of Political Economy. – 1994. – Vol. 10. – P. 85–109.

18. Guay W., Kothari S., Watts R. A market-based valuation of discretionary accrual models // *Journal of Accounting Research*. – 1996. – Vol. 34. – P. 83–105.
19. Kreuger A.O. The Political Economy of the Rent-Seeking Society // *American Economic Review*. – 1974. – Vol. 64. – P. 291–301.
20. Lane J.-E. Political Representation From The Principal-Agent Perspective // *Representation*. – 2009. – Vol. 45. № 4. – P. 369–378.
21. Lindbeck A. Stabilization Policies in Open Economies with Endogenous Politicians // *American Economic Review*. – 1976. – Vol. 66. №. 2 (May). – P. 1–19.
22. MacRae C.D. A Political Model of the Business Cycle // *Journal of Political Economy*. – 1977. – Vol. 85. № 2 (April). – P. 239–263.
23. Mattlin M. Party Opportunism among Local Politicians after Taiwan's Power // *Transition East Asia*. – 2006. Vol. 23. № 1, Spring. – P. 68–85.
24. Nordhaus W. D. The Political Business Cycle // *Review of Economic Studies*. – 1975. – Vol. 42 (April). – P. 169–190.
25. Persson T., Tabellini G. *Macroeconomic Policy, Credibility and Politics*. – Harwood: Chur, 1990. – 187 p.
26. Persson T., Tabellini G. *Political economics: Explaining economic policy*. – Cambridge, MA : MIT Press, 2002. – 533 p.
27. Rogoff K. Equilibrium political budget cycles // *American Economic Review*. – 1990. – Vol. 80. – P. 21–36.
28. Rogoff K., Sibert A. Elections and macroeconomic policy cycles // *Review of Economic Studies*. – 1988. – Vol. 55. № 1. – P. 1–16.
29. Rutherford M. *Institutions in Economics. The Old and The New Institutionalism*. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 240 p.
30. Schultz K. The Politics of the Political Business Cycle // *British Journal of Political Science*. – 1995. – Vol. 25. – P. 79–99.
31. Shrestha M. K., Feiock R. C. Transaction Cost, Exchange Embeddedness, and Interlocal Cooperation in Local Public Goods Supply // *Political Research Quarterly*. – 2011. – Vol. 64(3). – P. 573–587.
32. Sieg G. A Model Of An Opportunistic-Partisan Political Business Cycle // *Scottish Journal of Political Economy*. – 2006. – Vol. 53 (May). № 2. – P. 242–252.
33. Simon H.A. Altruism and Economics (in *The Economics of Altruism*) // *American Economic Review*. – 1993. – Vol. 83. № 2. – P. 156–161.
34. Snowdon B., Vane H. R. *Modern Macroeconomics: Its Origins, Development and Current State*. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd., 2005. – 807 p.

35. Suh Y. S. Communication and income smoothing through accounting method choice // Management Science. – 1990. – Vol. 36. – P. 704–723.

36. Sun L., Rath S. Fundamental Determinants Opportunistic Behavior and Signaling Mechanism: An Integration of Earnings Management Perspectives // International Review of Business Research Papers. – 2008. – Vol. 4. №. 4 (Aug-Sept.). – P. 406–420.

37. Veblen T. Why Is Economics Not An Evolutionary Science? // Quarterly Journal of Economics. – 1898. – July. – P. 373–397.

38. Walter S. The limits and rewards of political opportunism: How electoral timing affects the outcome of currency crises // European Journal of Political Research. – 2008. – Vol. 48. – P. 367–396.

39. Willett T.D. Political business cycles: The political economy of money, inflation and unemployment. – Durham, NC : Duke University Press, 1988. – 521 p.

Владислав Мороко

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ СТАТУСУ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ТЛІ ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ У ВЕРХОВНІЙ РАДІ (90-ті рр. XX ст.–ПОЧАТОК XXI ст.)

У статті аналізується процес формування законодавства з питань діяльності партій. Вперше даний процес розглядається як свідома діяльність конкретних політичних сил заради досягнення корпоративних та особистих цілей.

Ключові слова: закон, політичні партії, парламент, політична боротьба.

Wladyslaw Moroko. The legislative fixing of status of political parties on the background of political opposition in Verkhovna Rada (the 90-th of the XX century – the early XXI century). The article analyzes the process of legislation on party activity. For the first time this process is seen as a conscious activity of specific political forces to achieve corporate and personal goals.

Key words: law, political parties, parliament, political struggle.

Важливе місце в процесі становлення партійної системи займає законодавче регулювання діяльності партій. В Україні це розпочалося ще в період обговорення та прийняття нової Конституції. Тогочасні події цілковито вписувалися в логіку протистояння гілок влади і давали правові важелі представникам партій у ВР України не лише втілити в закон власне бачення місця в суспільстві даних асоціацій, а й значно підвищити їх роль як у політичній системі країни в цілому, так і в боротьбі за перерозподіл владних повноважень.

Це наочно продемонструвало обговорення тексту нової Конституції. Ще в її концепції було зазначено, що основою «суспільного і державного ладу України є політичний та ідеологічний плюралізм, багатопартійність» [1, с. 990]. З цього випливала нагальна необхідність «конституційного закріплення визначальних засад створення і діяльності громадських об'єднань (політичних партій, громадських організацій, рухів тощо)» [1, с. 994]. Що і було зроблено. Так, у проекті основного закону, який виносився на всенародне обговорення, трьома статтями визначались основні засади діяльності громадських об'єднань, а окремою главою – їх типологізація. Політичні партії ставилися на один щабель з масовими рухами, профспілками, релігійними організаціями. Тобто – «рівні серед рівних». А тому для всіх цих видів асоціацій визначались однакові правові засади діяльності й обмеження. Пропонувалось конституційно закріпити здобутки політики департизації через заборону діяльності політичних партій у державних органах, органах місцевого і регіонального самоврядування, Збройних силах України, Національній гвардії та Прикордонних військах, а також на підприємствах. Заборонялося Президенту України займати будь-яку посаду в громадських об'єднаннях, позапартійність проголошувалась і для судової гілки влади. Ці положення були схвалені 11 березня 1996 р. Конституційною комісією та винесені на обговорення до ВР України на I читання.

І саме такі положення майбутньої Конституції викликали несприйняття з боку лівої більшості ВР України II скликання. Члени фракцій комуністів, СелПУ, СПУ та

майбутні прогресивні соціалісти Н. Вітренко та В. Марченко внесли левову частку зауважень і пропозицій до цих статей. Не дивлячись на те, що більша частина з них була врахована частково або взагалі відхилена, представникам даних політичних сил вдалось суттєво змінити конституційне визначення партій. Поруч з цим зміст зауважень від них під час конституційного процесу вказував на особливе бачення лівими суті партії і накреслив напрямки майбутнього протистояння вже під час прийняття закону про партії.

Представники КПУ наголошували на недопустимості фінансування політичних партій з боку держави (поправка Л. Гармаш, С. Гмирі, Г. Долженко, А. Дроботова, В. Кочерги, А. Пейгалайнен) [2, с. 85–86]. Ці депутати вносили поправки, які надали б право створювати партійні організації в органах самоврядування, що співпадало з точкою зору представників Соцпартії. Крім того, комуністи намагалися захистити і власну партію безпосередньо. А. Пейгалайнен пропонував виключити положення статей, якими не дозволялося створення партій антидержавницького спрямування. В цьому ж напрямку «працював» і В. Понеділко, який намагався виключити з проекту Конституції заборону створення партій, які загрожують національній безпеці. Взагалі поправок від лівих було не просто багато. Їх пропозиції нерідко суперечили одна одній. Так, М. М'яковський пропонував усунути положення про рівність перед законом всіх громадських об'єднань.

Разом з цим саме комуністи пропонували закласти в Конституцію норму про відкликання депутата партією, за списками якої він був обраний (поправки Л. Гармаш, С. Гмирі, Г. Довженко, А. Дроботова, В. Кочерги, А. Пейгалайнена) [3, с. 16]. І тільки завдяки цій групі законотворців у тексті Конституції, прийнятій в I читанні, зникла глава «Громадські об'єднання», а всі її положення були зведені до наступного: «Виключно законами України визначаються: ...11) засади утворення і діяльності політичних партій, інших громадських об'єднань» [4].

Тобто питання, які регламентували діяльність партій, були виведені з конституційного процесу, що, з одного боку,

призвело до багаторічного обговорення партійного права, з іншого – дозволяло простою, а не конституційною більшістю, вносити зміни в це законодавство.

Таким чином, по закінченню I читання «профільними» для партій стали лише дві статті – 36 та 37 [4, с. 182–190]. У такому вигляді й обсязі вони обговорювалися вже при прийнятті Конституції. Хоча і під час даної процедури комуністи намагалися доповнити вдосконалені ними ж статті. Так, П. Симоненко пропонував уточнити процедуру реєстрації об'єднань громадян, додавши в текст документа навіть у цьому розділі знову ж вимогу заборони фінансування державою партій. Пропозиція була відхилена, так само як і спроба Л. Вернигори (група «Незалежні») повернути право висувати кандидатів в депутати профспілкам [5, с. 47–52].

Проте головним здобутком партій стало вилучення даних асоціацій з усього пласту громадських об'єднань, що надавало їм виключне право участі у формуванні системи державної влади України. Це свідчило про домінування у процесі прийняття Конституції «принципу політичної доцільності» над науковим підходом до державотворення [6, с. 40]. У цьому ж ряді і поправка С. Кузьменка (фракція «Комуністи України за соціальну справедливість і народовладдя»), завдяки якій відтепер партії заборонялися лише у судовому порядку (шок та образа від заборони КПУ в 1991 р. Президією Верховної Ради довго не полишали комуністів).

Іншою статтею вводились певні обмеження на створення партій і процедура їх заборони. Незважаючи на намагання комуністів (С. Гмиря) звузити перелік заборонених дій, у Конституції залишилася норма, яка визнавала незаконною діяльність партій, спрямовану на порушення територіальної цілісності країни.

Отже, в Конституції України ст. 36 та 37 було визначено основні засади створення і діяльності політичних партій. Завдяки активності представників лівих сил, при певній пасивності в цьому питанні націонал-патріотів і центристів, більш детальна регламентація діяльності партій була вилучена з Конституції, а тому вимагала законодавчого

закріплення новими актами. Завдячувати комуністам могли і представники великого капіталу. Їх зусиллями Конституція не надавала права державі фінансувати партії, що вводило їх остаточно в тіньові схеми фінансування. Разом з тим, закріплювала за партіями виключне право «сприяти формуванню і виявленню політичної волі громадян», а не лише власних членів, як це визначалось законом про громадські об'єднання 1993 р.

Ці та інші зміни в поєднанні з самим фактом прийняття Конституції вимагали розробки власне закону про партії, чим і зайнялись народні обранці. І вже 19 грудня 1996 р. комісія з питань правової політики ВР України вустами О. Лавриновича представила на I читання текст закону [7, с. 204–208]. Слід зазначити, що особливістю даної комісії у II скликанні була перевага в ній представників націонал-патріотичного табору. З 18 членів два були від НРУ, сім – від групи «Реформи», проти двох комуністів і соціаліста. Це і обумовило до певної міри як зміст проекту, так і нищівну критику та тотальні зміни закону вже при I ж читанні членами лівих фракцій парламенту. Вони мали більшість, а тому реальні можливості відстоювати свої погляди.

За версією комісії, в продовження норм Конституції, єдиним інструментом, який може здійснювати народовладдя, є партії [7, с. 204]. Проект був покликаний деталізувати право громадян на такі об'єднання. Прийняття окремого закону вимагало й те, що норми законодавства про громадські об'єднання вже не забезпечували в повному обсязі діяльність партій. «І тому виникла потреба в обов'язковому регулюванні окремо діяльності політичних партій» [7, с. 205].

Сам текст проекту зводився до наступних тез: визначення головним завданням партій «опанування частково або повністю державної влади шляхом виборів»; рівність всіх партій як перед законом, так і перед державою; виключно всеукраїнський характер; вимога до громадян бути членом лише однієї партії; обмеження на членство в партіях для військовослужбовців, працівників органів внутрішніх справ, СДБУ, митних органів, суддів, прокурорів, слідчих. Окремо виписувались вимоги до статутів і програм.

Регламентувався порядок реєстрації партій ЦВК. При цьому зберігались норми про необхідність мати як мінімум 1,5 тис. членів партії; державне фінансування партій і певні обмеження («не допускається фінансування державними організаціями й органами місцевого самоврядування, державними і муніципальними підприємствами, іноземними державами і громадянами, підприємствами й організаціями, благодійними та релігійними об'єднаннями, анонімними особами та політичними партіями, що не входять до об'єднання»); контроль за партіями з боку держави через суди, прокуратуру, фінансові установи держави і Мін'юст. Тобто реальне законодавче оформлення отримували б всі притаманні партіям функції.

Зайве й говорити, що всі ці напрямки зазнали критики з боку членів КПУ, СПУ, СелПУ. Останні вимагали збільшити необхідну для реєстрації первинну чисельність партій у декілька разів – до 10–15 тис. (М. Чурута (КПУ) та В. Брит (СПУ)), ввести поняття «партія влади» заради недопущення її існування (Ю. Сизенко (КПУ)), вилучити з проекту новели про державне фінансування (О. Мороз (СПУ)).

І найголовніше – найбільшій критики з боку лівих зазнала норма закону, яка не допускала створення та діяльність партій у державних органах, підприємствах, учбових закладах. Тому цілком логічним стало відправлення проекту на доопрацювання. Повернулися до нього 6 лютого 1997 р., але завдяки комуністам, соціалістам (як «прогресивним», так і «морозівцям») та «селянам» з СелПУ проект знову не став законом.

Тому вкотре до обговорення законопроекту законотворці повернулися вже 5 листопада 1997 р. Як видно зі стенограми пленарного засідання, комісія в новій редакції намагалася врахувати певну частину попередніх зауважень [8, с. 82–90]. Так, відповідно до чергової версії, політична партія – «це зареєстроване згідно із законом, добровільне об'єднання громадян, прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, участь у виборах та інших політичних заходах»

[8, с. 38]. Як бачимо, мова вже не йшла про опанування повністю або частково державною владою. Визначення набагато м'якше і аморфніше. Реєстрація партій ЦВК тепер ставала логічним продовженням однієї з функцій партій, а автономність виборчої комісії по відношенню до інших гілок влади, на думку авторів, робила її неупередженою. Таким чином, знімалось побоювання лівих щодо прихованих репресій з боку влади під час перереєстрації.

Були конкретизовані правові норми, які обмежували програмні положення або види діяльності партій (8 пунктів) [8, с. 85]. Серед них вже не було ні обмеження на пропаганду класової боротьби, ні заборони на продовження відстоювання ідей раніш забороненої політичної сили. Наголошувалось, що лише ВСУ може припинити діяльність тієї чи іншої партії. Поруч з цим, в проекті залишалися суперечливі питання щодо членства та фінансування з боку держави. А тому і цей документ викликав незадоволення депутатів від лівого крила ВР України.

Головними вимогами знов-таки стали виключення статей щодо державного фінансування, права прокуратури контролювати партії (Є. Мармазов (КПУ)) та надати партіям право створювати осередки в трудових колективах (В. Марченко (ПСПУ)) [8, с. 150–151]. Деяко новим стало продовження ідеї гендерної рівності представником УНР Л. Григорович, яка слідом за В. Гашовською вимагала законодавчого врегулювання прав жінок у партіях. Як і попереднього разу це було проігноровано і стало приводом для головуючого О. Ткаченка глузливо запропонувати члену Руху прохідне місце в списку власної політичної сили [8, с.104].

6 листопада закон з урахуванням пропозицій щодо вилучення з проекту державного фінансування та реєстрації партій ЦВК (А. Шаланський (СПУ та СелПУ)), І. Магда (група «Відродження та розвиток агропромислового комплексу») було прийнято в I читанні 246 голосами.

Наступного разу депутати повернулися до проекту 13 січня 1998 р., менше ніж за три місяці до чергових виборів. Нарешті відбулося постатейне голосування. З 28 статей прийняли 16. Низка ж статей була взагалі не прийнята.

Тому 239 голосами законопроект було відправлено на III читання, а фактично на розгляд ВР України III скликання.

До обговорення закону повернулися лише 4 лютого 1999 р. Новим був не лише персональний склад парламенту, прийшли й нові партії – НДП, ПЗУ, ПСПУ, СДПУ(О). Кардинально змінився склад комітетів. У Комітеті з питань правової реформи, на відміну від попереднього скликання, більшість була за лівими. А на момент розгляду закону в III читанні сім з них були членами КПУ. Не дивлячись на те, що комітет нібито узгодив всі спірні питання, в тому числі і з комуністами, прийняття закону було провалено саме цією силою. Як і на попередніх засіданнях, Є. Мармазов від імені комуністичної фракції висловився проти запропонованого компромісного рішення щодо процедури судової заборони партій. Лівих не влаштувала можливість розгляду цього питання ні будь-яким судом, ні виключно Київським міським у першій інстанції. Вимога була жорсткою – це може робити лише ВСУ. В цьому комуністів підтримала фракція ПСПУ, члени якої були невдоволені рішеннями щодо них Контотського суду.

Проти прийняття закону в запропонованій редакції виступили члени групи «Незалежні». Не залишилися осторонь і нові ліві в парламенті. Від фракції СДПУ(О) В. Попеску запропонував взагалі зняти законопроект з розгляду (до речі, ця ідея була підхоплена в 2000–2001 рр. Президентом України Л. Кучмою). Менш «радикальними» виявилися представники фракції «Громада». На думку Л. Косаківського, треба було лише доопрацювати 14 статей і вже потім приймати закон у цілому. Іншими словами – в поєднанні зі статтями, що викликали суперечки раніше, це означало написати новий закон. За прийняття закону виступили цього разу не лише представники фракції УНР, а й ПЗУ [9, с. 209–221].

Така неузгодженість у думках і діях нардепів на цьому етапі створення партійного закону дозволила втрутитися в процес представникам виконавчої гілки влади. Заступник міністра юстиції Л. Павлівська запропонувала парламентарям міністерське бачення редакції статей, зокрема

пропонувалося ввести при реєстрації обов'язкову наявність місцевих осередків партій у більшості областей. У разі «суттєвих» змін у програмі та статуті пропонувалося проходити заново процедуру реєстрації [9, с. 219 зв.–220]. Тому, не дивлячись на те, що Комітет погодився на реєстрацію партій не ЦВК, а Мін'юстом, внаслідок відсутності єдиної точки зору парламенту, законопроект було відправлено на повторне III читання.

Повернулися до нього в липні 1999 р., але знов не прийняли. Наступного разу «партійна Конституція» розглядалася парламентом 21 грудня 1999 р. та була прийнята 239 голосами.

Однак на цьому історія творення основного партійного документа не закінчилась. Л. Кучма повернув документ до ВР України з 38-ма поправками і доповненнями. Вони були враховані або відхилені під час засідання парламенту 16 березня 2000 р. Формально вимоги Президента України мали державницький підхід. У разі прийняття всього комплексу пропозицій Л. Кучми партії ставали б підзвітні та підконтрольні державним органам. Ряд вимог спонукали б партії перетворюватися найшвидше в загальноукраїнські не лише на папері, а й завдяки залученню до своєї діяльності якнайбільшого числа громадян. Втім, якщо згадати, що саме в цей період у парламенті приймався закон про вибори на пропорційній основі, то в такому варіанті поєднання дій двох законів більша частина партій ставала автоматично підконтрольною виконавчій гілці влади. А згодом, через вибори, в підпорядкований стан мала б перейти і ВР України. Зрозуміло, що подібний сценарій не влаштовував народних обранців.

Подолавши вето, парламентарі потрапили в правову пастку. На думку Мін'юсту, це була процедура прийняття нового закону. 12 квітня 2000 р. глава держави з чистим сумлінням вдався до повторного вета. Це змусило парламентарів знову взятися за розгляд документа 28 листопада 2000 р. Під час засідання парламенту заступник міністра юстиції М. Хандурін озвучив 15 пропозицій Президента. Подискутувавши цього разу, законотворці голосувань не проводили, а рекомендували гаранту Конституції підписати

документ у тому вигляді, в якому його було прийнято в березні.

Конфліктність ситуації призвела до того, що 8 лютого 2001 р. ВР України створила Тимчасову спеціальну комісію з питань доопрацювання законодавчих актів у сфері політично-правової та адміністративної реформи України. Її очолив С. Гавриш. У комісію ввійшли 16 депутатів від всіх фракцій і груп парламенту. До розробки документа також залучили Комітет з питань державного будівництва, місцевого самоврядування та діяльності рад і очолювану тим же С. Гавришем ТСК з підготовки та попереднього розгляду законопроектів про внесення змін до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою. Саме ця група і винесла на обговорення 5 квітня 2001 р. узгоджений проект закону.

Незважаючи на всю погодженість законопроекту, і до нього були певні претензії. І якщо О. Єльшкевич та А. Матвієнко просто обурювалися самим фактом чергового розгляду закону, вважаючи це неконституційним, то представники КПУ, СПУ, ПСПУ вкотре частково, але все ж таки його доопрацювали. Як результат нечастої співпраці всіх гілок влади 321 голосом закон було прийнято і в той же день підписано Президентом. Зазначимо, що під час прийняття документа лише фракції «Батьківщина» та «Солідарність» майже в повному складі не взяли участі в голосуванні. В цьому їх підтримали, як не дивно, Є. Мармазов, В. Звягільський, Г. Суркіс, О. Кучеренко, О. Волков та ще низка менш відомих депутатів – партійних діячів [10, с. 275–280].

З цього моменту політична партія визначалась як «зареєстроване, згідно з законом, добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах». Вводились певні обмеження на створення і діяльність партій [11, с. 425]. Тепер контролювали діяльність політичних асоціацій Мін'юст та ЦВК, а забороняти мав право лише ВСУ. Закон набував чинності з дня його публікації, що не

вимагало від партій перереєстрації, а лише приведення статутів у відповідність до норм нового законодавства.

Таким чином, партійний закон було прийнято в умовах п'ятирічного жорсткого протистояння як всередині парламенту, так і між законодавчою і виконавчою гілками влади, з частковим залученням в 2000–2001 рр. КСУ. Це і обумовило його зміст, який був не лише компромісним, а й таким, що не вирішував головного завдання – структуризації суспільства. Редагований та допрацьований лівими партіями він носив характер документа, головною метою якого було унеможливлення заборони партії.

1. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про Концепцію нової Конституції України» // Відомості Верховної Ради. – 1991. – №. 35. – Ст. – 466.

2. Порівняльна таблиця текстів проектів Конституції України – схваленого Конституційною комісією 11 березня 1996 року та доопрацьованого Тимчасовою спеціальною комісією з урахуванням зауважень і пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи // Відомчий архів Верховної Ради України (ВАВРУ). – Ф. – 1. – Оп. – 16. – Од. зб. – 5311. – Спр. № 12 – 2 – 3. – Т. XXXIII.

3. Порівняльна таблиця варіантів Конституції, винесеної на всенародне обговорення та прийнятою ВРУ в першому читанні // ВАВРУ. – Ф. – 1. – Оп. – 16. – Од. зб. – 5312. – Спр. № 12 – 2 – 3. – Т. XXXIV.

4. Порівняльна таблиця варіантів Конституції, винесеної на всенародне обговорення та прийнятою ВРУ в першому читанні // ВАВРУ. – Ф. – 1. – Оп. – 16. – Од. зб. – 5313. – Спр. № 12 – 2 – 3. – Т. XXXV.

5. Стенограма. Засідання № 105. 26 червня 1996 р. // Бюлетені п'ятої сесії ВРУ другого скликання. Том 23. №№ 105–107. Бюлетень № 105. Частина II. ПАВРУ. – Ф. – 1. – Оп. – 42. – Спр. 13–2.

6. Черленяк І. Суспільно-еволюційний запит реформування політичної та конституційної системи України на сучасному етапі. / І. Черленяк // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2).

7. Стенограма. Засідання № 65. 19 грудня 1996 р. // Бюлетені шостої сесії ВРУ другого скликання. Том 14. №№ 64–68. Бюлетень № 65. ВАВРУ. – Ф. – 1. – Оп. – 42. – Спр. 13–2.

8. Стенограма. Засідання № 43. 5 листопада 1997 р. // Бюлетені сьомої сесії ВРУ другого скликання. Том 10. №№ 42–46. Бюлетень № 43. ВАВРУ. – Ф. – 1. – Оп. – 42. – Спр. 13–5.

9. Стенограма. Засідання п'яте. 4 лютого 1999 р. // Бюлетені третьої сесії ВРУ третього скликання. Том 1. №№ 1–5. Бюлетень № 5. ВАРУ. – Ф. – 1. – Оп. – 42. – Спр. 13–5.

10. Стенограма. Засідання № 28. 5 квітня 2001 р. // Бюлетені сьомої сесії ВРУ третього скликання. Том 7. №№ 24–28. Бюлетень № 28. ВАРУ. – Ф. – 1. – Оп. – 42. – Спр. 12–2/2.

11. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23. – Ст. 118.

Леонід Чупрій

ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ ІДЕОЛОГІЇ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

У статті аналізуються гуманітарні аспекти ідеології сучасних вітчизняних політичних партій. Відзначається, що ряд політичних партій неоднозначно і суперечливо тлумачать українську історію, що призводить до зростання напруження в українському соціумі. Наголошується, що історична тематика є визначальною для здійснення консолідації українського суспільства.

Ключові слова: сучасні політичні партії, ідеологія, історична пам'ять.

Leonid Chupriy. The humanitarian aspects of the ideology of modern political parties. The article analyzes the humanitarian aspects of the ideology of modern national political parties. It is noted that a number of political parties is ambiguous and contradictory interpret Ukrainian history, leading to increased tension in Ukrainian society. It is stressed that the historical subject is crucial for the consolidation of Ukrainian society.

Key words: modern political party, ideology, historical memory.

Для сучасної української політичної дійсності характерним є становлення ідеологічних систем. Як правило, основними ідейними засадами є мода на демократію, гуманізм, рівність, свободу. Саме ідеологічні засади є основою

для функціонування політичних партій. Програмні положення багатьох сучасних вітчизняних політичних партій побудовані на основі чинних політичних ідеологій. У сучасному розумінні політична ідеологія – це система поглядів щодо основних принципів організації суспільства, його цінностей та місця у ній людини.

Головне завдання ідеології політичних партій – відображення інтересів певних соціальних груп з метою отримання їх підтримки. Але партії, захищаючи інтереси певних соціальних груп, повинні узгоджувати їх з загальнонаціональними інтересами. І однією з головних цілей на загальнодержавному рівні є формування української політичної нації, що є одним з головних завдань гуманітарної політики держави.

У своїх виступах на засіданні Громадської гуманітарної ради Президент України Віктор Янукович чітко визначив основні аспекти гуманітарної політики, відмічаючи, що, в першу чергу, потрібно прагнути до економічної підтримки культурної індустрії (видавничої справи, кінематографа, засобів масової інформації) та ефективного захисту культурної спадщини – як матеріальної, так і духовної.

Аналізуючи шляхи реалізації гуманітарної політики української держави, ми повинні, в першу чергу, орієнтуватися на такі напрями:

- формування національної самосвідомості українського суспільства через підтримку національної культури (зокрема через всебічний розвиток української мови та підтримку мов національних меншин);
- розвиток вітчизняного мистецтва, кіноіндустрії, книгодрукування тощо;
- формування історичної пам'яті, збереження і популяризацію історико-культурної спадщини;
- активізація інноваційних процесів в освітній, науково-технологічній галузях;
- захист національного інформаційного простору;
- створення умов для гармонізації релігійно-конфесійних відносин.

У цьому контексті сучасні українські партії повинні сприяти реалізації гуманітарної політики держави, відображаючи це в своїх програмних документах і своїй діяльності.

Одним з найбільш важливих чинників консолідації української політичної нації є формування спільної і несуперечливої історичної пам'яті. Існуючий дуалізм історичної пам'яті заважає громадянам України усвідомлювати себе єдиною національною спільнотою. В цьому контексті сучасні політичні партії, формуючи свою ідеологію, повинні сприяти подоланню амбівалентності історичної пам'яті українського народу.

Метою статті є аналіз гуманітарних, зокрема історичних аспектів ідеології сучасних українських політичних партій.

Різними аспектами цієї проблематики займалися чимало вітчизняних і зарубіжних дослідників. Партійну проблематику розробляли такі політологи: В. Бебик, Л. Москвичев, Д. Чесноков, П. Кравченко, Л. Кусок, Д. Лук'янов, М. Примуш, І. Ткач, Ю. Швед, В. Якушик та інші. Також слід назвати дослідження: «Особливості, напрями, чинники та механізми розвитку партійної системи України», яке здійснили Г. Макаров, О. Авксентьев, Д. Миколенко, Д. Под'ячев. Теоретичні аспекти формування історичної пам'яті висвітлювали у своїх працях такі дослідники: Ю. Зерній, В. Масненко, О. Скворцов, Ю. Смольников, М. Стріха, Л. Удод, І. Юхновський та інші.

Гуманітарні чинники, зокрема питання історії, завжди були важливими для формування національної свідомості українців, оскільки без усвідомлення свого історичного минуло не може бути сформована приналежність до відповідного етносу і нації. В цьому контексті відповідне формування свого бачення історичних подій є важливою складовою ідеології кожної партії. Головними функціями партій є: представництво інтересів, комунікативна, соціальної інтеграції та вироблення ідеології. Саме для обґрунтування ідеології новостворених політичних партій широко використовувалася історія, особливо питання формування етносу та нації.

Нині українські політичні партії здебільшого класифікують за традиційною схемою ліві – центристи – праві. Найбільш суперечливі погляди на історичні події спостерігаються у політичних сил правого та лівого спрямування.

У програмах політичних сил правого спрямування (блок «Наша Україна – Народна самооборона», УНА-УНСО, КУН, Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та інші) наголошувалося на відмінностях історичних шляхів російського та українського етносів.

Відомий дослідник Ю. Смольников зазначає: «Праві партії при побудові своїх програмних засад щодо походження українського народу орієнтуються здебільшого на теоретичні розробки М. Грушевського та інших дослідників самотності українського народу, відокремленості української історії від російської, а значить і визначального права українців на спадщину Київської Русі. Ліві політичні сили навпаки, підтримуючи прорадянський наратив, пропагують погляди на Київську Русь як спільну спадщину трьох братніх слов'янських народів» [1, 9]. Інший дослідник П. Кравченко пише: «Партії лівого спрямування здебільшого сприймають культурно-історичний досвід не інакше, як у контексті загальнослов'янської, а точніше проросійської, орієнтації, натомість праві переважно наголошують на його унікальності, абсолютній самостійності» [2, 12].

У програмних документах партій, що входять до блоку «Наша Україна – Народна самооборона», вказується на важливість об'єктивного висвітлення і донесення до українців вітчизняної історії і виховання в них патріотичних почуттів. У Програмі Народного Руху України зазначено: «Партія виступає за відродження історичних традицій, національної культури й духовності української нації, за безперервність і цілісність її розвитку, за розширення досліджень у галузі історії України» [3].

У Програмних документах Української народної партії йдеться про необхідність вивчення історичної спадщини, зокрема вказується: «Історичні скарби України повинні досліджуватися, вивчатися та бути надбанням усього українського народу. На цих скарбах має будуватися, зокрема, навчальний процес, починаючи з дошкільних закладів» [4]. УРП «Собор» закликає до законодавчого визнання всіх закатованих, репресованих і переслідуваних за звинуваченням в українському націоналізмі в 1917–1991 р.

борцями за волю України. Партія домагається надання воякам УПА статусу учасників бойових дій. У програмі Партії Захисників Вітчизни зазначається: «Головним у сфері вітчизняної освіти, науки і культури є їх подальший розвиток, забезпечення для всіх громадян України рівного доступу до навчання, до пізнання духовного та культурного надбання Українського народу» [5].

Блок Юлії Тимошенко виступає за формування вітчизняного історичного наративу. Депутат від БЮТ В. Полохало зазначає про неможливість створення спільної українсько-російської історії. Україна та Росія не зможуть виробити спільного бачення таких історичних тем: Переяславська Рада, військово-політичний виступ гетьмана Мазепи та інші. Представники цієї політичної сили (А. Шкіль, В. Яворівський та інші) ініціюють законопроекти щодо визнання ветеранами руху опору членів Організації Українських Націоналістів і воїнів Української Повстанської Армії та надання їм статусу учасників бойових дій.

Ці ініціативи також підтримують такі об'єднання: УНА-УНСО, КУН, Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та інші. Зокрема УНА-УНСО виступає за «надання пільг ветеранам ОУН-УПА, дивізії СС-Галичина та інших військових формувань, що боролися за незалежність України» [6]. КУН закликає до «офіційного державного визнання ОУН-УПА воюючою стороною» [7]. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» послідовно бореться за «визнання геноциду українців у ХХ ст. злочином проти людства, засудження та заборону комуністичної ідеології в Україні та політичних сил, які її сповідують» [8]. Лідери партії «Свобода» виступають за реабілітацію не тільки УПА, але й дивізії СС-Галичина. Протягом 2007–2008 рр. партія проводила у Львові проект «Скарб нації», головною метою якого було пропагування найвищих українських духовних цінностей. З рекламних носіїв міста промовляли Тарас Шевченко, Іван Франко, Роман Шухевич, Олена Теліга, Андрій Шептицький, Степан Бандера та Симон Петлюра.

У статутних документах лівих партій простежується чітка орієнтація на прорадянський та імперський історичний наративи. Ці партії представляють інтереси своїх

виборців, якими є здебільшого люди похилого віку, ветерани Великої Вітчизняної війни, які і в наш час залишаються прихильниками радянського соціального устрою. У Програмі Комуністичної партії України зазначається, що «Радянський Союз був не імперією, що гнобила і грабувала Україну, а великою співдружністю вільних і рівноправних народів. Його зруйнування стало найбільшою трагедією для народу України, всіх радянських людей. Одним з важливих завдань партії ставиться припинення фактів руйнування пам'ятників В. Леніну, іншим видатним історичним діячам та подіям у житті нашого народу» [9]. *Але особливе занепокоєння викликає те, що комуністи відкрито закликають до знищення української державності та «возродження добровольного союзу равноправных народов, объединения их в едином союзном государстве – Союзе Советских Республик»* [9]. Це основна програмна мета Комуністичної партії України.

Лідер комуністів П. Симоненко взагалі заявив, що «найбільшим українцем – не за національністю, а за справами – він вважає В. Леніна, так як саме його ми повинні вважати після революції 1917 р. засновником держави Україна» [10]. Комуністична партія України досить широко використовує історію як засіб політичної боротьби із своїми ідеологічними опонентами з «національного табору». Особливо популярними в комуністичній пресі є теми Голодомору та історії ОУН-УПА, оскільки на частині території країни у населення, завдяки тривалим рокам комуністичної пропаганди, сформувався негативне ставлення до визвольного руху в Західній Україні як до «буржуазно-націоналістичного». КПУ вирішила використати це упереджене ставлення серед більшості українців до бандерівців і в партійній пресі публікуються матеріали, в яких зображується співробітництво бандерівців із гітлерівцями, а також проведено відповідні паралелі із сучасними прихильниками реабілітації ОУН-УПА. Зокрема в газеті «Киевский Вестник» від 20 листопада 2007 р. зазначається, що українські батальйони «Нахтігаль» (керівником якого був Р. Шухевич) і «Роланд», та 201-й шутцманшафт-батальйон, що був сформований на їх основі, зруйнували

десятки білоруських сіл, брали участь у вбивстві євреїв і поляків у Львові, ліквідації Рівненського єврейського гето, розстрілах євреїв та українців у Бабиному Яру, знищенні Хатині. Ці факти не мають достовірних історичних підтверджень.

Н. Вітренко – лідер Прогресивної соціалістичної партії України заявляє: «Ми виступаємо проти реабілітації ОУН-УПА і проведення бандерівських шабашів у Києві» [11].

Досить близькими за поглядами до партій лівого спектра є ідеї Партії Регіонів, яка відноситься до центристського блоку. У Програмі партії записано: «Партія виступає за збереження, відтворення та охорону культурно-історичного середовища, пам'яток історії й мистецтва усіх історичних епох України та з урахуванням регіональних особливостей» [12]. Представники партії виступають проти реабілітації ОУН-УПА. Так, одним з рішень Харківської міської ради від 16 квітня 2008 р. було скасування Рішення цієї ж ради народних депутатів від 30 вересня 1992 р., яким було надано згоду на встановлення в Молодіжному парку пам'ятного знаку на честь 50-річчя Української повстанської армії. Тодішнім складом Харківської міської ради було ухвалене одіозне, з точки зору сьогодення складу ради, рішення, яким було дозволено встановлення пам'ятника на честь героїв УПА.

Народний депутат від Партії Регіонів В. Колісниченко ініціює перегляд курсу шкільної історії. В. Колісниченко зазначає, що українські підручники творять хибні міфологеми: «не того, що реально було в історії нашого народу, а того, що хотелось бы видеть в нашем прошлом» [13]. У відкритому листі до Д. Табачника В. Колісниченко звинувачує українську історіографію в наступних гріхах: «Самое страшное в этом мракобесии то, что детям методично вдальбливается в голову тема враждебного отношения к нам со стороны России и мысли о превосходстве украинского народа над русским, а также косности и убогости российского государства. А это путь к национальной нетерпимости, ксенофобии, антисемитизму и расизму, которые уже стали проявляться в нашей жизни» [14].

Суперечливі позицій партій різного спрямування щодо надання статусу учасників національно-визвольних змагань воякам УПА можна пояснити, виходячи з їх орієнтації на пріоритети своїх виборців. Це підтверджують результати соціологічного опитування, проведеного з 5 по 18 грудня 2007 р. Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соцілоджи сервіс». Методом інтерв'ю опитано 1800 респондентів віком від 18 років з усіх областей країни. Статистична похибка вибірки не перевищує 2,3 %. Залежно від політичних орієнтацій пропозицію щодо надання статусу учасників національно-визвольних змагань воякам УПА підтримує переважна більшість виборців НУНС (70 %) та БЮТ (57 %), не сприймають – виборці Блоку Литвина (50 %), ПР (70 %) та КПУ – 90 %. На Заході України 73,7 % повністю або із застереженням підтримують надання пільг і статусу воякам ОУН-УПА. У Центрі та на Північному Сході цей показник становить 37,9 %, рівно стільки ж і противників. На Півдні та Південному Сході надання спеціального статусу вояка УПА підтримує 21,9 %, і навіть у Донбасі та Криму – 13,4 %.

Досить важливою в плані формування історичної пам'яті українців є тема висвітлення проблем Голодомору в Україні. Якщо праві політичні партії виступають за визнання Голодомора геноцидом, то політичні сили лівого спрямування, зокрема Комуністична партія України, Прогресивна соціалістична партія активно виступають проти.

Представники Комуністичної партії України неодноразово заявляли, що причиною Голодомору 1932–1933 рр. були важкі природні умови, зумовлені 11-річним циклом сонячно-земних зв'язків і пов'язаної з цим посухою, котрі співпали з апогеєм класової боротьби Радянської держави на селі, а це суперечить правдивим історичним даним. Навіть більшість населення Східної та Південної України, де комуністи мають значну підтримку, так не вважає. За даними Київського міжнародного інституту соціології, що проводив опитування у вересні 2007 р., на запитання: *“Що спричинило Голодомор?”* були такі відповіді (у %): Західна Україна: природні обставини – 5,5;

важко сказати – 9,1; не думали про це – 3,4; дії влади – 82. Центральна та Північна Україна: природні обставини – 7,2; важко сказати – 15,5; не думали про це – 3,5; дії влади – 73,8. Східна Україна: природні обставини – 21,4; важко сказати – 15,5; не думали про це – 8,9; дії влади – 51,4. Південна Україна: природні обставини – 16,7; важко сказати – 11,5; не думали про це – 6,9; дії влади – 65. Комуністи стверджують, що в Україні Голод 1932–1933 рр. став у руках проєвропейських і проамериканських «національно-свідомих помаранчевих діячів» політичною палицею для руйнування минулої сумісної історії братніх східно-слов'янських народів, перманентних звинувачень у зумисному знищенні української нації вже не стільки вождями неіснуючого тоталітарного режиму, скільки в перенесенні цієї відповідальності на сучасну Росію, як спадкоємицю зруйнованого СРСР.

Але політикам будь-якого спрямування потрібно зважати на резолюцію Парламентської асамблеї Організації з Безпеки та співпраці в Європі, прийняту 3 липня 2008 р., у якій зазначено: «ПА ОБСЄ віддає дань пам'яті безневинно загиблим під час голодомору 1932–1933 рр. мільйонам українців. Масовий голод був викликаний жорсткими навмисними діями і політикою тоталітарного сталінського режиму» [15]. Асамблея також підтримує ініціативу України з «розкриття всієї правди цієї трагедії українського народу, зокрема шляхом проведення просвітницької роботи про Голодомор на міжнародному і національних рівнях, рішуче пропонує всім парламентаріям провести заходи для визнання факту голодомору на Україні» [15].

Значне місце в ідеології та дискурсивних практиках політичних партій посідає обговорення доцільності встановлення чи деконструкції пам'ятників, присвячених певним історичним діячам чи подіям. Саме пам'ятники закріплюють місця пам'яті й впливають на формування історичної свідомості населення. На жаль, протистояння політичних сил в Україні спричинює «війну пам'ятників». На більшості території України до цього часу поширені символи тоталітарного минулого. Було підраховано, що про події і діячів комуністичного минулого нагадують

вулиці, провулки і проспекти у 7 тисячах 219 населених пунктах України. На території України нараховується 2 тисячі 18 пам'ятників Володимирові Леніну. Нині лише в Дніпропетровську їх 25, у Миколаєві – 7, у Сумах – 3, у Черкасах і Чернігові по два. До цього ще додайте, серед іншого, 70 пам'ятників Карлу Марксу. Трохи скромніше в Україні вшановують першого чекіста Росії Фелікса Держинського – про нього нагадує 36 монументів.

Особливий суспільний резонанс викликало спорудження пам'ятників Катерині II спочатку в Одесі та в Севастополі як засновниці цих міст. Але не зовсім коректно вважати Катерину II засновницею Одеси, оскільки це місто під різними назвами (Хачибей – Коцюбеєве – Качибей) існувало з початку XV ст. і входило до складу різних держав. У 1789 р. місто захопили війська Російської імперії (за участі чорноморських козаків), перебудували його і в 1795 р. перейменували на Одесу. У Севастополі відкриття пам'ятнику Катерині II відбулося 15 червня 2008 р. під час урочистостей, присвячених 225-річчю заснування міста попри заборону міського Господарського суду і протидію з боку міськдержадміністрації. Хоча є певні суперечності у історичному підґрунті даного відкриття, бо якщо його засновниця – Катерина II, то чому відзначається 225-річчя міста, адже її рескрипт про заснування міста видано у 1784 р. Частина істориків вважає, що Одеса була заснована 14 червня 1783 р. адміралом Томасом Маккензі (Мекензі), про що зазначається у Військовій енциклопедії (СПб, 1914): «Мекензи Фома Фомич (Томас) – основатель г. Севастополя...» Але головним аргументом проти увічнення імператриці в бронзі на українських землях є те, що вона була противницею будь-яких українських вольностей і підписала наказ на знищення Запорізької Січі.

Для зменшення напруження в цій сфері й консолідації української нації варто було б популяризувати діяльність та вшановувати пам'ять тих українських діячів, які позитивно сприймаються більшістю населення України, зокрема Б. Хмельницького, Т. Шевченка, М. Грушевського. За даними соціологічних опитувань Інституту соціальної та політичної психології АПН України, саме Т. Шевченко

(25 %), М. Грушевський (21 %) є національними лідерами України за останні двісті років, які позитивно сприймаються в усіх регіонах України.

З метою побудови правильної політики пам'яті потрібно також звертатися до досвіду європейських країн. Зокрема у Латвії, Естонії, Румунії, Угорщині та деяких інших країнах одразу після отримання ними незалежності були заборонені комуністична партія та символи тоталітарного минулого. Зовсім нещодавно 17 червня 2008 р. Сейм Литви вніс доповнення до «Закону про зібрання», яке забороняє на масових зібраннях використовувати нацистську і радянську символіку, що може сприйматися як пропаганда нацистських і окупаційних режимів. Нагадаємо, що ПАРЄ у 1996 р. та 2006 р. ухвалила дві Резолюції – «Стосовно заходів з ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних режимів» і «Про необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів». Частина депутатів Європейського Парламенту запропонували, щоб 23 серпня стало днем пам'яті жертв сталінізму й нацизму. «Це був би перший символічний крок до спільного розуміння історії», – вважає естонська євродепутатка Маріанна Мікко [Marianne Mikko], одна з авторів пропозиції. Британець Крістофер Бізлі [Christopher Beazley] пропонує створити за кошти ЄС Європейський інститут пам'яті та сумління, який був би дослідним центром і музеєм жертв тоталітарних режимів. Слід зазначити, що в Європі існує ряд музеїв, в яких відтворюється тоталітарне минуле. Це музей комунізму «Соцляндія» у Варшаві, музей злочинів комунізму, який має назву Terrorhaza («Будинок терору») у Будапешті, музей сталінського ГУЛАГу на півдні Литви, Меморіал пам'яті під назвою «Вони лише прагнули свободи» в Берліні, що складається з відбудованого фрагменту Берлінської стіни, та інші.

В Україні подібні ініціативи підтримують праві політичні сили. Зокрема, Українська народна партія ініціює прийняття в Верховній Раді України Закону про знесення радянських пам'ятників і тоталітарної символіки на всій території країни. Закон також передбачатиме перейменування населених пунктів і вулиць, що названі на честь

діячів радянської епохи. Лідер партії Юрій Костенко поставив у пряму залежність ліквідацію символів тоталітарного минулого зі зростанням рівня життя. Він зазначив, що у Німеччині дефашизація країни в різних іпостасях – люстрація, перейменування, освіта – давала однозначне збільшення доходів кожного громадянина. У Прибалтиці та Польщі після ліквідації комуністичного режиму і входженні цих країн до Європейських структур також значно зріс рівень життя громадян.

Підсумовуючи, зазначимо, що висвітлення деяких історичних подій у ідеології сучасних політичних партій особливо правого і лівого спектрів є суперечливою і навіть протилежною, що відображається в їхніх дискурсивних практиках і спричиняє загострення суспільних протиріч. Історична пам'ять не виконує консолідуючої функції на належному рівні, а певними політичними партіями навмисне перетворюється на дезінтегруючий чинник, що є абсолютно неприйнятним з погляду на національні інтереси України.

Звичайно, певні історичні події є суперечливими і неоднозначними, зокрема деякі дії воїнів УПА в умовах війни були жорсткими і деякий час вони мали контакти з окупаційним режимом, маючи надію на отримання Україною незалежності. Але звинувачувати вояків УПА тільки в підтримці фашистського режиму, коли вони воювали і проти радянської влади, і проти Гітлера, аж ніяк не правомірно. Деякі обласні й міські ради західних регіонів (Львівська обласна рада, Луцька міська рада, Закарпатська обласна рада тощо) на місцевому рівні ухвалили відповідні рішення щодо визнання ветеранами руху опору членів Організації Українських Націоналістів (ОУН) і воїнів Української Повстанської Армії (УПА) та надання їм статусу учасників бойових дій.

З метою зменшення напруження і розколу в українському суспільстві політичні сили під час інтерпретації історичних подій повинні прагнути до толерантності, порозуміння, знаходження компромісу. Не потрібно прагнути політизувати ці питання і налаштовувати Схід проти Заходу з метою отримання політичних дивідендів, так як це

приводить до розколу суспільства. Потрібно формувати високу політичну культуру і виважене ставлення до суперечливих вітчизняних постатей минулого. Так як історичні діячі хоча і по-різному бачили шляхи розвитку України, але всі вони боролися за Україну. Слід згадати досвід інших країн. В Англії, наприклад, поважають і Кромвеля, і Карла I, хоча вони були ворогами і по-різному бачили майбутнє країни. В Іспанії неоднозначне ставлення до постаті Ф. Франко, але політичні сили домовилися не спекулювати на відношенні населення до диктатора, щоб не розколювати іспанське суспільство.

Сучасні українські партії повинні сприяти формуванню ефективної політики пам'яті. На рівні держави потрібно впровадити дієвий правовий захист пам'яток історії та культури. Слід активізувати просвітницьку роботу серед населення, надавати об'єктивну інформацію про визначні вітчизняні історичні події та видатних українських діячів й формувати відповідну інформаційну політику держави, передусім спрямовану на об'єктивне висвітлення через ЗМІ (особливо через телебачення) вітчизняної історії, що сприятиме формуванню національної ідентичності. Необхідно активізувати роботу музеїв, заповідників, архівів, бібліотек, завдяки яким історія стає доступною широким верствам населення. Потрібно продовжувати науково-дослідницьку роботу з вивчення вітчизняної історії, проводити наукові конференції, «круглі столи», брифінги з найбільш актуальних історичних питань. Величезне значення має упорядкування топоніміки як загальнодержавної, так і кожної з територіальних громад, демонтаж пам'ятників і символів тоталітарного минулого. Весь комплекс цих заходів сприятиме формуванню історичної пам'яті нашого народу та консолідуватиме українську націю.

1. Смольніков Ю. Б. Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (др. пол. 80-х–поч. 90-х рр. XX ст.). Теоретичний аналіз. – К., 2005.

2. Кравченко П. А. Інтеграція вітчизняного культурно-історичного досвіду в сучасну українську державотворчу концепцію (соціально-філософський аналіз). – К., 2006.

3. Програма Народного Руху України. – К., 2006.
4. Програмні документи Української народної партії// www.unp-ua.org/
5. Програма партії Захисників Вітчизни // <http://www.karmazin.org.ua>
6. Програма УНА-УНСО // www.unaunso.org/
7. Український визвольний націоналізм // Програма Конгресу Українських націоналістів. – К., 2002.
8. Програмні засади Всеукраїнського об'єднання «Свобода» // www.kyiv.vosvoboda.info/dokument
9. Програма Комуністичної партії України // <http://www.kpu.net.ua/>
10. Роль В. І. Леніна в становленні української державності // Київський Вестник. – 2007. – 20 листопада.
11. Програмні документи Прогресивної соціалістичної партії України // www.vitrenko.org/
12. Програма Партії Регіонів// www.partyofregions.org.ua/. – К., 2007.
13. Регіонали хочуть переписати підручники з історії України // <http://podrobnosti.ua/history/>
14. Деукраїнізація української історії за нардепом Вадимом Колесніченком // <http://www.day.kiev.ua>
15. ОБСЄ визнала Голодомор в Україні // Україна молода. – 2008. – 4 липня.

ІІ. ПОЛІТИКА І ВЛАДА В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Олексій Полунін

ТЕМПОРАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ЯК БАЗИС ДЛЯ ТЕХНОЛОГІЇ ВПЛИВУ НА ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ВИБІР

У статті викладається ідея використання темпоральних процесів, які впливають на когнітивну репрезентацію ситуації вибору, як базису для розроблення технологій впливу на електоральний вибір. Спираючись на результати експериментальних досліджень (Polunin, 2009; Полунін, 2010), пропонується використовувати часовий фреймінг як базис для впливу на виборця. Крім цього, в якості базових складових при розробленні технологій впливу на рішення виборця пропонуються праймінг і поєднання часових праймінгу та фреймінгу. Очікувана ефективність запропонованих технологій впливу може коливатись у межах 3 %-8 % зміни рейтингу лідерів виборчих перегонів.

Ключові слова: електоральний вибір, прийняття рішення, час, темпоральні процеси.

Oleksiy Polunin. *Temporal process as basis for influence on electoral choice.* The article presents an idea of using the temporal processes influencing a cognitive representation of decision situation as a basis for development of technologies of influence on electoral choice. Based on experimental results (Polunin, 2009, 2010) a temporal framing is proposed as a basis for influence on electoral choice. Priming and a conjunction of temporal priming and framing are proposed as other basic components of influence technology on electoral decision making. An expected efficiency of proposed technologies will be about from 3 % to 8 % of popularity of political leaders.

Key words: electoral choice, decision making, time, temporal processes.

Актуальність. Роль когнітивних процесів у обробці інформації та відповідні похибки в обробці інформації все більше привертають до себе увагу з точки зору можливості їхнього використання для аналізу прийняття рішення індивідом [1; 2; 3; 4; 16]. Завдяки дослідженням когнітивних процесів при оцінці пропозицій і при прийнятті рішення розширюється репертуар можливостей щодо впливу на формування громадської думки, суспільних настроїв і готовності суспільства діяти у певному напрямку. Особливості прийняття електорального рішення завжди привертали до себе увагу як соціологів, політологів, так і психологів. Разом з тим проблема розроблення технологій впливу на електоральний вибір зберігає свою актуальність до сьогодні. В якості об'єкта пропонованого дослідження взято прийняття рішення виборцем. Предмет дослідження складають темпоральні процеси, які впливають на результат рішення та покладаються в основу технології впливу на вибір на користь певного кандидата. Згадані темпоральні процеси можуть використовуватись за наявності помітної для виборця вікової різниці між кандидатами на посаду або за наявності різних очікувань щодо швидкості старіння кандидатів (пропозицій). Використання темпоральних процесів пропонується реалізовувати через поєднання їх із такими відомими із експериментальної психології способами впливу, як фреймінг і праймінг [9]. При цьому під темпоральними процесами пропонуємо розуміти зміни в когнітивній репрезентації пропозицій та зміни в репрезентації самого суб'єкта прийняття рішення, спричинені його уявою про плин часу [15; 17]. Ідея, яка покладається в основу технології, полягає у використанні диференційованого впливу на прийняття рішення виборцем темпоральних процесів. При цьому темпоральні процеси (а) можуть стосуватися пропозиції вибору та (б) самого суб'єкта прийняття рішення. На думку Дж. Нейлора, Р. Притчарда та Д. Ілгена [10], час є одним із базових ресурсів, тому логічно припустити, що варіації в темпоральній репрезентації ситуації вибору справлятимуть вплив на розв'язання проблемної ситуації.

Вплив зміни репрезентації однієї і тієї ж ситуації на прийняття рішення відомий як фреймінг-ефект. А. Тверський

та Д. Канеман [5; 13] продемонстрували, що індивідуум формує певний внутрішній рахунок для кожної із пропозицій, стосовно якої він приймає рішення. Когнітивна репрезентація такого «обрахунку» пропозиції називається ще психологічним рахунком або ж ментальним рахунком. На нашу думку, прийняття рішення виборцем має моделюватися у межах топікального рахунку [15; 17], позаяк логічно очікувати, що для кожної пропозиції (політичної партії чи кандидата на виборчу посаду) суб'єкт формує окрему репрезентацію як окремих рахунок, на якому враховуються вади та переваги даної пропозиції. Іншими словами, формується суб'єктивна оцінка цінності окремої пропозиції. Останнє вирізняє топікальні ментальні рахунки від рахунків, наприклад, компрегентних, коли індивід оцінює всю множину пропозицій разом. Зрозуміло, що в ситуації політичного вибору як пропозиції розглядаються висунуті кандидатури політиків.

Інша техніка впливу, яка також дозволяє використовувати часові процеси для впливу на когнітивну репрезентацію ситуації – це праймінг. Праймінг полягає у полегшенні (прискоренні) реакції на цільовий стимул за рахунок попередньої демонстрації прайму – стимулу, який або семантично, або на рівні реагування пов'язаний із цільовим стимулом. В експериментальній процедурі праймінг полягає у формуванні певного співвідношення між передуючим стимулом (праймом) і наступним цільовим стимулом. У нашому випадку йдеться про включення в описання проблеми електорального вибору часових маркерів, які не мають безпосереднього відношення до актуального вибору, але є безпосередньо пов'язаними із відтермінованим у часі наступним вибором. Наприклад, у подібний спосіб можуть пов'язуватись описання пропозиції вибору на найближчих парламентських виборах (у 2012 р.) із наступними виборами президента (у 2015 р.). Звичайно, що для праймінгу можуть використовуватись і більш короткі часові дистанції. Від цього ефективність праймінгу тільки зростатиме. Йдеться, наприклад, про праймінг певного кандидата через схвалення громадою певних планів або дій, з якими пов'язується образ кандидата. При цьому зазначене

схвалення громадою, яка надалі виступатиме виборцями, може передувати самим виборам на 5–6 місяців. У цьому сенсі нинішня підготовка кандидатури пана Попова до виборів на посаду мера м. Києва включає елементи праймінгу.

Розповсюдження в останні десятиріччя в Україні так званих «чорних виборчих технологій» вимагає визначити *принципи, яким мають задовольняти науково обґрунтовані технології впливу* на прийняття рішення виборцем.

1. Етичність. Стан суспільної моралі наперед формує недовіру до самої ідеї розроблення етичних впливів на прийняття електорального рішення. Тим не менше вимога етичності має враховуватись при розробленні технології впливу насамперед задля того, щоб спонукати до етичної змагальності в політичному процесі, та щоб зберегти певну етичну чистоту прикладних наукових досліджень. Етичність розроблюваної технології впливу забезпечуватиметься відсутністю недостовірної інформації у зверненнях до виборців і відсутністю прямого нав'язування виборцю кінцевого рішення.

2. Правова бездоганність. Попри специфічність і певні особливості у дотриманні правових норм у сьогоденній Україні вимога щодо правової бездоганності є невід'ємною при розробці технологій впливу на електоральний вибір. Саме використання науково обґрунтованих підходів і окремих know how із експериментальної психології дозволяє конструювати впливи бездоганні в правовому сенсі. Тим самим має відкритись нова якість виборчих змагань.

3. Мінімальна безпосередня конфліктність з іншими кандидатами. Ця вимога реалізується через можливість «безадресних» звернень із відносно нейтральним змістом звернення. Це означає, що саме звернення може формулюватись так, що (а) у ньому відсутня безпосередня ідентифікація суб'єкта звернення, (б) не називається безпосередньо конкуруючий кандидат. Це однак не виключає адресності звернення в тому сенсі, що можуть конструюватись окремі звернення для різних вікових категорій виборців і для різних соціальних прошарків.

4. Узгоджуваність із положеннями передвиборчої програми кандидата. Ця вимога досягається завдяки універсальності часу і його ролі як метафізичної складової у

сучасному світогляді. Використання категорії часу, різних модусів часу та різних часових дистанцій у побудові звернень й аргументів може змістовно узгоджуватись із положеннями практично будь-якої передвиборчої програми.

5. Зрозумілість звернення для виборця. Попри складність проблеми часу в науковій парадигмі та відкритість багатьох проблем щодо часу як філософської категорії, час є інтуїтивно зрозумілим, або ж принаймні здається таким для більшості населення. Завдяки цьому уможлиблюється формулювання звернень, які будуть зрозумілими для пересічного виборця.

6. Диференційованість впливу, або, іншими словами, «незбільшення» популярності суперників. За наявності між конкуруючими пропозиціями (кандидатами на посаду) помітної різниці у віці, або різниці у швидкості уявного старіння, може досягатись диференційоване використання технології впливу.

Отже, при конструюванні технології впливу мають бути враховані наведені вище вимоги. Звісно, що кожна з них лише в ідеалі може бути врахована цілком. Наприклад, остання вимога щодо диференційованості впливу є досить складною, якщо врахувати наявність певних подібностей між кандидатами як пропозиціями вибору.

Темпоральні процеси. Темпоральні процеси при прийнятті рішення вивчаються, як правило, в експериментах, присвячених інтертемпоральним рішенням, які часто моделюються в рамках теорії зменшення корисності (детальніше див. *discounted utility modell*) [2; 8; 12]. Однак маніфестація часових процесів спостерігається і в експериментах із фреймінг-ефектом, при цьому вони впливають на ступінь прояву фреймінг-ефекту [11]. Останнє вбачається релевантним для розроблення технології впливу на рішення виборця. За результатами наших досліджень темпоральні процеси маніфестують себе: (а) у старінні пропозиції та старінні суб'єкта, (б) в розгортанні очікувань щодо майбутнього, (с) у відкритості минулого та у інших формах. При цьому кандидати на виборчу посаду розглядаються як елементи з множини пропозицій, які підлягають впливу уявних часових процесів [15; 17]. Кожний елемент множини

пропозицій має свій власний життєвий цикл і залежно від фази життєвого циклу й актуальних подій може змінювати свою цінність. Втрати корисності пропозиції з часом у інтертемпоральних рішеннях описують або експоненціальним рівнянням $U(t) = U_0 \exp(-\delta t)$, або гіперболічним $U(t) = U_0 / (1 + \delta t)$. Не вдаючись до дискусії, яке з рівнянь і за яких умов краще описує втрати, зазначимо, що, наприклад, для експоненціальної форми рівняння зміна рівня корисності між теперішнім моментом часу та моментом t описує рівнянням $\Delta U = U_0 (\exp(-\delta t) - 1)$. Під U_0 при цьому слід розуміти певний інтегративний показник цінності пропозиції на момент часу t_0 . Наголосимо, що цей показник включає і імідж кандидата, і його репутацію, і когнітивні та комунікативні навички, його соціальний статус, стать та інші складові. Кожна із зазначених складових у специфічний для неї спосіб чутлива до темпоральних процесів і може бути предметом окремого впливу. Однак в даному випадку для викладення сутності технології впливу розглядатиметься саме інтегрована цінність кандидата. Отже, зупинимось коротко на деяких часових процесах, які можуть використовуватись при розробленні технологій впливу.

Старіння. Одним із важливих часових процесів є старіння, при цьому варто виокремлювати старіння пропозиції і старіння суб'єкта, різниця між якими полягає у швидкості старіння. Спираючись на результати досліджень [11; 15; 17], можна говорити про залежність швидкості старіння від суб'єктивної цінності пропозиції (U_0). У випадку електорального вибору цінність кожної пропозиції до певної міри визначається її актуальним рейтингом. Отже, варто очікувати, що кандидати із найбільшим рейтингом зазнаватимуть найбільшого впливу від процесу старіння, що цілком узгоджується із функцією $\Delta U = U_0 (\exp(-\delta t) - 1)$ відомою із економічних досліджень [1]. Зазначимо, що цінність кандидата має багато складових, які не аналізуватимуться в рамках даної статті, але останній факт може бути корисним для розроблення конкретних технологій диференційованого впливу. Таким чином, на формування когнітивної репрезентації процесу

старіння політика як об'єкта електорального вибору можуть впливати не тільки його фізичний вік, а і відповідність його поглядів тенденціям розвитку країни, зміст його звернень до виборців, його імідж. Всі ці особливості відбиватимуть специфіку розгортання темпоральних процесів щодо сприйняття політика, але вони не зможуть елімінувати вплив темпоральних процесів як такий. Поряд із уявним старінням пропозиції варто вести мову про уявне старіння самого суб'єкта прийняття рішення. Цей темпоральний процес через вплив на власну репрезентацію суб'єкта впливатиме і на оцінку суб'єктом пропозиції (кандидата або іншого об'єкта вибору). Як показали наші дослідження, для впливу на вибір істотною є розбіжність між старінням пропозиції і старінням суб'єкта [17]. Зазначимо, що старіння суб'єкта вибору протікає повільніше ніж старіння пропозиції вибору. До певної міри уявна швидкість старіння кандидатів-пропозицій може також допомагати розпізнавати готовність виборців до виходу на політичну арену нових політиків, у першу чергу, коли наявні політики демонструють значний рівень уявного старіння в майбутньому модусі часу.

Розвиток або очікуване збільшення цінності пропозиції в майбутньому може бути менш тісно пов'язаним із актуальною цінністю пропозиції (U_0). Отже, зростання рейтингу через активізацію темпоральних процесів можливе в меншій залежності від актуального рейтингу кандидата, але в більшій залежності від віку кандидата та суб'єктивного прогнозу виборця щодо розвитку обставин. Важливою умовою при цьому є конгруентність очікувань електорату і репрезентації пропозиції або хоча б відсутність явної неузгодженості між ними.

Бар'єр нульової вірогідності в майбутньому модусі часу є окремим темпоральним процесом [11]. Для випадку електорального вибору його можна пояснити наступним прикладом. Виборець має найбільшу симпатію до певного кандидата «А», але він розуміє, що шанси у цього кандидата бути обраним ні сьогодні, ані через 2–3 роки невеликі. Отже, у випадку формулювання вибору у майбутньому модусі часу для даного виборця по відношенню до даного кандидата

діятиме бар'єр нульової вірогідності, тобто пропозиція наче і дійсна, але фактично вірогідність її здійснення нульова. Підкреслимо, що ця вірогідність залишатиметься близькою до нуля доти, поки у більшості прихильників кандидата «А» на рівні когнітивної репрезентації домінуватиме саме неможливість успіху цього кандидата. Говорячи повсякденною мовою, йдеться про негативну оцінку шансів на перемогу попри симпатію до кандидата.

Не розглядаючи інші часові процеси, зазначимо, що кожен з них може бути активованим з метою зміни репрезентації пропозиції. Розбіжності ж між окремими темпоральними процесами у їх впливі на розгортання когнітивної репрезентації вибору, наприклад, між двома видами старіння [17], дозволяє диференційовано впливати на електоральний вибір.

Концепція впливу. Сутність впливу полягає в тому, що увага суб'єкта прийняття рішення спрямовується на ті чи інші часові процеси, які стосуються або елемента з множини пропозицій, або самого суб'єкта, що в результаті призводить до зміни преференції суб'єкта і в кінцевому результаті до зміни розподілу голосів у виборці в цілому. При цьому якісні характеристики пропозиції, її цінність для суб'єкта прийняття рішення позначатимуться на особливостях впливу часових процесів на вибір. На користь такого підходу до конструювання технології впливу говорять також результати експериментів щодо впливу часового горизонту індивіда на прийняття ним рішення щодо довготривалих фінансових інвестицій [6]; до того ж часовий горизонт індивіда впливає і на його ризиковану поведінку [14].

Активізація часових процесів може відбуватись у поєднанні із *фреймінгом*, *праймінгом* або у тристоронньому поєднанні фреймінгу, праймінгу й ефекту від активізації темпорального процесу. Покладаючись на чисельні приклади семантичного фреймінг-ефекту [5; 7; 11; 18], враховуючи часові процеси в репрезентації проблемної ситуації при топікальних рішеннях [11] та особливості впливу часової перспективи при прийнятті рішення виборцем, було експериментально продемонстровано виникнення часового

фреймінгу в електоральних рішеннях [15; 17]. *Часовий фреймінг* полягає при цьому у розбіжності прийнятих рішень виборцями в залежності від змінених часових параметрів в описанні проблемної ситуації. В результаті для формально майже однакових ситуацій суб'єкт робить різний вибір. За результатами дослідів на прийняття рішення виборцем можуть впливати такі темпоральні процеси як старіння пропозиції [15] та розбіжність у темпі старіння пропозиції і суб'єкта прийняття рішення [17]. Під фреймінг-ефектом у такому випадку слід розуміти прийняття різних рішень щодо вибору кандидата на одну і ту ж саму посаду на проміжки часу, які перетинаються [15; 17]. Це своєрідна «сліпота» виборця щодо наслідків прийнятого рішення у ближньому майбутньому. Наприклад, виборець не бере до уваги, що особа, за яку він віддав голос сьогодні, і через три роки теж буде президентом. Або навпаки, особа, яку він хотів би бачити на посаді президента через два роки, на сьогодні не отримує з боку суб'єкта належної підтримки тільки через те, що на момент вибору у виборця завузький особистий часовий горизонт.

В залежності від інтересів кандидата-замовника завдання для політтехнолога полягатиме в активації тих чи інших часових процесів в уяві виборця. Враховуючи динамічну сторону часових процесів, та за певної постановки цільового завдання впливу, наприклад, на прискорення зміни «старої» політичної сили, може використовуватись також ефект часового *праймінгу*. Він полягає в перенесенні результатів впливу на виборців під час попередньої, наприклад, президентської кампанії на особливості прийняття рішення під час наступних, наприклад, парламентських виборів. Зазначений часовий праймінг вибору слугуватиме також більшій ефективності використання коштів, які спрямовуватимуться фактично одразу на дві виборчі кампанії. Одним із прикладів такого праймінгу може слугувати наступне рекламне звернення: «Сьогодні ти проголосував би за нього як за президента, а у 2015 р.?». У даному випадку момент «сьогодні» сполучається в залежності від поставленої мети із позитивною чи негативною подією. Реакція на таку подію «готує» реакцію на голосування за

президента у 2015 р. Зрозуміло, що праймінг за своїм визначенням оперуватиме принаймні із однією подією у теперішньому і подією заданою у майбутньому модусі часу.

Інша техніка впливу може базуватись на поєднанні часових фреймінгу та праймінгу. Поєднання фреймінгу та праймінгу стає зрозумілим із наступних прикладів звернень до виборців: (1) «обираючи лідерів у парламент сьогодні (у 2012 р.), ти визначаєш головного кандидата на президентських виборах 2015 р.»; (2) «вона (він) гідна (гідний) стати президентом у 2015 р., підтримай її (його) сьогодні (у 2012 р.) на виборах у парламент»; (3) «обери сьогодні в парламент ту силу, яка переможе на президентських виборах у 2015 р.». Зрозуміло, що наведені приклади відбивають інтереси різних політичних сил і різних лідерів і, звичайно, є лише демонстраціями поєднання часових фреймінгу і праймінгу без конкретизації мети впливу. Залежно від поставленої мети має обиратися певна формула поєднання фреймінгу та праймінгу і на її підставі мають розроблятися конкретні звернення-слогани для виборців.

В якості більш широкого прикладу фреймінгу розглянемо вибори президента України. Згідно із Конституцією, президента обирають на п'ять років. Кожний із цих років належить до майбутнього модусу часу відносно моменту прийняття рішення виборцем на самих виборах (T_0). Позначимо ці майбутні роки як M_1, M_2, M_3, M_4, M_5 (M_i). За результатами дослідів [15; 17] вже на момент T_0 в уяві виборця є розуміння відмінностей в популярності кандидата «Х» на моменти часу T_0 та M_i . Розбіжності у розподілі голосів для моментів T_0 та M_i можуть використовуватись для впливу на рішення виборця, підкреслимо, що сам вплив відбуватиметься при цьому в момент часу T_0 , позаяк саме в цей момент приймається електоральне рішення. При раціональному виборі рішення, прийняті на момент часу T_0 щодо підтримки кандидата «Х» для моментів T_0 та M_2 (M_i), мають співпадати. При цьому момент M_i може моделюватися щонайменше двома різними способами (а) через уявне старіння пропозиції і (б) через уявне старіння самого виборця. Відповідно виникає часовий фреймінг

електорального рішення двох видів: (а) спричинений старінням пропозиції та (б) спричинений старінням суб'єкта. В результаті при певних часових параметрах у описанні ситуації вибору спостерігаються значущі розбіжності прийнятих рішень виборцями [15; 17].

З метою впливу на вибір в якості змінюваного параметру використовуються часові маркери, які інтегруються в описання ситуації вибору і декодуються виборцем як такі, що відповідають реаліям і не суперечать діючому виборчому законодавству. Йдеться про питання подібне до того, що стоїть у виборчому бюлетені: «за кого б ти проголосував сьогодні (T_0)?» та «за кого б ти проголосував через 3 роки (M_3)?» Саме завдяки часовим маркерам (M_i) в описанні проблеми вибору активізуватимуться відповідні часові процеси. Отже, вплив можна представити наступною схемою (рис. 1).

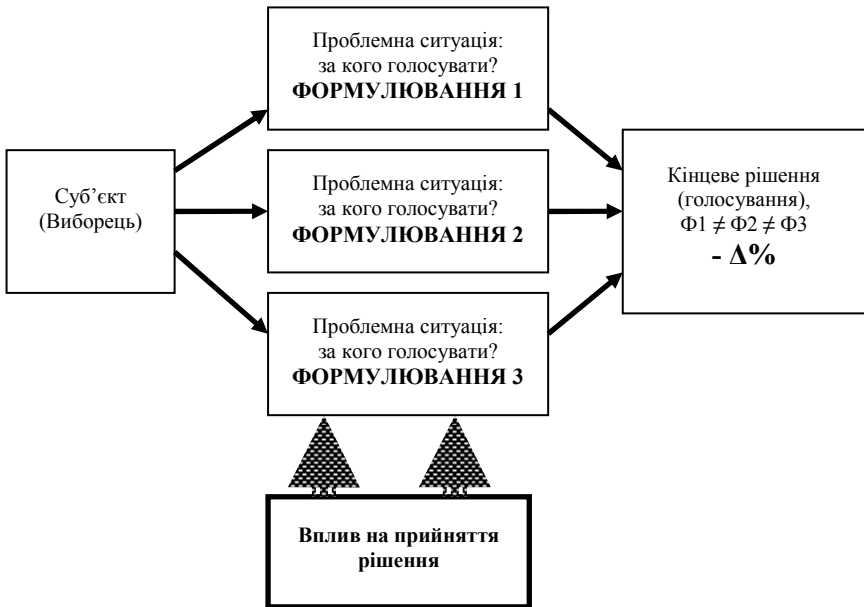

Рис. 1. Схema впливу на вибір через введення в формулювання проблеми вибору часового маркера

За рахунок цього відбувається переформулювання задачі вибору, яке активізує цільові темпоральні процеси. Під формулювання проблеми вибору $\Phi 1$, наприклад, пропонується традиційне формулювання у теперішньому часі близьке до того, як вибір формулюється у виборчому бюлетені. У формулюванні $\Phi 2$ активізується старіння пропозиції, а у формулюванні $\Phi 3$ розгортається уявне старіння суб'єкта вибору. В результаті отримуємо різний розподіл голосів, $\Phi 1 \neq \Phi 2 \neq \Phi 3$.

Як свідчать результати наших досліджень [15; 17], кандидати із найбільшим рейтингом зазнають найбільшого впливу від процесу старіння, що відповідає також рівнянню $U(t) = U_0 \exp(-\delta t)$. Розбіжності у старінні суб'єкта і пропозиції також дозволяють змінювати розподіл голосів у виборці [17]. За наявності позитивних результатів у експерименті щодо поєднання часових фреймінга і праймінгу складатимуться всі підстави для ефективного використання темпоральних процесів з метою зміни когнітивної репрезентації пропозиції при електоральному виборі. Таким чином, створюється можливість для ефективного впливу на розподіл голосів у вибірці в цілому.

Якщо припустити, що існує завдання на *оновлення влади* політиками молодшої генерації і отримання ними більшої кількості голосів, а також створення умов для втрати голосів представниками «старшої» генерації владноможців, то в такому випадку має активізуватись у виборців уявне старіння пропозиції. Іншими словами, кандидат старшого віку завдяки впливу на виборця має постаріти ще більше в очах виборця і, таким чином, втратити привабливість. При зворотній задачі із «консервування» влади та утримання позицій старшими представниками влади при паралельному блокуванні росту популярності молодшої генерації політиків має використовуватись старіння суб'єкта вибору [17]. Воно призводитиме до підсилення електоральної підтримки кандидата-представника старшого покоління.

Розрахунок ефективності впливу. При використанні часових процесів як технології впливу варто врахувати, що часові процеси дещо по-іншому репрезентуються в різних

вікових і соціальних категоріях виборців. До того ж необхідно врахувати і чисельність кожної із генерацій виборців. Інтегральний ефект запропонованого впливу на електоральний вибір складатиметься із змін у розподілі голосів, здобутих (1) у середовищі молоді, (2) голосів, здобутих у середнього покоління, (3) голосів старшого покоління та (4) голосів, набутих за рахунок комунікації між представниками різних вікових груп. Останнє, однак, є предметом окремого дослідження і стосується радше особливостей саме комунікації між різними прошарками виборців, а не того завдання, яке поставлено в даній статті. Таким чином, при використанні ефективних «засобів доставки» відповідних звернень до виборця, можна розраховувати на ефективність впливу не нижче рівня отриманого в наших експериментах [15; 17].

Висновки та перспективи. Звернення до часових процесів як засобу впливу на прийняття рішення виборцем є своєрідною протипогою так званим чорним виборчим технологіям. Подібний вплив на рішення виборця вирізняється не тільки науковою обґрунтованістю, а й високою етичністю та правовою бездоганністю. Універсальність часу як важливої складової світогляду та очевидна зрозумілість часових процесів для більшості виборців є запорукою простоти передвиборчих звернень до виборців і, як наслідок, їхньої зрозумілості для виборців та ефективності їхнього впливу на сам вибір. Часовий фреймінг досить легко перекладається на «мову» рекламних звернень, може просто і зрозуміло подаватись на ТБ та радіо, в електронних засобах масової комунікації. За певних умов можливе формулювання повідомлень щодо кандидатів-конкурентів, які цілком задовольнятимуть вимогам етики, але зменшуватимуть кількість голосів, що віддаватимуться конкурентам або блокуватимуть зростання їхньої популярності.

Активізація певних часових процесів істотно впливає на когнітивну репрезентацію ситуації вибору [15; 17]. В кінцевому результаті ця залежність, реалізована у вигляді технології впливу, дозволить змінювати розподіл голосів у виборці в цілому безпосередньо на момент проведення виборів. При цьому мова йде про зміни рейтингу популярності кандидата на рівні 3%–8%, що значно менше за

фреймінг-ефекти для економічних і управлінських рішень, описаних А. Тверським і Д. Канеманом [5; 13] та іншими авторами [7; 11]. З іншого боку, більший фреймінг-ефект для електоральних рішень буде нести в собі загрозу надто швидких змін у вподобаннях виборців, а отже, становитиме загрозу стабільності політичного розвитку країни. Зміни ж преференцій виборців щодо лідерів перегонів на рівні 3 %–8 % у експериментальному дослідженні [15; 17], коли не застосовувалась ніяка агітація, теж варто розглядати як істотні. Зазначимо, що на виборах президента України в 1996 році різниця між переможцем Л. Д. Кучмою і Л. М. Кравчуком склала 7 %, у 2004 р. різниця між переможцем В. А. Ющенком і В. Ф. Януковичем склала 7,79 % та у 2010 р. різниця між В. Ф. Януковичем і Ю. В. Тимошенко дорівнює 3,48 %^{*}. За умови, коли експериментально отримані ефекти будуть підсилені відповідною рекламною кампанією, вони можуть бути значущими для формування кінцевого розподілу голосів.

Застосування активізації часових процесів у репрезентації ситуації вибору матиме вплив на прийняття рішення виборцем, який помітно перевищуватиме ефект від введення «технічних» кандидатів у виборчий список^{**}. Отже, з економічної точки зору технологія впливу через часовий фреймінг ефективніша ніж коштовні реєстрація додаткових технічних кандидатів^{***} та витрати на розроблення для них виборчої кампанії і на супроводження їхньої участі у перегонах. До того ж українські виборці за останні 20 років навчилися досить добре розрізняти технічних і справжніх кандидатів, що також зменшує ефективність технології «технічного кандидатування».

^{*} Офіційні результати ЦВК подано на <http://www.cvk.gov.ua/>

^{**} Відсоток голосів на підтримку технічних кандидатів на президентських виборах 2010 р. коливається від 0,03 % до 2,35 %, що значно менше від досліджуваного часового фреймінг-ефекту. Дивись детальніше на: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/01/18/4630133/>

^{***} Внесок при реєстрації кандидата на посаду президента України становить 2,5 млн грн.

Застережемо від прямого переносу експериментальних результатів [15; 17] на вибір об'єктів із періодом життя потенційно більшим за життя людини, наприклад, політичної партії. Варто окремо враховувати уявлення виборців про фази розвитку та певні цикли життя партії. Наголосимо на необхідності подальших експериментальних досліджень з метою створення науково обґрунтованого базису для технологій впливу, які спираються на активізацію часових процесів. У першу чергу, йдеться про вивчення описаних ефектів у всіх соціальних категорій і різних вікових груп виборців з метою більш точного прогнозування кінцевих ефектів від застосування впливу.

1. Frederick, S. Time discounting and time preference: A critical Review / S. Frederick, G. Loewenstein, T. O'Donoghue // *Journal of Economic Literature*. – 2002, vol. XL. – P. 351–401.

2. Gately, D. Individual discount rates and the purchase and utilisation of energy-using durables: comment / D.Gately // *Bell Journal of Economics*. – 1980, № 11. – P. 373–374.

3. Gigerenzer, G. Adaptive thinking: Rationality in the real world / G. Gigerenzer. – New York : Oxford University Press, 2000. – P. 292.

4. Gigerenzer, G. Bauchentscheidungen. Die Intelligenz des Unbewussten und die Macht der Intuition. / G. Gigerenzer. – München : C. Bertelsmann Verlag, 2007. – S. 284.

5. Kahneman, D. Choices, values and frames / D. Kahneman, & A.Tversky // *American Psychologist*. – 1984, vol. 39. – P. 341–350.

6. Klos, A. Investment decisions and time horizon: Risk perception and risk behavior in repeated gambles / A. Klos, E. U. Weber, M. Weber // *Management Science*. – 2005, vol. 51, Iss. 12. – P. 1777–1790.

7. Levin, I. P. All frames are not created equal: A typology and critical analysis of framing effects / I. P. Levin, S. L. Schneider, G. Gaeth // *Organizational Behaviour and Human Decision Process*. – 1998. – Vol. 76. – № 2. – P. 149–188.

8. Loewenstein G. F. Anomalies in intertemporal choice – evidence and an interpretation / G. F. Loewenstein & D.Prelec // *Quarterly Journal of Economics*. – 1992. – № 107 (2). – P. 573–597.

9. Müsseler, J. Prinz, W. *Allgemeine Psychologie*. – Heidelberg; Berlin : Spektrum, Akad. Verl., 2002. – S. 972.

10. Naylor, J. C. A theory of behavior in organizations / J. C. Naylor, R. D. Pritchard, & D. R. Ilgen. – New York, NY : Academic Press Inc., 1980. – P. 364.
11. Polunin, O. Temporal dimension of the framing effect in topical mental accounting / O. Polunin // Studia Psychologica. – 2009. Vol. 51. – № 4. – P. 343–355.
12. Prelec, D. Beyond time discounting / D. Prelec, G. Loewenstein // Marketing Letters. – 1997, vol. 8:1. – P. 97–108.
13. Tversky, D., Kahneman, A. The framing of decisions and the psychology of choice / D. Tversky, A. Kahneman // Science. – 1981. – № 211. – P. 453–458.
14. Zimbardo, P. G. Present time perspective as a predictor of risky driving / P. G. Zimbardo, K. A. Keough, J. N. Boyd // Personality and Individual Differences. – 1997. – № 23. – P. 1007–1023.
15. Полунін О. Час як змінна у фреймінгу рішення виборця / О. Полунін // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. № 10. – С. 246–264.
16. Полунін О. Прийняття рішення: вклад психологів у розвиток наукового напрямку / О. Полунін, В. Бачова // Соціальна психологія. – 2010. – № 3. – С. 29–43.
17. Полунін О. Часовий фреймінг рішення виборця: старіння суб'єкта і старіння пропозиції / О. Полунін // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. ст. / НАПН України Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 28 (31). – С. 297–311.

Наталія Мельник

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У сучасних умовах, коли потоки товарів і капіталу стирають звичні кордони між державами, постає запитання про ефективність державного суверенітету. Очевидним є те, що його класичне розуміння як принципу невтручання у внутрішні справи та абсолютної влади на певній території вже не є адекватним. Суверенні держави вимушені протистояти як економічному та культурному, так і правовому тискові, пристосовуючись до зміни

соціально-політичних реалій. У процесі такого пристосування відбувається й еволюція державного суверенітету.

Ключові слова: сучасна держава, державний суверенітет, глобалізація, міжнародний правовий режим, імміграційний контроль.

Nataliya Melnyk. The problem of state sovereignty under globalization processes. The question of effectiveness of state sovereignty arises in the contemporary environment where the flows of goods and capital erase the traditional boundaries among states. It is obvious that the classical understanding of sovereignty as the principle of noninterference in internal affairs and absolute authority within specific territory is no longer adequate. Sovereign states are forced to confront not only economic and cultural, but also legal pressures, while adapting to changes in socio-political reality. This adaptation is followed by the evolution of state sovereignty.

Key words: modern state, state sovereignty, globalization, international legal regime, immigration control.

На думку низки сучасних дослідників, «найбільш важливими політичними утвореннями сучасного світу є держави, або національні держави. Саме всередині них та між ними проходять політичні процеси в їх різноманітних формах» [1, с. 56]. Національна держава була відповіддю європейців на виклик історії, ефективною формою соціальної інтеграції після розпаду солідарності на основі Християнських цінностей [3, с. 97]. Успіх національних держав пов'язують з ефективністю апарату, що забезпечував захист суверенітету і внутрішнього правопорядку.

Як відомо, держава – політична цілісність з такими характеристиками, як суверенітет, обмежена кордонами територія і населення, яке можна назвати нацією [3, с. 97]. З часів інституціоналізації принципу «внутрішнього суверенітету» було встановлено примат влади держави в межах власної території та право на невтручання в її внутрішні справи з боку інших держав. Проте таке класичне розуміння суверенітету як здійснення необмеженого верховенства в межах певної території не відповідає сучасним умовам глобалізованого світу.

Вестфальський мир 1648 р., в якому було встановлено принцип визнання релігії правителя національною релігією суверенної держави, фактично інституював принцип державного суверенітету [4, с. 16]. З установленням Вестфальської системи міжнародних відносин можна говорити про формування сучасних атрибутів суверенітету, які дещо нагадують ті, які були прописані ще Ж. Боденом у його праці «Шість книг співдружності». Отже, суверенітет, у першу чергу, визначається як набір легітимних повноважень, встановлених законом. Неодмінним компонентом такого визначення повинен бути принцип вищості такої влади, а також її територіальність, тобто здійсненість в межах чітко означених кордонів. У сучасних умовах ті сфери, які не підпадають під державний суверенітет, регулюються принципами міжнародного права, або ж міжнародними інституціями. Згідно з Д. Хелдом, суверенітет має дворівневу структуру. Його внутрішній аспект полягає у тому, що особа чи політичне утворення, які є суверенними, легітимно здійснюють верховне командування в певному суспільстві [5, с. 165]. Зовнішній суверенітет можна визначити як відсутність абсолютного суверенітету над суверенними державами, які є незалежними в питаннях внутрішніх справ і мають право на самостійне визначення власної долі [5, с. 166].

У статті «Ідеї та еволюція суверенітету» Д. Філпott стверджує, що зовнішня складова державного суверенітету залишилася відносно сталою, в той час як внутрішній компонент зазнав значних змін під впливом системи міжнародних відносин. На думку автора, фундаментальні положення влади визначаються особливостями організації міжнародної системи взаємозв'язків, які мають безпосередній вплив на так звані «три обличчя» суверенітету. Перше відповідає на запитання, хто є легітимними політичними утвореннями, друге – хто може стати такими утвореннями, а третє – які суттєві повноваження мають носії верховної влади в створенні, впровадженні та оцінюванні законів [4, с. 22]. Як результат такого тісного зв'язку між суверенітетом і міжнародним устроєм, суттєві зміни в системі міжнародних відносин спричиняють революції в суверенітеті.

Під революцією мається на увазі трансформація хоча б одного з облич суверенітету, або в тому, хто є носієм верховної влади, або в правилах одержання такої влади, або ж в повноваженнях носіїв такої влади [4, с. 22]. Д. Філпотт визначив чотири такі революції, які пов'язані з інституванням державного суверенітету, укладенням договорів щодо прав меншин наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст., деколонізація, а також заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі та розгортання практики гуманітарної інтервенції.

У свою чергу Д. Хелд пропонує дещо відмінне бачення еволюції поняття «суверенітет». Він визначає два режими суверенності: класичний і ліберальний. Класичний режим відображає світовий порядок, в якому держави номінально вільні та рівні, здійснюють верховну владу над усіма суб'єктами та об'єктами в межах певної території [5, с. 172]. В межах класичного розуміння суверенітету держави формують окремі політичні порядки, керуючись при цьому власними інтересами. Вони не визнають жодної вищої влади над собою, підтримують такі дипломатичні стосунки, які варто вважати обмеженою формою кооперації, будь-які транскордонні процеси залишаються приватною справою [6, с. 15]. Хвилі демократизації, розповсюдження ліберальних ідей і розпад європейських імперій спричинили трансформацію класичного режиму суверенітету. На його зміну прийшов ліберальний режим, який остаточно сформувався після Другої світової війни. Така трансформація, на думку Д. Хелда, була зумовлена важливими змінами в правовому середовищі. До змін дослідник відносить встановлення правил ведення війни, визначення військових злочинів, геноциду та злочинів проти людства. Фактично, катализатором та основою трансформації можна вважати поширення ліберальних ідей і необхідність дотримуватись прав людини. Як стверджує Д. Хелд, зміни в сфері дотримання прав людини поставили індивідів, уряди та неурядові організації перед новою системою правового регулювання [5, с. 173]. Таким чином, державний суверенітет був залучений до глобальної світової системи, в якій накладаються політичні та правові сфери. В результаті вищезазначених

змін, суверенітет почали пов'язувати з дотриманням прав людини та рівнем демократичності в суспільстві; територіальна відмежованість вже не слугує захисним механізмом від зовнішнього впливу.

Враховуючи важливість наявної системи міжнародних відносин для визначення смислового наповнення категорії «суверенітет», Г. Фокс надає власне визначення терміну. На його думку, в сучасних умовах суверенітет варто розуміти як алокацію права на вироблення та прийняття рішень між національними та міжнародними правовими режимами [7, с. 107].

Варто зазначити, що представники різних шкіл по-різному підходять до вирішення проблеми узгодження державного суверенітету з міжнародною соціально-політичною та правовою системою. Реалісти вважають, що суверенітет держави обмежується лише суверенітетом іншої держави. Таким чином, суверенність обмежується лише спроможністю одного суверенного утворення нав'язати іншому свою думку. Глобалісти стверджують, що міжнародна правова система руйнує внутрішній суверенітет держав, на який також впливають і економічні та політичні зміни. За таких умов держави перестають бути такими, що виробляють рішення, перетворюючись на такі, що приймають рішення [8, с. 12]. Для представників вищезгаданої школи глобалізація визначає нову епоху в людській історії, в якій традиційні суверенні держави стали неприродними, навіть неможливими бізнес-одинацями в глобальній економіці. Такий погляд на глобалізацію ставить економіку перед політичним, ринок над суверенною державою, а також наголошує на занепаді національної держави через посягання на її суверенітет. Р. Фолк прийшов до схожого висновку про те, що «територіальний суверенітет скорочений у такому спектрі, щоб зруйнувати можливість держав контролювати та захищати внутрішнє життя суспільства, і тому недержавні актори отримують все більшу пропорцію влади і впливу у формуванні світового порядку» [6, с.17]. Сучасний інститут територіально обмеженого управління суверенітетом видається деяким дослідникам аномальним сусідом транснаціональної організації багатьох аспектів економічного та соціального життя.

Скептики ж, опираючись на статистичні дані світових напрямків торгівлі, інвестицій та робочої сили з кінця XIX ст., дійшли висновку, що сучасні рівні економічної взаємозалежності не мають прецедентів у світовій історії. Стверджуючи, що глобалізація – міф, скептики опираються на цілком економічну концепцію глобалізації, прирівнюючи її, перш за все, з економічним станом ідеального типу – ідеально інтегрований глобальний ринок, в якому є конвергенція ціни та відсоткового рівня. Вони переконані у тому, що сили інтернаціоналізації не є неконтрольованими силами, а скоріше залежними від регулятивних сил національних урядів, від їх функціональної спроможності забезпечити продовження економічної лібералізації [8, с. 15].

Трансформалісти сперечаються, що глобалізація створює нові економічні, політичні та культурні умови, які служать тому, що трансформують державний суверенітет і контекст, в якому діють держави. Вони не намагаються передбачити результат, тому що він є непевним, проте вони стверджують, що політика вже більше не є і не може засновуватися на національних державах [8, с. 13]. Центральною тезою трансформалістів є переконання в тому, що глобалізація є рушієм за різкими соціальними, політичними та економічними змінами, що змінюють форму сучасних суспільств і світового порядку. З такою позицією не погоджується Л. Паніч, який наголошує на тому, що уявлення про те, що глобалізація обходить держави та спричиняє їхню безсилість перед лицем неконтрольованих інтернаціональних економічних процесів вже відходить у минуле. Глобалізація – процес, зініційований активними суверенними державами, яких не варто вважати жертвами цього процесу. Вони є скоріше активними агентами; уряди як агенти монопольного капіталу є ключовими гравцями, що роблять глобалізацію можливою і тому є певною мірою відповідальними за її підтримання, а також є носіями відповідальності за налагодження всіх суперечок та криз, що її супроводжують [9, с. 5].

У такому контексті варто згадати про явище інтерналізації держави, коли суверенні держави все більшою мірою не лише беруть на себе відповідальність за розвиток

внутрішніх політик, але й за вклад в управління світовими справами. З огляду на це, зрозумілою є позиція П. Гована, який розглядає глобалізацію як радикальну форму лібералізму, що має справу з ринковою стороною лібералізму, тоді як ліберальний космополітизм має справу з політичною стороною лібералізму. На його думку, західні ліберально-демократичні суверенні держави повинні сприйматись перед усім як такі, що поширюють ліберально-демократичні цінності та режими. Отже, в майбутньому нас очікує лібералізований та демократизований світ, і ця трансформація принесе з собою новий світовий порядок, що перевищить старий Вестфальський, котрий характеризувався, у першу чергу, абсолютними правами держав. Суверенітет стане умовним, ним будуть наділені лише ті держави, які поважатимуть встановлений мінімум громадянських прав. У такому разі міжнародна спільнота як коаліція західних держав на чолі з США буде надавати державам суверенність за умови дотримання цих прав [9, с. 16].

Існують також і відмінні сценарії потенційного майбутнього суверенних держав, а саме наступні чотири: спустошення держави; подальше скорочення державного суверенітету та автономії; знищення політичної легітимності; виклики її демократичній формі. Як писав Ф. Макмайкл, держави під тиском необхідності приваблювати інвесторів змушені понизити на шкалі пріоритетів національні пріоритети (експорт продукції, пропонування вигідних умов для іноземних інвесторів – головні пріоритети). Під впливом глобалізаційних процесів відбувається скорочення державою своїх можливостей як національного інституту, в той час як міністерства фінансів та торгівлі не постраждали, на відміну від міністерств, що мають справу з освітою, сільським господарством, здоров'ям, соціальними службами. Зменшуються можливості держав координувати національну економіку та соціальні програми. У відповідь на це державна влада намагається зберегти суверенітет, вводячи імміграційний контроль і фінансові регуляції.

Проте на переконання все тих же представників школи глобалістів, в умовах, коли здійснюється неконтрольований

транскордонний обіг інформації, товарів і капіталу, логічним є припустити, що незабаром таким же буде і рух людей. Таким чином, вони вважають, що в недалекому майбутньому зникне потреба в державному регулюванні міграційних потоків, що можна вважати прямим і найсуттєвішим посяганням на державний суверенітет. Опоненти такого підходу вважають, що контроль над в'їздом на суверенну територію все ще залишається сильною стороною держави та є ефективним механізмом протистояння денаціоналізуючій політиці глобалізації.

Після закінчення Холодної війни на перший план у черговий раз вийшла проблема забезпечення миру, що змусило суверенні утворення намагатися знайти баланс між ефективним внутрішнім урядуванням і вимогами міжнародної спільноти. Створення таких міжнародних інституцій як ООН та ЄС дало привід деяким дослідникам говорити про ерозію державного суверенітету, прояв якого вбачався ними в проголошеному праві на гуманітарну інтервенцію [4, с. 47]. Наступним ударом по суверенній державі, на думку деяких дослідників, стала міжнародна міграція. Як зазначає К. Джоппке, часто держави зображуються пасивними отримувачами емігрантських потоків. Дослідник не погоджується з таким твердженням. На його думку, лише у світі, що складається з суверенних держав, кожна з яких здійснює верховний контроль над обмеженою кордонами територією та населенням, можна говорити про міжнародну міграцію, яка в себе включає трансфер юрисдикції [11, с. 65]. Беззаперечним є той факт, що в умовах розгортання глобалізаційних процесів індивід може звільнитися від аскриптивних зв'язків, які раніше прив'язували його до певного місця та спільноти, що сприяло соціальній мобільності. У сучасних умовах держави змушені функціонувати в інтерактивній міжнародній системі, що зумовлює необхідність врегульованих, постійних комунікацій і транскордонних обмінів. Таким чином, суверенні держави зумовлюють міграцію, але також виступають і стримуючою силою, оскільки одним з обов'язків держав є дотримання принципу самовідтворення спільнот, що населяють певну обмежену кордонами територію. Як вважає

К. Джоппке, взаємозв'язок між міжнародною міграцією та сучасними державами є амбівалентним: він є взаємозумовленим та взаємовиключним водночас [11, с. 176]. У такому контексті М. Волцер говорить про так звану комунальну незалежність, яка є сенсом самовизначення. На його думку, без контролю над міграційними потоками не було б історично стабільної асоціації осіб, які мають особливі зобов'язання, певний сенс співжиття [12, с. 607]. Саме тому імміграційна політика безпосередньо пов'язана з національними інтересами.

Цікавим є те, що за часів меркантилізму виїзд був заборонений, а от з імміграцією жодних проблем не було. За лібералізму було знято заборону на виїзд, та не обмежувався в'їзд, тому вважається, що розповсюдження ліберальних ідей призвело до безпрецедентних рухів осіб в межах та поза Європою. Тоді ж відбувалося і масове заселення територій Канади, Австралії та США. Головний принцип імміграційної політики, який і досі залишається актуальним, було сформульовано в 1880-х рр. Він полягав у поєднанні свободи виїзду з суворим контролем за допуском на територію. Сформульоване в той період класичне імміграційне законодавство ґрунтувалося на принципі сильного суверенітету, згідно з яким, кожна суверенна держава мала право на самозбереження та заборону в'їзду іноземців, або ж на надання їм права в'їзду на своїх умовах [13, с. 58].

Сучасному стану речей відповідає посткласичне імміграційне законодавство, яке полягає у тому, що кожен індивід наділений певними невідчужуваними правами та соціальними зв'язками, які повинні поважатися та захищатися урядом. Більше того, в умовах вільного обігу капіталу, товарів та інформації, а також певних категорій людей все частіше лунають заклики космополітів до остаточного скасування кордонів, оскільки вони порушують універсальну справедливість і права людини. Тим не менше, суверенні держави в будь-якому випадку продовжують відповідати за допуск на свою територію нових членів або ж відмову від них, здійснюючи свій суверенітет, який полягає у їх спроможності забезпечувати найвищий контроль

над обмеженою кордонами територією та її населенням. Елементом такого контролю є здійснення імміграційної політики.

Але в той же час суверенні держави постають перед однією з головних дилем сучасності – дилемою обмеження в'їзду та захисту прав людини. Від контролю над міграційними потоками держава відмовитися не може, оскільки вони стирають політичні та культурні кордони, кидаючи виклик як державному суверенітету, так і інституту громадянства. На думку Я. Соїсал, шкода, нанесена державному суверенітету, вже є незворотною. Вона стверджує, що сучасна міграція спричинила виникнення постійної, альтернативної постнаціональної моделі членства, що заснована на глобальному дискурсі прав людини [14, с. 32]. Це дало їй підставу стверджувати, що суверенні держави перетворилися на інструмент імплементації конвенцій і норм. Проте ця точка зору є дещо радикальною. Звичайно, не варто заперечувати, що глобальній системі характерний дуалізм універсальності режиму дотримання прав людини та здійснення державного суверенітету. Тим не менше, це не дає підставу говорити про однозначне скорочення суверенності сучасних держав. Як пише К. Джоппке, норми щодо забезпечення прав людини та зобов'язання, які на них ґрунтуються, не є нав'язаними ззовні [11, с. 263]. Захист прав людини є конститутивним принципом ліберальних держав, що переносить конфлікт на внутрішньодержавний рівень. Саме тому доцільним є оперувати поняттям «самообмежуваного суверенітету», оскільки він не обмежується ззовні, як це стверджують глобалісти. Вони переконані в тому, що об'єднання глобальних сил світового капіталізму та дискурсу щодо прав людини унеможливили здійснення державного контролю над міграційними потоками. Суверенні держави налаштовані проти іммігрантів, проте не можуть від них закритися, оскільки права мігрантів захищаються міжнародними конвенціями. У випадку якщо держави приймають небажану імміграцію, то це тому, що вони змушені своїми міжнародними зобов'язаннями [15, с. 69]. Проте така точка зору є справедливою лише по відношенню до неліберальних держав.

У ліберальних державах захист прав людини є частиною внутрішнього законодавства та традиції. Як зазначає К. Джоппке, ліберальним державам немає потреби звертатися до міжнародних режимів задля вирішення внутрішніх справ, оскільки такі режими всього лише екстерналізують свої ж внутрішні норми та принципи [11, с. 265]. Існує дві потенційні сфери, в яких можна знайти певне обмеження державного суверенітету, а саме право на притулок і принцип расової недискримінації, проте знову ж таки, у держави є право надавати притулок, воно не є наданим індивіду. Навіть за умов існування безвізового режиму, чи ж Шенгенської зони, держави-члени ЄС не відмовилися остаточно від здійснення контролю над пересуванням індивідів через їх кордони. Тому і виникло поняття «фортеця Європи», оскільки вона залишається зачищеною для громадян третіх країн.

Як зазначає С. Краснер, обмеження суверенітету існувало завжди, чи то за власним бажанням шляхом підписання конвенцій, чи то в примусовому порядку. Проте норми та правила міжнародної спільноти завжди матимуть обмежений вплив через їх логічну суперечність і відсутність інституції, яка б володіла необхідним авторитетом вирішувати конфлікти [16, с. 6]. Дослідник стверджує, що режим з дотримання прав людини не є чимось новим. Це лише чергова спроба нав'язати державам щось ззовні. Мета цього режиму – нав'язати державам певний паттерн поведінки, якому вони б не слідували за інших умов [16, с. 7]. Однак не варто ігнорувати той факт, що такий паттерн нав'язується сильними ліберальними державами тим суверенним утворенням, організація яких не відповідає загальним демократичним цінностям.

Отже, в сучасних умовах, коли потоки товарів і капіталу стирають звичні кордони між державами, постає запитання про ефективність державного суверенітету. Очевидним є те, що його класичне розуміння як принципу невтручання у внутрішні справи та абсолютної влади на певній території вже не є адекватним. У межах дискусії між глобалістами, скептиками та трансформалістами висловлюються припущення про застарілість суверенних

держав та їх невідповідність сучасним умовам. Радикальним є висновок про те, що внаслідок глобалізаційних процесів всі держави перетворюються на квазі-держави в плані їх обмежених можливостей вплинути та контролювати події всередині їх територій [10, с. 597]. Проте існує також думка про те, що держави виступають активними акторами, які зумовлюють глобалізацію. Важливим аспектом проблеми є не лише економічна складова, а й правова, оскільки вважається, що сформований міжнародний режим з дотримання прав людини, який начебто має безпосередній вплив на здійснення державної міграційної політики. В той же час твердження про відмову суверенних держав від права здійснювати імміграційний контроль було б значним перебільшенням. Тиск на ліберальні суверенні держави є мінімальним з огляду на те, що норми з дотримання прав людини інкорпоровані ними до національного законодавства та частіше за все гарантуються конституціями. Тим не менше, колись популярна лінія демаркації між національним режимом і міжнародним по територіальних кордонах уже не є адекватною, оскільки не визнає міжнародне втручання у справи неліберальних держав у сфері дотримання прав людини, а також прагнення сильних суверенних держав екстраполювати внутрішні закони поза своєю територією [7, с. 129]. Очевидним є те, що державний суверенітет є чутливим до зміни історичних реалій та еволюціонує разом з ними.

1. Poggi G. *The State: Its Nature, Development, and Prospects*. – Stanford : Stanford University Press, 1990. – 207 p.

2. Хабермас Ю. *Вовлечение другого. Очерки политической Теории*. – Санкт-Петербург : Наука, 2001. – 417 с.

3. Poggi G. *Citizens and the state: retrospect and prospect / States and Citizens*. – University of Cambridge, 2003. – P. 83–112.

4. Philpott D. *Ideas and the Evolution of Sovereignty // State Sovereignty: change and persistence in international relations / ed. by Sohail H. : Pennsylvania State University Press, 1997. – P. 15–49.*

5. Held D. *The Transformation of Political Community: Rethinking Democracy in the Context of Globalization*. In I. Shapiro and C. Hacker-Cordyn (eds), *Democracy's Edges*. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – P. 162–176.

6. Falk R. The Interplay of Westphalian and Charter Conceptions of the International Legal Order. In R. Falk and C. Black (eds), The Future of the International Legal Order. – NJ : Princeton University Press, 1969. – P. 4–12.

7. Fox G., New Approaches to the International Human Rights: The Sovereign State Revisited. In Hashmi, S. State sovereignty: change and persistence in international relations. – Pennsylvania : The Pennsylvania State University Press, 1997. – P. 105–131.

8. Held D., McGrew A. The Great Globalization Debate: An Introduction // The Global Transformations Reader / ed. by David Held and Anthony McGrew. – Oxford : Polity, 2000. – P. 3–27.

9. Gowan P., Panitch L., Shaw M. The State, Globalisation and the New Imperialism // A Roundtable Discussion. – 2001. – P. 1–67.

10. Dodds K. Political geography I: the globalization of world politics // Progress in Human Geography. – 1998. – Vol. 22. – № 4. – P. 595–606.

11. Joppke C. Immigration and the Nation-State: the United States, Germany, and Great Britain. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 263 p.

12. Walzer M. Spheres of Justice. Social Research. – 1990. – Vol. 57. – P. 591–614.

13. Schuck P. The Transformation of the Immigration Law. Columbia Law Review, 1984. – Vol. 84. – P. 1–90.

14. Soysal Y. Limits of Citizenship. – Chicago : University of Chicago Press, 1994. – P. 25–46.

15. Sassen S. Losing Control? – New York : Columbia University Press, 1996. – P. 65–78.

16. Krasner S. Sovereignty: Organized hypocrisy. – Princeton : Princeton University Press, 1999. – P. 356.

Олександр Висоцький

ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ КРИЗИ ВІРТУАЛІЗАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Розглядається віртуалізація як технологія легітимації політичної влади. Визначаються причини та наслідки кризи віртуалізаційної моделі політичної модернізації в Україні.

Ключові слова: *віртуалізація, політична влада, криза, технології легітимації, політична модернізація, делегітимація.*

Olexander Vysotskyi. The reasons and consequences of virtualizal model of political modernization crisis in Ukraine. Virtualization as technology of legitimation of the political power is considered. The reasons and consequences of virtualizal model of political modernization crisis in Ukraine are determined.

Key words: *virtualization, political power, crisis, technologies of legitimation, political modernization, delegitimation.*

Застосування віртуалізації політичного процесу як технології легітимації політичної влади має грандіозний ефект через те, що завдяки використанню образів великі маси людей вводяться в транс шляхом системного захоплення уваги й одночасного її відведення від переживання реального особистісного буття в його часово-просторовій конкретиці. Проте віртуалізація, як і будь-яка інша легітимаційна технологія, в руках недалекоглядних і безвідповідальних політиків за певних причин та обставин може втрачати дієвість та приводити до негативних наслідків для суб'єктів її здійснення. У цьому контексті є дуже показовою практика застосування віртуалізації як технології легітимації «помаранчевими» силами в Україні в 2005–2010 рр., що, у свою чергу, обумовлює актуальність її дослідження.

Мета статті – з'ясувати причини та наслідки кризи віртуалізаційної моделі політичної модернізації в Україні під час президентства В. Ющенка.

Віртуалізація політичної реальності як технологія легітимації влади діє через актуалізацію асоціацій, їх зв'язування та закріплення з конкретними образами персоніфікованих, інституційних, ідеологічних і навіть фантомних, політичних об'єктів. До персоніфікованих об'єктів можна віднести політичних лідерів, до інституційних – партії, суспільно-політичні організації, державу, міжнародні та державні органи, до ідеологічних – партійні та виборчі програми, декларації, відозви, звернення, до фантомних – абстрактних чи безіменних ворогів, народ (націю). Політичні суб'єкти для забезпечення легітимації своїх претензій на владу прагнуть у віртуальній політичній реальності

репрезентувати себе за допомогою позитивних образів, що викликають позитивні емоції у громадськості, і, навпаки, закріпити за політичними опонентами негативні образи. Зауважимо, що інституційні політичні об'єкти потрапляють у віртуальну політичну реальність в основному завдяки образам їхніх керівників чи уповноважених осіб або образам наслідків їхніх рішень. Ідеологічні об'єкти найбільш ефективно репрезентуються образами майбутнього, які передбачає реалізація їх ідейного потенціалу. Фантомні об'єкти репрезентуються через конкретизовані образи, які активізують емоції та створюють мотиваційно-мобілізаційну основу легітимації політичної влади. Наприклад, тероризм ілюструють образи жертв, а народ – образи масових акцій. У сучасних умовах посилення медіакратичного чинника вплив віртуалізації політичного простору як технології легітимації досягає такого рівня, коли реципієнт, потенційний суб'єкт легітимації/визнання влади реагує на образи на рівні стійких автоматизмів, емоційно-афективних, можна навіть сказати, тваринних реакцій.

Віртуалізацію можна визначити як систему способів, операцій, процедур забезпечення легітимності влади через вплив на суб'єктів легітимації за допомогою створення й управління образами. Віртуалізація – це процес заміщення безпосередньої реальності (людей, речей, дій і т. ін.) системою її репрезентацій, образів. Завдяки віртуалізації відбувається створення світу образно-символічних заміників фізичної (первинної, наявної, вихідної) реальності, тобто встановлення віртуальності як видимого чи уявного простору існування іміджів, моделей, фантазмів, ідеалів та об'єктів бажань. Віртуальність являє собою симулякр, правдоподібну видимість безпосередньої реальності. Вона здатна справляти, попри свою ефемерність, такий же вплив на сприйняття, інтерпретації, наміри та вчинки людей, як і справжні події та речі. І в силу цього факту, вона є реальністю, хоча і сконструйованою.

Якщо віртуалізація – це процес створення репрезентацій і симулякрів, то віртуальність – це результат цього процесу, сконструйована структура, яка дозволяє втягнути тим у неї інтерпретувати актуальну реальність на основі

норм, принципів і зразків, що стверджуються за допомогою образів-симулякрів. Якщо віртуалізація – це створення віртуальних об'єктів, що заміщають у сприйнятті громадськості реальні об'єкти, то віртуальність – це простір функціонування віртуальних об'єктів, які визначають думки та поведінку їхніх реципієнтів у актуальній реальності. На вагому роль віртуальності у сьогоденні вказує П. Вірільо, коли зауважує, що «віртуальність набуває першість над актуальністю і тим самим заперечує саме поняття реальності» [13, с. 113].

Віртуалізація забезпечує легітимність політичної влади через сполучення яскравих і переконливих образів політичних суб'єктів, рішень і вчинків на фоні образів надзвичайних чи важливих подій, запеклих соціальних проблем та можливих загроз. Сутність віртуалізації як технології легітимації влади виявляється в запропонуванні різного роду ефективних репрезентацій реальних речей, дій, властивостей, відносин, вчинків у вигляді знаків, індексів, символів, образів. Справа в тому, що на репрезентації у відповідному контексті людина спонтанно реагує як на справжні речі, дії, наміри, властивості та вчинки. Тут можна говорити про спонтанну легітимацію та спонтанне підпорядкування. Віртуалізація як технологія легітимації починає працювати, коли індивід переноситься в світ ілюзій і фантазій, які не просто нагадують його особистий досвід та пов'язують його з досвідом інших членів суспільства, а й роблять його надлишковим за рахунок вражень, отриманих завдяки сприйняттю образам. Власне кажучи, дієвість технології віртуалізації багато в чому пов'язана з тим, що нестачу знань про значущість політичних явищ і процесів на масовому рівні вона перетворює у надлишок інформації щодо різноманітних репрезентантів (зокрема, образів, символів) політичних об'єктів, передбачаючи та перевершуючи первісну реальність, оскільки породжує ілюзії та збуджує уяву, які, в свою чергу, детермінують дійсні вчинки людини.

Запорука надзвичайної дієвості віртуалізації як технології легітимації політичної влади міститься в її спроможності онтологізувати сконструйовані образи політичної

реальності, надаючи їм достатньо об'єктивності, суверенності та репрезентативності щодо наших інтересів, почуттів, бажань і страхів. Технологія віртуалізації за рахунок ефекту онтологізації образів політичної реальності дозволяє приховати від суспільства істинні мотиви, наміри та цілі політичного суб'єкта, забезпечуючи легітимацію його влади через посилення на «силу обставин», «міжнародну обстановку», необхідність вибору «єдино можливого» рішення, невідворотність подій, що відбулись, природність та, тим самим, непорушність тих чи інших політичних інститутів та суспільно-політичних відносин.

Потенціал віртуалізації як технології легітимації політичної влади значною мірою використовувався «помаранчевими» силами в Україні в 2005–2010 рр. Застосування цієї технології багато в чому відбилося на особливостях політичної модернізації українського суспільства в цей період. Слід зазначити, що віртуалізація як технологія легітимації продемонструвала свою вражаючу результативність під час подій «помаранчевої революції» – масових акцій протесту на майдані Незалежності в Києві (листопад–грудень 2004 р.), що завдяки розмноженню ЗМІ їх яскравого образу, який став символом і наочним уособленням демократичної волі українського народу, уможливили перемогу на президентських виборах кандидата опозиційних сил В. Ющенка. Очевидно, багато в чому по інерції, лідери «помаранчевих» сил продовжували вірити, що технологія віртуалізації, що виявилась успішною у здобутті державної влади, буде також дієвою і в її утриманні. Так, В. Ющенко парадоксальним чином увірував у свою особливу роль національного лідера всієї України, «забувши», що президентом він став тільки після «третього» туру виборів лише завдяки 52 % голосів мешканців України. Відповідно, значна частина суспільства відчувала себе у програвші, оскільки робила ставку на інших кандидатів. Попри це, інтереси цих «переможених» з боку В. Ющенка не визнавалися. Вважаючи себе, очевидно, «глибоко моральною людиною», він ставився на перших порах до політичних опонентів як до злочинців. Переважала революційна логіка, відповідно до якої будь-який прихильник

старої влади, прибічник В. Януковича за визначенням вважався «бандитом». Виходячи з цього, передбачалось у відповідь на будь-який опір регіональних сил діяти силовими методами, тобто за популярним на Майдані гаслом: «Бандитам – тюрми!» Але, симптоматично, що ніяких серйозних заходів у цьому напрямі зроблено не було. Причина цього була очевидною – головні діючі особи «помаранчевої» команди, зокрема В. Ющенко, не хотіли псувати свій образ розправою з політичними опонентами, навіть якщо, з їх точки зору, вони були «бандитами». Такі їх дії, по суті, виходили із принципів віртуалізаційної моделі політичної модернізації та утримання влади, що передбачала пріоритет сили образів у впливі на маси та суспільні процеси перед прийняттям необхідних і відповідальних рішень. Разом з тим, віртуалізаційна модель передбачала і надзвичайну відкритість правоохоронних органів, які постійно повідомляли громадськість про хід розслідування резонансних справ.

Одним із проявів віртуалізаційної моделі модернізації українського суспільства стало проголошення реформ, які мали або надуманий, або нездійснений характер. До них можна віднести адміністративно-територіальну реформу (особистий проект Р. Бессмертного) та проект реконструкції «хрущовок».

Ставка на віртуалізацію як основу легітимації існування «помаранчевої» влади передбачала суцільну та перманентну театралізацію політичної діяльності. Цим пояснюється, наприклад, апеляції «помаранчевих» діячів до ідеалів і цінностей Майдану як символу перемоги свободи над авторитарним режимом. Нагадаємо, що Ю. Тимошенко навіть після офіційного проголошення В. Ющенка переможцем виборів виступала проти розпуску Майдану – наметового містечка в центрі Києва. Слід також звернути увагу на відкритість, за допомогою демонстрації якої «помаранчеві» діячі намагалися продемонструвати свою близькість до народу. Так, протягом певного часу на телебаченні з'являються репортажі з засідань уряду, що, з одного боку, переконували глядачів, що влада працює в інтересах народу, а з іншого – сприяли посиленню іміджу правлячих

суб'єктів. Спільні походи членів уряду до театру, публічне купання Президента В. Ющенка в ополонці було нічим іншим, як спробами зміцнення позитивних образів «помаранчевих» лідерів за рахунок можливостей різних форм застосування віртуалізаційної технології легітимації.

Сутність віртуалізаційної моделі політичної модернізації, яку проводила «помаранчева» влада, можна виразити за допомогою розповсюдженого у висловленнях Президента В. Ющенка виразу «потрібні зміни». Іншими словами, чіткої програми політичної модернізації у «помаранчевих» не було. Були здебільшого «добрі наміри» покращувати «недосконалість» політичної системи. Очевидно, «помаранчеві» лідери пов'язували зміни та, відповідно, модернізацію політичної системи з кадровими призначеннями своїх людей на ключові пости в державі, які зможуть втілити в життя революційний потенціал Майдану. Вже у передвибірчій програмі В. Ющенка «Десять кроків назустріч людям» передбачалося «звільнити з посад казнокрадів і хабарників у структурах виконавчої влади, натомість призначити чесних і порядних професіоналів», «скоротити непотрібні управлінські структури, зменшити чисельність армії чиновників», «чітко визначити функції оновлених владних структур» [14]. Проте, як продемонструвала реальна практика призначень, «кадрова революція» здійснювалась за квотним принципом, тобто за внеском у перемогу «помаранчевої» революції, простіше кажучи, у перемогу В. Ющенка. Причому логіка цього «квотування» була неконкретизована, а тому породжувала конфлікти між переможцями. Деякі політичні аналітики зазначають, що «замість задекларованого принципу «трьох П» (патріотизм, професіоналізм, порядність. – О. В.) у кадровій політиці В. Ющенка діяв принцип «двох К»: квотність і кумівство» [15, с. 118]. За словами В. Стоякіна, це було частиною менталітету В. Ющенка та йшло в руслі традиційної української ідеї про те, «що «свої» (родичі, друзі, соратники по боротьбі і т. ін.) не можуть підвести» [15, с. 110]. Дійсно, складно стверджувати, що діями посадовців часів режиму В. Ющенка керували принципи патріотизму, професіоналізму та порядності, особливо на

тлі «газових домовленостей» з Росією, корупційних скандалів, пов'язаних із Є. Червоненком (отримання 3-мільйонного хабара за призначення начальника Одеського морського порту в травні 2005 р.), Р. Зваричем (скандал з приводу фірми його дружини у лютому 2005 р., пов'язаний із реекспортом нафти), О. Третяковим (лобіювання бізнес-інтересів, пов'язаних з «АТЕК-95») та іншими «помаранчевими» діячами. Слід відзначити, що порушення кримінальних справ за наслідком цих скандалів не здійснювалося. Проте цікаво те, що ініціаторами цих скандалів була не опозиція, а самі «помаранчеві» лідери. Як відомо, публічні скандали політиками використовуються як технології делегітимації опонентів. «Помаранчеві» діячі, борючись за владу в своєму політичному таборі, ініціюванням скандалів послаблювали легітимність власних політичних та ідеологічних позицій.

Відповідно до послань президента, політична модернізація українського суспільства була стратегічним напрямом діяльності «помаранчевої влади» [16]. Так, згадувалося про «утвердження модернізаційного характеру української національної ідеї», про «консолідацію української нації» через етику солідарності, пошук «об'єднуючих цінностей у режимі постійного і реального діалогу в суспільстві» [16]. Але «реального діалогу» не відбувалось, навіть якщо принципи і норми формулювались (як у випадку кадрових призначень), це не означало, що вони визначали якісь практично-політичні кроки. Своєрідною віртуалізаційно-модернізаційною темою було також «формування громадянського суспільства» та зміцнення його інститутів [16].

Попри згадані віртуалізаційно-легітимаційні заходи, надії населення на нову владу танули дуже швидко. За даними Київського центру політичних досліджень та конфліктології, у більшості сфер життя громадяни України у жовтні 2005 р. відмічали негативний вплив діяльності нової влади, з чого аналітики цього Центру зробили висновок, що надії суспільства не виправдалися [17, с. 375]. Так, якщо у січні 2005 р. 50 % населення України сподівалося на покращання власного життя, то у жовтні цього ж року лише 16 % відчували таке покращання. У січні 2005 р.

було 58 % оптимістів щодо покращання життя співмешканців регіону, у жовтні їх залишилося 13 %. У січні 2005 р. 53 % думали, що нова влада зможе покращити відносини з Росією, у жовтні їх кількість зменшилася до 8 %. У січні 2005 р. 38 % вважало, що становище російськомовних жителів України покращиться з приходом нової влади, у жовтні в це продовжували вірити лише 8 %. У січні 2005 р. вірили в покращання економічної ситуації в країні 37 % респондентів, у жовтні цього ж року – на це сподівалися лише 10 %. У січні 2005 р. оптимістів щодо подолання корупції в органах державної влади нараховувалося 51 %, у жовтні їх залишилося усього 17 % [17, с. 375–376]. Відповідно до результатів опитувань населення України Інститутом соціології, навесні 2006 р. лише 16 % українського суспільства вважали себе у «виграші» від «помаранчевої революції» 2004 р., тоді як 35 % відчували себе швидше у «програші» [17, с. 376]. Все це дає підстави підсумувати, що за менш ніж десять місяців правління «помаранчевої» команди суспільне визнання (легітимність) її влади істотно послабилася. З цього випливає, що, поперше, віртуалізаційна технологія легітимації, яка була дуже ефективною у здобутті влади «помаранчевими» силами, в її утриманні виявилася контрпродуктивною; подруге, було втрачено важливий для України шанс швидкого проведення модернізаційних перетворень.

Важливим чинником кризи віртуалізаційної моделі політичної модернізації, яку намагалася здійснювати «помаранчева» влада, була відсутність контролю за інформаційним простором всередині України. Справа в тому, що більшість телевізійних каналів належала силам, принципово опозиційним новій владі. Цей чинник ускладнював проведення віртуалізаційної технології легітимації влади «помаранчевими» силами. Тому президентська команда намагалася знайти певні важелі тиску на керівництво та засновників ЗМІ для того, щоб добитися лояльного ставлення до чинної влади. Головний кроком на цьому шляху стало формування у квітні 2005 р. нового складу Нацради з питань телебачення і радіомовлення, до якої увійшли виключно прибічники В. Ющенка. Усі вісім його членів

репрезентували Захід України та інтереси нових медіа-олігархів (наприклад, П. Порошенка). У Нацраді не залишилося представників опозиції, яка раніше мала в ньому велику вагу [18, с. 478]. Саме Нацрада і стала головним інструментом тиску на опозиційні канали, зокрема ТРК «Україна», НТН, ТЕТ, «Київська Русь». Одним з головних приводів було невиконання вимог до мовлення переважно українською мовою. Відповідно до нової редакції Закону «Про телебачення і радіомовлення», який В. Ющенко підписав у лютому 2006 р., Нацрада отримала можливість безконтрольно надавати й анулювати ліцензії на мовлення [19]. До спроб знайти механізми постійного впливу на редакторську політику ЗМІ можна віднести впровадження регулярних зустрічей редакторів крупних ЗМІ з керівництвом Секретаріату Президента. У цілому спроби встановити дієвий контроль над інформаційним простором в Україні не були успішними для президентської команди. Опозиційні телеканали намагалися виконувати формальні вимоги до них, зокрема щодо мови, але критика «помаранчевих» сил на цих каналах не припинялася.

Проте причини кризи моделі політичної модернізації, яку прагнув реалізувати «помаранчевий» табір на чолі з В. Ющенком, полягали в іншому.

Однією із головних причин цієї кризи був віртуалізаційний характер обраної моделі політичної модернізації. Складається враження, що президент не був готовим прийняти на себе відповідальність за будь-яку реформу, в тому числі політичну, яка мала здійснюватися в країні. Свою роль В. Ющенко обмежив лише представницько-іміджевими та місіонерськими функціями, сутність яких бачив у репрезентації українських інтересів на міжнародній арені, піднесенні суспільно-важливих тем, натхненні «нації» на революційні подвиги. Побічним свідченням такого стану справ було те, що за перші сто днів правління президент подав до Верховної ради лише 35 законопроектів.

З цієї причини випливає інша, не менш важлива причина, – відсутність суб'єкта модернізаційного процесу. Якщо президент взяв на себе роль лише «натхненника» модернізаційних змін через піднесення важливих суспільних тем,

то хто мав стати суб'єктом важливих зрушень, у тому числі інституційних змін у відповідності з демократичними принципами та нормами найбільш потужних центрів «сучасності» – розвинутих західних країн? Виходило, що модернізаційний процес з самого початку позбавлявся свого суб'єкта. Можливо, таким суб'єктом, насамперед за логікою політичної реформи, мав стати прем'єр-міністр, але В. Ющенко намагався зробити все, щоб максимально обмежити владу голови уряду. Наприклад, через наділення великими повноваженнями голову Ради національної безпеки і оборони України, яким став П. Порошенко.

З цього випливає інша причина – боротьба за владу між «помаранчевими» силами вважалася набагато важливіше, ніж проведення реформування політичної системи України, її демократизація, а також здійснення інших відповідальних реформ. Звідси всі заходи, що були спрямовані на реформування, мали лише формально-віртуальний, симулятивний характер.

Важливою причиною була також відсутність ідеологічної єдності між «помаранчевими» силами. Вони були надто різними для того, щоб здійснювати реформи в єдиному напрямі.

Згубно сказалася на долі політики «помаранчевих» їх нездатність запропонувати програму суспільної консолідації, реальних реформ в економіці, житлово-комунальній, соціальній, культурній, інформаційній та інших сферах. Разом з тим, не було чітко визначені механізми реалізації невідкладних суспільних перетворень.

Недобрий жарт зіграла з «помаранчевими» їх впевненість, що лише «добрі наміри» можуть перетворити країну за найкращими світовими стандартами демократичного розвитку. Йдеться про свідому відмову від професійних кадрів, управлінців, які можуть застосовувати технології оптимальної реалізації соціальних і політичних завдань, що стоять перед суспільством. Парадоксальним чином «помаранчева» революція, яка була успішно здійснена багато в чому завдяки новітнім технологіям здобуття влади та якій передувало тривале навчання майбутніх революціонерів на спеціально влаштованих семінарах, не

навчила своїх революціонерів, що здійснення влади, як і її здобуття, неможливе без відповідних знань і застосування ефективних технологій. Навіть більше, утримання влади вимагає набагато більше зусиль, знань та вмінь застосовувати технології, ніж її здобуття.

Недостатність знань, вмінь, концептуально-ідеологічна невиразність, неготовність брати на себе особисту відповідальність призвело до неспроможності правлячих політичних суб'єктів реформувати країну, протидіяти її зануренню в системну кризу та консервації відсталості, адекватно відреагувати на виклики глобалізації, уможливити інноваційний розвиток, вирішити проблему ресурсно-енергетичного забезпечення.

Однією із вирішальних причин кризи політичної модернізації за рецептами «помаранчевих» була нездатність оптимізувати відносини держави і бізнесу, насамперед відділити політику від бізнес-інтересів окремих фінансово-промислових груп, кланів чи підприємців, зробити її інструментом реалізації суверенної волі усього українського суспільства.

Неспроможність скоротити соціальне розшарування суспільства, закласти основи істотного підвищення рівня життя більшості громадян України та, тим самим, уповільнити процес трудової міграції українців до країн ЄС.

Однією із значущих причин кризи віртуалізаційної моделі політичної модернізації було те, що її суб'єкти не змогли конвертувати потужний громадянський імпульс, що найбільш яскраво виявив себе під час «помаранчевої» революції 2004 р., у структурні суспільні перетворення, революційний порив мас не був закріплений позитивною державотворчою динамікою.

Найбільш важливою причиною кризи політичної модернізації, як на наш погляд, були істотні помилки у проведенні легітимізаційної політики, у забезпеченні легітимності нової влади для здійснення повноцінних реформ. Відповідальність за це повністю лежала на президенті як особі, яка на момент «помаранчевої» революції та відразу після неї мала найбільш легітимізаційний потенціал для будь-яких перетворень в інтересах усього суспільства. Як

ззначають аналітики, В. Ющенко не зміг трансформувати ту високу особисту електоральну підтримку, що він мав відразу після перемоги на президентських виборах, у підтримку влади і курсу, яку вона стала проводити» [20, с. 452].

Завадою на шляху вирішення легітимаційних проблем також стало послаблення інституту президентської влади. Призначивши на посаду голови уряду Ю. Тимошенко, харизматичного лідера, яка поступово посилювала свою популярність, самостійність і незалежність від президентського впливу, В. Ющенко сприяв виникненню поліцентричності виконавчої влади. Разом з тим, подолати тенденції розколу в «помаранчевому» таборі президенту не вдалося. І хоча з відставкою Ю. Тимошенко у вересні 2005 р. на її місце прийшов більш слухняний Ю. Єхануров, факт розколу остаточно позбавив можливості В. Ющенка грати визначальну роль у діяльності парламенту. Так, навіть утвердження Ю. Єханурова головою уряду стало можливим лише після підписання «Декларації єднання та співпраці заради майбутнього України» між Президентом В. Ющенком, головою ВРУ В. Литвиним, в. о. Прем'єр-міністра Ю. Єхануровим та представниками дев'яти парламентських фракцій. Зазначений документ увібрав у себе майже всі побажання парламентських сил, що виступили його підписантами (Соцпартії України, Української народної партії, Народного руху України, «Регіонів України», партії «Вперед, Україно!», фракції Партії промисловців і підприємців, фракції «Нашої України» й об'єднаної фракції партій «Трудова Україна» та Народно-демократичної партії). У «Декларації» була відмічена необхідність «єднання зусиль заради будівництва демократичної, правової, соціальної держави та досягнення національного консенсусу всіх політичних сил», «відокремлення бізнесу від влади, недопущення використання посад в органах державної влади для задоволення приватних чи корпоративних інтересів», «викорінення корупції і хабарництва на всіх рівнях, підвищення ролі громадськості у подоланні цих ганебних явищ», «дотримання принципів професіоналізму та високих морально-етичних норм у кадровій політиці держави, недопущення взаємної боротьби у владі

та переважання партійних ознак при доборі кадрів» [21]. Фактично «Декларація» була одним із проявів віртуалізаційної технології легітимації, а тому більшість із зазначених у ній принципів і завдань так і залишилися побажаннями, які ніхто не збирався втілювати в життя. Разом з тим, «Декларація» продемонструвала, що «головному помаранчевому революціонеру» простіше знайти спільну мову з колишніми політичними ворогами, ніж з найближчими соратниками. Як відомо, фракції Блоку Ю. Тимошенко та «Реформи і порядок» відмовилися підписувати цей документ.

Криза віртуалізаційної моделі політичної модернізації привела до негативних наслідків як для правлячих «помаранчевих» сил, так і для подальшого розвитку Української держави. Визначимо найбільш істотні з них.

Одним із головних наслідків були політичні кризи (зокрема, 2005 р. (вересень), 2006 р. (червень-серпень), 2007 р. (січень-червень)), які були викликані невизначеністю та неефективністю механізму взаємодії між головними центрами державної влади – президентом, урядом та парламентом. У свою чергу, ця ситуація багато в чому була породжена прийняттям політичної реформи у грудні 2004 р. та, по суті, нав'язана майбутньому президенту. Але основна проблема полягала не в самій політичній реформі, негативи якої були очевидними вже на початку 2005 р., а у ставленні президента до неї, тобто, фактично, до справи повномасштабної політичної модернізації. На нашу думку, ставлення президента до політичної реформи, точніше в її нав'язаній йому версії, було здебільшого визначено невірним розумінням В. Ющенка проблеми легітимності політичної модернізації. Політична реформа могла бути скасована або повністю, або частково вже у перші місяці 2005 р. (до того ж окремі її положення викликали занепокоєння Венеціанської комісії), але В. Ющенко побоювався, що його можуть запідозрити у боротьбі за повноваження, іншими словами, у прагненні узурпувати владу [22, с. 77]. До того ж опоненти В. Ющенка схильні були зв'язувати легітимність третього туру президентських виборів з прийняттям Закону № 2222-IV, що впроваджував

політичну реформу [22, с. 79]. Дуже добре усвідомлювала вже у квітні 2005 р. загрози легітимності влади «помаранчевих» сил від наслідків прийнятої політичної реформи Ю. Тимошенко, яка заявила, що «реформа – це хаос у країні, порушення наріжного принципу розподілу влади... Якщо реформа набере чинності, це буде велика проблема для країни» [23].

Інші важливі наслідки кризи віртуалізаційної моделі політичної модернізації були безпосередньо пов'язані саме з реалізацією політичної реформи, яку із власних міркувань про легітимність В. Ющенко не наважився скасувати. Це недосконалість процедур створення коаліцій депутатських фракцій, розподілу повноважень між президентом, парламентом та урядом, неспроможність усіх гілок влади забезпечувати необхідні умови для динамічного соціально-економічного розвитку суспільства, інституційна неготовність до переходу на європейські стандарти демократії, низькій рівень відповідальності політичних суб'єктів, вибіркоче застосування ними законодавства, систематичне порушення Конституції.

Розчарування суспільства у можливостях «помаранчевих» сил ефективно чи плідно здійснити політичну та інші реформи в інтересах усієї громадськості України було також симптоматичним наслідком кризи політико-модернізаційних практик «помаранчевої» влади.

Але найбільш вражаючим негативним наслідком модернізаційних зусиль «помаранчевих» революціонерів була перемога В. Януковича на президентських виборах 2010 р. та скасування політичної реформи, заручниками та вимушеними виконавцями якої були «помаранчеві» сили.

Висновки. Підводячи підсумки, слід особливо наголосити на тому, що владні суб'єкти, які здобули унікальну перемогу в результаті мобілізації громадської енергії суспільства, що прагнуло демократичних перетворень за кращими європейськими стандартами, не змогли зрозуміти сутність легітимності політичної влади. Йдеться про те, що легітимність завжди є результатом взаємодії суб'єктів влади та суб'єктів надання визнання, легітимності. Якщо взаємодії не відбувається, суб'єкти влади втрачають

підтримку суспільства. Спроби замість реальних реформ політичної системи запропонувати суспільству їх симулякри, імітації, субститути, замість відповідальної діяльності з оптимізації державного управління – демонструвати здатність до декларацій добрих намірів, замість прийняття необхідних політичних рішень і додержання демократичних норм та принципів – виходити в практично-політичній діяльності з міркувань збереження чи посилення владних позицій, – склали зміст віртуалізаційної моделі політичної модернізації. Зрозуміло, що ця версія політичної модернізації в принципі не здатна була «осучаснити» українське суспільство. Разом з тим, основним наслідком такої модернізації була делегітимація політичних суб'єктів, які, складається враження, здебільшого не розуміли її значущість для українського суспільства. Перш за все, не змогли зрозуміти, що демократичні норми та принципи у розвинутих європейських країнах є своєрідними технологіями, які забезпечують не лише стійкий розвиток суспільства, а дозволяють політичним силам зберігати легітимність, тобто довіру та підтримку громадськості.

1. Ющенко В. Кінець багатовекторної політики України (Виступ Президента України Віктора Ющенка у Європейському парламенті 23 лютого 2005 р.) [Електронний ресурс] / В. Ющенко. – Режим доступу : <http://euroclub.civicua.org/main.htm>. – Назва з екрану.

2. Паніна Н. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг [Текст] / Н. Паніна. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – 93 с.

3. Європейська інтеграція України: позиції експертів [Текст] // Національна безпека та оборона України. – 2008. – № 6. – С. 30–36.

4. Тарасюк Б. Європейська інтеграція – це внутрішня робота, яка насамперед потрібна Україні і українцям [Текст] / Б. Тарасюк // Національна безпека та оборона України. – 2008. – № 6. – С. 28–29.

5. Возняк Т. Стосунки України та ЕС: перезавантаження [Текст] / Т. Возняк // Ї: незалежний культурологічний часопис. – 2007. – № 50. – С. 93–100.

6. Горбатенко В. П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів [Текст] : автореф. дис...

д-ра політ. наук : 23.00.02 / Інститут держави і права ім. В. М. Ко-рецького НАН України. – К., 1999. – 36 с.

7. Кирюхин Д. И. Европейский выбор как элемент национальной идеи [Текст] / Д. И. Кирюхин // Украина без Кучмы. Год оранжевой власти. Январь 2005 – март 2006 года / сост.: М. Погребинский, А. Толпыго. – К. : Оптима, 2007. – С. 50–65.

8. Немиря Г. Налагодити ефективну роботу координаційного механізму євроінтеграційної політики [Текст] / Г. Немиря // Національна безпека та оборона України. – 2008. – № 6. – С. 24–26.

9. План дій Україна – ЄС: результати та перспективи [Текст] // Національна безпека та оборона України. – 2008. – № 6. – С. 2–5.

10. Лутковська В. Усвідомлювати важливість виконання зобов'язань України перед ЄС [Текст] / В. Лутковська // Національна безпека та оборона України. – 2008. – № 6. – С. 23–24.

11. Єлісєєв К. Забезпечити ефективну координацію дій з ЄС [Текст] / К. Єлісєєв // Національна безпека та оборона України. – 2008. – № 6. – С. 22–23.

12. Співробітництво України з ЄС: оцінки громадян [Текст] // Національна безпека та оборона України. – 2008. – № 6. – С. 37–56.

13. Вирильо П. Машина зрення [Текст] / П. Вирильо ; пер. с фр. А. В. Шестакова ; под ред. В. Ю. Быстрова. – СПб. : Наука, 2004. – 140 с.

14. План дій Віктора Ющенка «Десять кроків назустріч людям» (поданий кандидатом на пост Президента України до Центральної виборчої комісії) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/WP009?PT021F01=51&PT001F01=500>. – Назва з екрану.

15. Стоякин В. А. Кадровая политика [Текст] / В. А. Стоякин // Украина без Кучмы. Год оранжевой власти. Январь 2005 – март 2006 года / сост.: М. Погребинский, А. Толпыго. – К. : Оптима, 2007. – С. 108–141.

16. Послання Президента України до Верховної ради України. Доповідь «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 р.» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0002100-06>. – Назва з екрану.

17. Большов Е. С. Надежды на новую власть и их реализация [Текст] / Е. С. Большов // Украина без Кучмы. Год оранжевой власти. Январь 2005 – март 2006 года / сост.: М. Погребинский, А. Толпыго. – К. : Оптима, 2007. – С. 371–380.

18. Белецкий М. И. Проблемы средств массовой информации [Текст] / М. И. Белецкий // Украина без Кучмы. Год оранжевой власти. Январь 2005 – март 2006 года / сост.: М. Погребинский, А. Толпыго. – К. : Оптима, 2007. – С. 476–484.

19. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3759-12>. – Назва з екрану.

20. Кирюхин Д. И. Власть и оппозиция [Текст] / Д. И. Кирюхин // Украина без Кучмы. Год оранжевой власти. Январь 2005 – март 2006 года / сост.: М. Погребинский, А. Толпыго. – К.: Оптима, 2007. – С. 441–462.

21. Декларація єднання та співпраці заради майбутнього України (13 вересня 2005 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakony.com.ua/lawbase/sedcontent.html?id=146643&p=1>. – Назва з екрану.

22. Стоякин В. А. Стратегия реформирования [Текст] / В. А. Стоякин // Украина без Кучмы. Год оранжевой власти. Январь 2005 – март 2006 года / сост.: М. Погребинский, А. Толпыго. – К.: Оптима, 2007. – С. 66–107.

23. Єрмоєнко А. «Посівна»: до, після і замість [Текст] / А. Єрмоєнко, В. Кукса, В. Мостовий, К. Щоткіна, І. Маскалевич, Л. Суржик, Н. Яценко, О. Дмитричева, С. Рахманін, С. Следзь, Т. Силіна, Ю. Мостова // Дзеркало тижня. – 2005. – 16 квітня.

Микола Карашчук

ІНФОРМАЦІЙНА ВЛАДА: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ

У статті розглядається поняття «інформаційна влада», аналізується його сутність, роль та особливості політичного впливу, а також пропонується його авторське визначення.

Ключові слова: інформація, знання, інформаційна влада, інформаційна революція, демократія, засоби масової інформації.

Mykola Karashchuk. Information Power: essence and characteristics of influence. In the article a concept of informative power is examined, is analyzed his essence, role and features of political influence, and also his authorial determination is offered.

Key words: information, knowledge, informational power, informational revolution, democracy, mass media.

Влада – одне з фундаментальних начал суспільства. Саме категорія «влада» дає ключ для розуміння сутності та призначення політики, політичних інститутів і всього

світу політики. Вся ж історія людства пронизана боротьбою за оволодіння владою, за її утримання, що і є одним із основних аспектів політичного життя суспільства. В залежності від сфер прояву і ресурсів впливу влада в суспільстві поділяється на політичну, економічну, соціальну, адміністративно-примусову (політичну у вузькому розумінні слова) та інформаційну [7; 65–66]. Всі ці види влади, в більшій або меншій мірі, інтегровані в політичний процес і здійснюють на нього важливий вплив. При всій важливості перерахованих видів влади в останні десятиліття спостерігається бурхливе зростання політичного впливу саме інформаційної влади.

Потрібно зазначити, що проблема інформаційної влади поки що не одержала належного розвитку. Частково це пояснюється тим, що інформаційна влада як соціальний і політичний феномен став об'єктом політичного аналізу відносно недавно. Лише в кінці минулого століття з'явилися перші наукові статті, присвячені даній проблемі. В той же час, за останні десять років з'явилась ціла серія досліджень зарубіжних і вітчизняних авторів, присвячених проблемам масової комунікації – важливій складовій інформаційної влади. Серед зарубіжних авторів слід особливо відзначити праці С. Белл-Рокич, М. Дефлера і Макквейла, Т. Беннета, Е. Вартема, Дж. Лала, Г. Лассвела, У. Ліппмана, Е. Ноель-Нойман, Е. Тоффлер, Е. Хілла та ін.

Серед праць українських авторів, в яких досліджуються проблеми мас-медіа та їх роль у сучасному світі, слід назвати публікації О. Гриценко, В. Іванова, М. Костенка, Е. Макаренко, А. Ручки та ін. Проблема ЗМІ в контексті паблік рілейшнз присвятили свої дослідження В. Королько, В. Мойсеєв, Г. Почепцов. Висвітлення різних аспектів теоретичних і практичних питань діяльності ЗМІ в сучасних умовах здійснено в публікаціях таких українських авторів як В. Бадрак, Г. Вартанов, В. Здравеого, В. Іваненко, С. Квіт, О. Копиленко, В. Кравченко, І. Ненов, В. Різун, В. Шкляр та ін.

Здебільшого в роботах названих авторів проаналізовано особливості та наслідки сучасної інформатизації; загальнотеоретичні проблеми становлення інформаційного

суспільства; розвиток та правові основи діяльності ЗМІ; розвиток нових інформаційних технологій та ін. Як бачимо, ці проблеми привертали увагу різних авторів як за кордоном, так і в Україні, однак і досі проблема функціонування інформаційної влади залишається досить актуальною.

Метою даної роботи є визначення сутності інформаційної влади та аналіз особливостей її впливу на політичну поведінку людей. Основні завдання: дати обґрунтування поняттю «інформаційна влада»; показати особливості впливу інформаційної влади на політичну поведінку людей і формування у них демократичних цінностей.

Оскільки предметом нашого дослідження є інформаційна влада, зупинимося докладніше на її характеристиці. Традиційно джерелами влади завжди вважалися насилля (сила) та багатство. Але у другій половині ХХ ст. все частіше почали писати про знання як ще одне, специфічно сучасне, джерело влади [3; 81]. Правда, вже у стародавньому світі розуміли, що освіта допомагає підпорядкувати індивіда колективу, а близько 400 років тому Ф. Бекон розглядав знання як силу [1].

Перед людством з найдавніших часів стояло питання, що його вдало сформулював англійський філософ Д. Юм: «Ніщо не видається дивнішим тим, хто розглядає людські справи по-філософськи, аніж та легкість, з якою меншість управляє більшістю, і та беззастережна смиренність, з якою люди відмовляються від власних думок і афектів на користь думок і афектів своїх правителів. Якщо ми вдамося до дослідження, за допомогою яких засобів досягається це диво, то виявимо, що оскільки сила завжди була на боці керованих, то правителі як свою опору не мають нічого, окрім думки. Тому правління ґрунтується на думці; і це правило поширюється як на найдеспотичніші та диктаторські правління, так і на найбільш вільні та демократичні» [10; 503–504].

Сучасні суспільні науки пояснюють це явище функціонуванням у суспільстві механізмів соціального контролю. Швидко, майже вибухоподібне ускладнення соціуму, є характерною ознакою кінця ХХ ст. Одним із провідних

напрямів цих змін є, безумовно, значна трансформація механізмів соціального контролю. Інформаційні механізми соціального контролю, або система ідейно-політичної гегемонії, за останні десятиріччя набули такого значення, що їх називають інформаційною владою. Саме через формування суспільної свідомості та картини світу у кожного члена суспільства інформаційні механізми соціального контролю забезпечують ефективне функціонування влади у суспільстві, мінімізують застосування прямого насильства [4; 39–48].

Найбільш ефективним джерелом і інструментом влади є знання. Воно дає владу найвищого ґатунку, і в той же час знання розподілені ще більш нерівномірно, ніж багатство та озброєння. Тому перерозподіл інтелектуальних ресурсів є важливим завданням сучасної цивілізації. За цим криється важко вирішувана проблема наукової та технологічної відсталості більшості країн світового співтовариства, включаючи «відтік умів» саме з тих країн, яким вони життєво необхідні.

Звичайно, контроль над знаннями та інформацією, як правило, прямо пов'язаний з володінням економічними ресурсами, які мають, як і раніше, важливе значення. Однак тенденція підвищення ролі інформаційних ресурсів, як джерела влади в сучасному світі, проявляється досить виразно. Дж. Гелбрейт у книзі «Нове індустріальне суспільство» писав, що джерелом енергії індустріального суспільства були гроші, але у вік інформатики ним стає знання.

Е. Тоффлер зазначає, що «тепер фактори влади – як і раніше, насилля та багатство, але головним стає знання, бо воно лежить в основі сучасного розуміння сили і багатства» [8; 113]. Він вважає, що в кінці ХХ–на початку ХХІ ст. знання та інформація стають найважливішим ресурсом влади. Вже сьогодні в постіндустріальних країнах «знання завдяки своїм перевагам – безкінечності, загальнодоступності, демократичності – підкорили силу і багатство і стали визначальним фактором функціонування влади». В ході суспільного розвитку такі традиційні ресурси влади, як сила і багатство, втрачають свій вплив, хоч і не зникають повністю [8; 113–114].

На думку російського професора В. Пугачова, якісні зміни впливу інформаційної влади в наш час викликані цілим рядом причин [7; 66–67]. По-перше, комунікаційна революція, що проявилася в поширенні супутникового зв'язку, кабельного радіо і телебачення, комп'ютерних текстових комунікаційних систем (відео-, екранних і кабельних текстів та ін.), а також індивідуальних засобів накопичення та друкування інформації (касет, дисків, дискет, принтерів). Все це створило можливості формувати глобальні, загальносвітові інформаційні системи типу Інтернету, поширення інформації у будь-який куточок земної кулі.

По-друге, розробка новітніх, що спираються на висновки кібернетики, поведінкових та інших наук високоефективних засобів, методів і цілих технологій, що впливають на свідомість, підсвідомість, почуття і поведінку людей. Сьогодні в політиці, і в першу чергу, у боротьбі за владу, широко використовуються різноманітні способи управління свідомістю людини, нав'ювання їй ідей і оцінок, що не відповідають дійсності або її власним інтересам. Одне із новітніх досягнень – створення штучної («віртуальної») реальності за допомогою комп'ютерної обробки відеозображень і мови, а також використання голографічних і деяких інших методів. Застосовуючи сучасну техніку, програмісти можуть на свій розсуд примушувати образи реальних людей здійснювати на екрані будь-які дії, формуючи у глядачів відчуття реальності подій. Створення електронними ЗМІ «віртуальної» реальності може широко використовуватися для політичної дезінформації громадян і управління їх поведінкою.

По-третє, руйнування традиційних, переважно стихійних комунікацій, які обмежували можливості впливу інформаційних інститутів, і перш за все, ЗМІ на людей. До таких комунікацій відносяться родові, родинні, церковні, сімейні, сусідські, виробничі та інші неконтрольовані державою і спеціалізовані інформаційними інститутами зв'язки. Протягом багатьох віків спонтанне повсякденне спілкування було важливим джерелом інформації, її оцінки і вироблення колективної думки. Індустріалізація

та урбанізація, руйнування традиційних комунікацій і колективних цінностей призвели до атомізації громадян, переважна більшість яких сьогодні одержує політичну і соціальну інформацію майже виключно від електронних ЗМІ і, головним чином, телебачення. Сучасна людина, на відміну від своїх батьків і дідів, дуже рідко знаходить можливість для звичного спілкування і тим більше політичних комунікацій зі своїми оточуючими і часто навіть не знає сусідів, які проживають поруч. Все це робить її політичну поведінку безпосередньо залежною від мас-медіа [7; 67].

Безпосередньо впливаючи на змістовну спрямованість комунікацій, інформаційна влада здатна впливати на політичну поведінку людей двома способами: спонукати людей до певних дій, визначати їх цілі та зміст; попереджувати або блокувати виникнення невігідних, як правило, опозиційних рухів і протестів. Реальний прояв у суспільстві цієї властивості інформаційної влади полягає в її здатності замовчувати політичні факти, применшувати їх значення, відволікати людей від тих чи інших подій за допомогою різного роду сенсацій, скандалів, шоу і т. п., оточувати замовчуванням і виключати із сфери суспільних дискусій і політичних рішень певні теми, події та дії, тим самим не допускати їх адекватного усвідомлення масами та реального розгортання відповідних політичних конфліктів.

Контроль над інформацією дає реальну владу як в економічному, так і в політичному житті. Сама влада зміщується із сфери виробництва у сферу розподілу, де концентрується необхідна інформація. Постійне вдосконалення інформаційної техніки, зокрема ЕОМ п'ятого покоління – носіїв екстра-інтелекту, здатних не лише передавати, але й аналізувати, систематизувати, переробляти інформацію, виводить систему масових комунікацій на якісно новий еволюційний рівень. Таким чином, інформаційні мережі відіграють революційну роль у соціальному житті, трансформуючи всі його сфери – від економіки до культури, провокуючи інформаційні війни між корпораціями та їх об'єднаннями. Проте нові інформаційні технології не можуть

автоматично «покращити» життя суспільства. Це, в першу чергу, залежить від соціальної та політичної мудрості тих, хто регулює його розвиток.

Виходячи з усього вищенаведеного, слід зазначити, що ж ми розуміємо під інформаційною владою. Інформаційна влада – це системно-функціональна взаємодія, особливого роду зв'язок, який забезпечує здатність суб'єктів за допомогою цілеспрямованого поширення інформації реалізовувати свої цілі. Суб'єктами й основними носіями інформаційної влади в сучасному суспільстві є інформаційні інститути: ЗМІ, інформаційні та рекламні агентства, наукові та науково-освітні установи, а також інститути соціалізації і, перш за все, система народної освіти (школи, університети тощо). Найбільш масовий і сильний політичний вплив мають Інтернет, аудіовізуальні ЗМІ, телебачення і радіо, інформаційні та рекламні агентства.

У той же час, ряд авторів пропонує більш розширений варіант трактування структури інформаційної влади. Так, В. Пугачов вважає, що інформаційна влада включає також моральну, релігійну і деякі інші види влад, пов'язані з підпорядкуванням на основі авторитету [7; 65]. Побуває такий підхід і в українській політології, наприклад, на думку П. Шляхтуна, духовно-інформаційна влада – це організація духовного виробництва в усіх його формах і здійснення інформаційного та ідеологічного впливу. Ця влада реалізується за допомогою засобів духовно-інформаційного впливу на людей. Такими засобами можуть бути мораль, релігія, ідеологія, мистецтво, наукові знання, інформація про поточні події суспільного життя тощо. Найбільшу духовно-інформаційну владу, на думку даного автора, в сучасному суспільстві мають засоби масової інформації та комунікації. Вони є головним чинником формування громадської думки і називаються ще «четвертою владою», котра за силою впливу на суспільство прирівнюється до законодавчої, виконавчої та судової влади держави [9; 174]. Але при такому підході духовно-інформаційна влада трактується неправомірно розширено, практично ототожнюється з духовним виробництвом, навіть із духовним життям суспільства. При такому підході такі універсальні та

всеохоплюючі категорії як культура й інформація практично зливаються. Але вважаємо, що названі влади можуть виділятися як окремі і, відповідно, досліджуватись.

Формою буття інформаційної влади є суспільні комунікації. Інформація є змістом комунікації – безпосереднього й опосередкованого спілкування людей, їх взаємодії. Без інформації комунікації неможливі. Інформаційна влада, по суті, й означає управління комунікаціями, їх змістом і спрямованістю за допомогою інформації. Цей вид влади відрізняється від звичайного інформаційного впливу силою, стійкістю й асиметричністю впливу комунікатора на реципієнта, високим ступенем контролю за поведінкою останнього, хоча межі між поняттями влади і впливу розпливчаті.

Тому важливе значення має положення про те, що інформаційні та комунікаційні засоби разом із знаннями, інформацією та відповідними технологіями є не державними, а суспільними інституціями, що не виключає їх монополізації державою. ЗМІ та ЗМК, маючи соціальну владу, можуть по-різному її використовувати. Ступінь цього використання визначається свободою дій, що, у свою чергу, багато в чому залежить від загального рівня культури суспільства, ступеня його демократизації. Соціальна влада значною мірою втілена в існуючих традиціях, загальноприйнятих нормах моралі, в організації суспільства в цілому. Проте ЗМІ та ЗМК таким же чином можуть сприяти стабілізації життя в суспільстві, як і його порушенню.

Інформаційна влада впливає на політичну поведінку людей за допомогою цілеспрямованого розповсюдження або блокування певних відомостей, інформації, які не сприймаються ними як зовнішній примус. Крім того, інформаційна влада впливає на політику як безпосередньо через політичні комунікації, так і опосередковано через зміну самої людини: її менталітету, ціннісних орієнтацій, потреб і інтересів, а також формування громадської думки, звичаїв і моралі. Прямий і найбільш помітний вплив на політику інформаційні інститути здійснюють через політичні комунікації. В сучасному суспільстві політика взагалі немислима без інформаційних інститутів, які виконують у політичній системі низку найважливіших функцій [6; 12–15].

Більше того, інформаційні інститути і, перш за все, ЗМІ виступають сьогодні не лише передаючою ланкою у складному механізмі політики, але і її творцем. ЗМІ в сучасному суспільстві, на думку О. Зінов'єва, не тільки збирають і поширюють інформацію, яку виробляє хтось інший – вони стали виробником, контролером і володарем інформації. ЗМІ мають свої могутні та професійно навчені кадри для цього. В їх розпорядженні практично всі сили суспільства, які пов'язані з інформацією. Вони формують інформацію за своїми правилами, надають інформації вигляду, який відповідає їх інтересам. Вони сконцентрували в собі основні й найбільш впливові інформаційні потоки та сили суспільства. ЗМІ втручаються в усі сфери суспільства – політику, економіку, культуру, науку, спорт, побутове життя. Вони не просто впливають на розум і почуття людей, вони проявляють владу над ними [2; 594].

Як відзначає Н. Больц, «завдяки тому, що наші знання про реальність опосередковані ЗМІ, втрапився смисл відрізнити зображення від зображуваного явища... Що являє собою той чи інший політик або явище – це взагалі можливо зрозуміти лише в їх медіальному (через ЗМІ) інсценуванні. Те, що реально відбувається, стає суспільною подією лише через своє медіальне відображення» [11; 26].

Таким чином, у сучасному суспільстві з усіх видів духовного впливу на перший план висувається науково-інформаційна влада. Знання використовуються як для підготовки урядових рішень, так і для безпосереднього впливу на свідомість людей з метою забезпечення їх політичної лояльності та підтримки. Щодо інформаційної влади, то вона має ряд особливостей політичного впливу.

По-перше, непомітність впливу і, як наслідок, відсутність або відносно менший опір йому з боку реципієнтів. Сприймаючи відповідним чином препаровану політичну інформацію, людина може непомітно для себе перетворитись із противника влади на її прихильника, голосувати всупереч власним інтересам, ухилятися від участі в політичному житті, граючи на руку своїм політичним опонентам, і навпаки.

По-друге, глобальність, швидкість і майже повна безмежність розповсюдження. В сучасних умовах за допомогою супутникового зв'язку та інших технічних засобів інформація може бути майже миттєво переданою в будь-який куточок земної кулі. Уберегти громадян і територію від проникнення небажаних ЗМІ і ЗМК практично неможливо. Це посилює можливості використання телебачення, комп'ютерних інформаційних мереж, радіо, відеокасет і т. п. у політичних цілях.

По-третє, здатність робити об'єктом розгляду будь-яке суспільне чи особисте явище. Інформаційна влада і, перш за все, ЗМІ поширюють свій вплив не лише на суспільно-політичні процеси, але й проникають туди, куди не допускаються правові органи, в тому числі в особисте життя політиків і різного роду знаменитостей, що охороняється Конституцією. Роблячи надбанням громадськості ті чи інші факти, відповідним чином підбираючи, оцінюючи і коментуючи інформацію, вони дають людям (або організаціям) не лише політичну, але і моральну оцінку, багато в чому визначають ставлення до них з боку оточуючих, впливають на політичну кар'єру.

По-четверте, опосередкування політичної поведінки людей. Сучасна людина отримує політичну інформацію найчастіше через ЗМІ і на її основі формує власні судження, робить висновки, що мотивують її вчинки. Це створює можливість масового політичного маніпулювання [7; 67–69].

Вплив інформаційної влади не обмежується індивідуальним, а здійснюється і через соціальні, групові механізми. Як відмічає Н. Луман, у сучасному суспільстві, на відміну від традиційного, саме ЗМІ та ЗМК «генерують соціальну пам'ять» і задають соціальний смисл подіям, що відбуваються. Тим самим вони програмують не лише теперішню, але і майбутню політичну поведінку громадян [5; 76].

Таким чином, інформаційна влада здатна слугувати різним цілям: не тільки поширенню об'єктивних даних про діяльність уряду, становище в суспільстві, але і маніпулюванню – управлінню свідомістю і поведінкою людей

всупереч їх інтересам, а нерідко і волі, основанийому на спеціальних методах обману.

Хоча мас-медіа – основні носії інформаційної влади, покликані вирішувати певні завдання в політичній системі та суспільстві в цілому, в реальному житті вони достатньо самостійні, мають свої власні методи й цілі діяльності, власні інтереси і потреби, які часто не співпадають із потребами суспільства. Активна роль ЗМІ та ЗМК у політиці пов'язана з їх впливом на різні етапи і сторони інформаційного процесу в суспільстві. Висхідною точкою цього процесу є виготовлення та відбір розповсюджуваної в суспільстві інформації. Від того, яку інформацію отримують агенти політики, багато в чому залежать їх наступні дії. Тому можна погодитися з дослідниками цих проблем, які стверджують, що мати важливу інформацію означає мати владу; вміти відрізнити важливу інформацію від неважливої означає володіти ще більшою владою; можливість розповсюджувати важливу інформацію у власній режисурі або замовчувати її означає мати подвійну владу.

На сьогоднішній день інформаційна влада стала настільки істотною частиною інфраструктури суспільства, що від неї залежить не тільки технологічний, але і соціальний прогрес, економічна конкурентоспроможність країни в цілому, її роль у міжнародному розподілі праці, так само як і здатність подальшого розвитку демократичних інститутів, що значною мірою залежить від інформаційної відкритості, можливості доступу громадян до інформації.

Внаслідок цього, подальший розвиток інформаційної влади залежить не тільки від прогресу науково-технічної думки, але і від соціально-економічних і правових умов, в яких відбувається її діяльність. Зокрема, відставання законодавчого забезпечення прав людини на інформацію, на недоторканість особистого життя і збереження персональних даних, так само як обмеження на концентрацію засобів масової інформації і комунікації може призводити до маніпуляції масовою свідомістю та контролю за особистістю з боку державних або кримінальних структур. Крім того, значну заклопотаність викликає уразливість інформаційних і телекомунікаційних систем, що забезпечують

функціонування енергетики, авіатранспорту, міського господарства та інших життєво важливих об'єктів.

1. Бекон Ф. Новый органон // Соч.: в 2 т. – М., 1972.
2. Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. – 638 с.
3. Категории политической науки. – М. : МГИМО(У), РОССПЭН, 2002. – 656 с.
4. Литвиненко О. Інформаційні впливи та пострадянське суспільство // Політична думка. – 2001. – № 1–2. – С. 39–48.
5. Луман Н. Власть. – М. : Праксис, 2001. – 249 с.
6. Пугачев В. П. Средства массовой коммуникации в современном политическом процессе // Вестник МГУ. Серия 12, Политические науки. – 1995. – № 5. – С. 3–16.
7. Пугачев В. П. Информационная власть и демократия // ОНС. – 1999. – № 4. – С. 65–77.
8. Тоффлер О. Проблемы власти на пороге XXI века // Свободная мысль. – 1992. – № 2. – С. 113–120.
9. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки). – К. : Либідь, 2005. – 576 с.
10. Юм Д. О первоначальных принципах правления // В кн. Юм Д. Соч.: в 2-х т. – Т. 2. – М. : Мысль, 1996. – 733 с.
11. Gespräch mit Norbert Bolz // Die neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte. – 1995. – № 1.

Ксенія Квітка

МЕДІАТИЗАЦІЯ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

Метою даної статті є дослідження теорії медіа й медіатизації сучасного суспільства й концепціях таких вчених як Р. Сеннет, М. Маклуен, Ж. Бодрійар і П. Бурдьє. Детальна увага приділяється політичній сфері життєдіяльності суспільства як такій, що зазнає впливу засобів масової інформації й комунікації найбільше. Досліджуються концепції приватної і публічної сфер, медіума, повідомлення, гарячих і холодних засобів комунікації, мас, політичного поля.

Ключові слова: медіа, засоби масової інформації, комунікація, медіатизація, гарячі й холодні засоби комунікації, маса, політичне поле.

Kseniya Kvitka. Mediatization of modern political life. The aim of this article is to explore the theory of media and mediatization of the society in concepts of such scientists as R. Sennett, M. McLuhan, J. Baudrillard and P. Bourdieu. Additional attention is paid to the political sphere of society's life that is being influenced by the means of mass communication and information most of all. The concepts of private and public spheres, medium, message, hot and cold means of communication, masses, political field are being analyzed.

Key words: media, means of mass information, communication, mediatization, hot and cold means of communication, mass, political field.

Кожна людина зустрічається з засобами масової інформації (ЗМІ) кожного дня: радіо, телебачення, преса тощо. Технологічний поступ сучасного суспільства дозволяє поширювати інформацію з усіх куточків світу максимально швидко. Проте з технологічним розвитком змінюється й соціально-політична роль ЗМІ. Інструменти ЗМІ з'являють у кожному будинку, внаслідок чого політики мають можливість «напрямую» спілкуватися з електоратом, зростають ціни на рекламу, внаслідок чого шоу має ставати максимально цікавим, аби глядач не переключався.

Мета даної статті – дослідити критичний вплив медіа на сучасне суспільство, тобто його медіатизацію. Аналіз буде проведений, спираючись на концепції Р. Сеннета, М. Маклуена, Ж. Бодрійара й П. Бурдьє.

Соціолог і філософ Р. Сеннет у своїй книзі «Падіння публічної людини» зазначав, що сфера публічного життя сучасного суспільства практично зникає, залишаючи лише приватну, яка розповсюджується на всі галузі функціонування держави. Залишки так званого публічного життя, що ми маємо на сьогоднішній день, являються нічим іншим, аніж предметом формального обов'язку, внаслідок якого більшість громадян підходить до виконання власних зобов'язань стосовно держави й суспільства з почуттям

погодження й покори. Наразі все суспільне життя відбувається за інерцією, пов'язане швидше зв'язком маси, аніж сімейними чи дружніми почуттями[1, с. 24–31].

У своїй роботі Р. Сеннет прослідковував розвиток публічних місць: форуми, парки, площі, кав'ярні від античності до XIX ст. Тогочасні публічна й приватна сфери суспільства були доволі чітко розподіленими, хоча і являли собою єдине ціле суспільного життя. Це було швидше двома альтернативними способами вираження емоцій і поведінки, що існували в двох різних суспільних умовах, проте які взаємодоповнювали одне одного. Так, в публічній сфері питання суспільного порядку регулювалося шляхом створення умовних знаків, у приватному світі все намагалися вирішити за допомогою транцедентальних принципів. Публічне було творінням людини, приватне – умовами його існування. Публічна людина виступала актором, який грає переживання, приватна – виявляла справжність людини [1, с. 45–47].

Промислова революція привнесла свої корективи в публічне і приватне життя: розвиток нових стилів в архітектурі, що прагнули до ефективного використання місця й розселення якомога більшої кількості людей, зменшував особистісний простір і «закривав» людину в своїй сім'ї; уніфікація одягу зводила нанівець прагнення до самовираження через речі, внаслідок чого їх символізм втрачає своє значення; етичні й поведінкові норми спілкування, що були широко розповсюдженими раніше, вже не відігравали своєї ролі. Саме в період промислової революції з'явилися прототипи сучасних супермаркетів, які стали швидкою й знеособленою можливістю щось придбати. Магазины прийшли на зміну ринкам, які раніше складали важливий елемент публічного й політичного життя міста: тут люди проводили час, торгувалися з продавцями, знаходили унікальні речі; подекуди саме на ринках проводилася політична агітація [1, с. 24–31].

У XX ст. криза публічного дедалі поглиблюється. За свідченням Р. Сеннета, масштабні проекти реконструкції міста й відмова від місцевого колориту, тобто ті програми, що вступили в силу в XIX ст., вплинули на політичну

поведінку громадян. Якщо раніше архітектурна побудова міста дозволяла спілкування й об'єднання з людьми різних соціальних верств, без необхідності бути зближеними на приватному рівні, то наразі місто стає символом розрізнення людей. Індивіди живуть у власних квартирах, ходять у продуктові магазини, що знаходяться неподалік, у своїх районах, часто особи навіть не знають, що відбувається в іншому кінці їх міста. Спальні й престижні райони, ділові центри – все це почало вказувати на статус громадян, які жили на даній території. Містобудівна архітектура не лише дозволяла індивіду задовольняти свої потреби в межах кількох блоків від його апартаментів, але й блокувала спілкування – дуже рідко хто з городян добре контактував з власними сусідами, а всіх жителів будинку не знав практично ніхто. Архітектура також знищила сади, парки й зони для прогулянок, які раніше були місцями не лише відпочинку, але й важливою територією соціалізації городян, на якій відбувалися світські раути й політичні дискусії, проводилися переговори, планувалися заклоти тощо [1, с. 40–48].

Безперечно, система містобудування вплинула на розмиття кордонів між публічним і приватним. Проте ще очевиднішою причиною цього став розвиток інформаційних і електронних технологій. Вони дозволяли соціальним групам і особистостям максимально швидко взнавати необхідну інформацію, в тому числі й про інших осіб, що робило процес міжособистісної прямої комунікації марним. А саме цей процес, за Р. Сеннетом, був основою для ефективного функціонування громади, міста й держави загалом. З розвитком мас-медіа людина більше бачила і чула, проте менше взаємодіяла, внаслідок чого простіше піддавалася впливові й маніпуляціям [1, с. 114–150].

Розвиток технологій і мас-медіа відсунув ідеологічні питання, поставивши на перше місце персоналію, особу, її приватну сферу. Це успішно вдавалось за допомогою використання віддаленого, медійного зв'язку з аудиторією. Так, завдяки медійним технологіям ми схильні довіритись кандидату в президенти, який сам готує собі сніданок і не наймає на роботу служницю, аніж тому, який пропонує

найкращі рішення в політичній сфері. Подібне накладання приватних образів на публічні розпочалося в ХХ ст. як результат поведінкового й ідеологічного змішання сфер публічного і приватного [1, с. 114–150]. На сьогоднішній день дана тенденція продовжується й активно використовується, зокрема в політичних кампаніях.

Отже, згідно з концепцією Р. Сеннета, сучасне медіатизоване суспільство стало наслідком як промислової революції ХІХ ст. так і розвитком технологій, особливо в сфері комунікації, у ХХ і ХХІ ст. Внаслідок цих еволюційних змін відбувається поглинання приватною сферою публічної, зниження участі громадян у соціальному й політичному житті, атомізація й мовчазна покірність суспільства, розвиток маніпулятивних технологій і, врешті-решт, занепад будь-якої цивілізованої громади.

У контексті дослідження впливу медіа на суспільство не можна не згадати роботу Маршала Маклуена «Розширення людини». Аналізуючи механічні технології, що особливо розвинулися у ХХ ст. (а зрештою у ХХІ ст. отримали своє логічне продовження), Маршалл Маклуен констатував фінальну стадію розширення людини назовні – стадію технологічної симуляції свідомості, коли процеси, що раніше були індивідуалізованими й особистісними, наразі доволі легко розширюються до масштабів всього людства [2, с. 5–6]. Дана думка підтверджує теорію Р. Сеннета щодо розповсюдження приватної сфери на публічну. Проте, за Маршалом Маклуеном, приватний чи спеціалізований характер точок зору, в епоху технологій, значення не має. Основна значимість – це значимість масштабності інформації, яка прагне до максимальних узагальнень і скорочень.

Маршалл Маклуен виводить формулу, яка і в наш час продовжує бути актуальною: *medium is the message* (медіум, тобто засіб комунікації, є повідомленням). Це означає, що повідомленням будь-якого засобу комунікації або технології є зміна масштабу, швидкості або форми, які привносяться ним у людські справи. Так, винайдення електрики, створення залізної дороги, а надалі – авіасполучення вплинули на життєдіяльність людей. Наприклад, електролампочки, що використовуються для освітлення вечірнього бейсбольного

матчу чи для проведення операції. По суті, жодного специфічного повідомлення електрика не несе, проте змістом світла від лампочки є саме існування певних людських дій чи поведінки. Лампочка в даному випадку є медіумом, а світло – повідомленням [2, с. 11].

Окрему увагу Маршалл Маклуен приділяв розподілу засобів комунікації на холодні й гарячі в залежності від того, наскільки вони включають у свою діяльність аудиторію й залишають простір для домислювання. Гарячі засоби такі, що розширюють тільки одне-єдине почуття до ступеня максимальної наповненості даними – ступеня високої визначеності. Холодні, навпаки, залишають певний простір для заповнення. Фотографія має високу визначеність, є гарячим засобом, а комікс – низьку і є холодним засобом, бо дає мало візуальної інформації. Телефон є холодним, оскільки слухачу передається достатньо мало й він має додумувати все сам. Гарячі засоби відрізняються низьким ступенем участі аудиторії, а холодні – високим [2, с. 14]. Сучасність характеризується розвитком гарячих ЗМІ, таких як телебачення, що подають багато інформації й потребують пасивності глядачів. У минулому важливе місце посідали холодні ЗМІ, такі як преса, книги. Актуальним питання залишається віднесення Інтернету як сучасного важливого засобу масової інформації й комунікації до гарячих чи холодних засобів. Вважаємо, що Інтернет є одночасно і гарячим, і холодним: з однієї сторони, в мережі міститься велика кількість інформації, яка, окрім письмової мови, доповнюється і фотографіями, коміксами (нова форма Інтернет-коміксів – мему) й відео – тобто максимально активізує почуття особи, що є ознакою гарячого засобу; з іншої сторони, завдяки соціальним мережам і блогам, що дозволяють кожному користувачеві коментувати, висловлювати власну точку зору й об'єднуватися навколо якоїсь ідеї чи інтересу – Інтернет характеризується активністю, залученістю особи в процес. Внаслідок цього Інтернет є новим кроком у розвитку ЗМІ, що є як гарячим, так і холодним засобом донесення інформації.

З появою електричних технологій людина розширила межі свого сприйняття і винесла поза індивіда живу модель

своєї центральної нервової системи. З початком розвитку технологій виник стан глобальної тривоги, яка поступово переходить у втому. Впродовж цього часу людство пройшло крізь три етапи: сум'яття, опір і тривогу, що, врешті-решт, призвели до появи глобального стресу й викликали втому. Захисною реакцією на подібні симптоми в людському організмі являються почуття беззмістовної апатії. Так і людство перебуває у стані байдужості, втоми, відсутності прагнення до активної діяльності. Не дивлячись на це, людина продовжує народжувати й розвивати нові й нові форми технологій, таким чином розмножуючи машинний світ і максимізуючи почуття глобальної апатії, закритості в собі, масовості [2, с. 53].

Отже, сучасне століття, за висновком Маршалла Маклуена, є століттям гарячих засобів комунікації, в якому розвиток технологій, у тому числі і медійних, призвів до почуття тотальної апатії й зникнення соціальної енергії. У стані глобальної втоми індивіди знеособлюються, перестають являти собою незалежні персоналії, стаючи часткою маси, яку влучно досліджує Жан Бодрійар. Він визначив масу як об'єднані пустотою індивідуальні частки, залишки соціального. Маса є результатом впливу медіа й на сьогодні є скоріше статистичною сукупністю, аніж посправжньому об'єднаними індивідами [3, с. 11].

Маса є байдужою, не рефлексує, не потребує сенсу. «Раціональна комунікація й маси несумісні. Масам подають зміст, а вони прагнуть видовищ. Масам дають послання, а вони сприймають лише знаковість. Маса це ті, хто затьмарений грою символів і стереотипами, ті, хто сприйме що завгодно, лише б це було видовищним. Маса не сприймають «діалектику» змісту. Тому це не самі ЗМІ – ті, хто вводить масу в оману, але ті, хто дає масі те, що вона потребує», – зазначає Ж. Бодрійар [3, с. 15].

Внаслідок прагнення мас до видовищності політичне вже давно перетворилося на спектакль, що розігрується перед глядачами-виборцями. Спектакль, що сприймається як напівспортивний-напівграйливий дивертисмент (як от висунення кандидатів у США чи вечірні теле- й радіодебати) [3, с. 46]. Реклама, політичні програми, лозунги й

навіть прапори партій тяжіють лише до фарсу, аніж до справжнього змістовного наповнення, на яке немає попиту з боку мас.

Більше того, в масовому суспільстві виникає криза репрезентативності. Оскільки маси не здатні виробити нових реакцій чи рішень, оскільки вони є ніщо, то і обирати, тобто віддавати частину відповідальності за подальше життя держави політикам, вони не в змозі. Маси не є свідомими учасниками політичних процесів, внаслідок чого соціальна чи політична активність є лише симулякром [3, с. 46]. Маси відлунюють ту інформацію, що їм подають, й, оскільки вони не здатні сформулювати свої власні інтереси, представницька демократія втрачає свій реальний сенс.

Подібний стан масовості, гіпнозу, можливий там, де царює медіум, ідол, симулякр, а не повідомлення, ідея й істина. А це саме там, де функціонують засоби масової інформації. Використання гіпнозу – це принцип дії ЗМІ, керуючись яким вони стають джерелом специфічного масового насильства – насилля над змістом, насилля, що заперечує комунікацію, засновану на змістові й утверджують комунікацію іншого порядку, коли сенс є тільки в процесі комунікації й лише за наявності медіума. Виправляючи Маршалла Маклуена, Ж. Бодрійар стверджує, що «mass (age) ismessage (вік маси є повідомленням)» [3, с. 53]. Тобто не медіум, не ЗМІ є повідомленням, а те, що маси прагнуть почути і побачити. Саме це превалює в сучасних медіа.

Внаслідок домінування медіа в сучасному світі, глядачі стають пасивним продуктом їх впливу. Вони перестають активно брати участь у соціальному чи політичному житті, споживаючи лише кінцевий продукт, тобто інформацію. Внаслідок цього суспільство перестає бути думаючою сукупністю індивідів, стаючи масовим, таким, що підпорядковується інформації й медіа, які створюють гіперреальність (спрощену модель реальності) й симулякри (симуляція дій, що не підкріплена реальністю чи змістом) [3, с. 94]. У суспільстві панує влада медіа, що маніпулює масами які, в свою чергу, прагнуть лише символів і картинки. Зміст інформації втрачається й відбувається спрощення політичної й соціальної сфери життєдіяльності суспільства.

У своїх дослідженнях різні сфери життєдіяльності суспільства розглядає П. Бурдьє, приділяючи важливу увагу саме політичній сфері. Згідно з його теорією, політичне поле розглядається як поле сил і поле боротьби, що спрямовані на зміну співвідношення гравців, які визначають структуру поля в даний момент [4, с. 181–222].

Через нерівність розподілу засобів власності й виробництва суб'єкти в політичному полі мають різний доступ до капіталу. Тобто на участь у політичній діяльності існує монополія професіоналів: тих, у кого є час, гроші й ідеї, аби присвячувати їх політичній боротьбі. Саме відсутність цих елементів, тобто економічного й культурного капіталів, перешкоджають більшості включатися в політичні процеси, що, відповідно, стимулює концентрацію політичного капіталу в руках меншої кількості осіб. Політичне поле виконує свого роду цензуру, допускаючи одних індивідів і фільтруючи інших, обмежуючи висловлення їх позицій й ідей. Проблематика політичного звучується, інтереси окремих верст, відповідно, не є озвученими й поставленими на порядок денний [4, с. 181–222].

Внаслідок того, що не всі ідеї й інтереси є представленими, а частина населення не може відстоювати власні позиції на політичній арені за відсутності економічних чи культурних важелів, представники нижчих класів, тобто тих, над ким домінують, вибирають з того, що є, не маючи іншого вибору. Ті, хто домінує, натомість, пропонують власні доктрини, бачення, програми задля того, щоб з усіх представників політичного ринку повноваження делегували саме їм. Дуже часто ці доктрини реально не збігаються з бажаннями чи баченнями певних груп населення, проте вибирати доводиться без особливого вибору [4, с. 181–222].

Професіонали мають повну монополію на формування політичних інтересів виборців, оскільки саме вони мають інструменти задля створення, корегування й донесення порядку денного до мас. Тобто фактично політична гра була створена професіоналами для професіоналів і перемагає той, хто продемонструє себе виборцеві з найкращої сторони. Це є характерним для символічної влади – спрямовувати погляди й віру, прогнозувати, давати знання тощо [4, с. 181–222].

Агентами політичної гри виступають партії – організації, що здатні брати участь у функціонуванні політичного поля, постійно мобілізуючи максимально можливе число виборців. Для постійного забезпечення своєї мобілізаційної функції партії мають представити свій погляд на соціальний світ, мають забезпечити лояльність якомога більшої кількості громадян й обіймати певну державну владу, аби стверджувати свої доктрини [4, с. 181–222].

Логікою будь-якої діяльності партій є завоювання влади. Саме через це вони мають бути конкурентоспроможними в політичному полі, тобто бути на рівні з іншими гравцями. Тому розробка програм, платформ, ідей партії здійснюється спеціальною групою спеціалістів, які знають ефективні технології й інструменти впливу на громадськість. Ці професіонали вміють маніпулювати одночасно ідеями та групами, продукувати нові погляди й забезпечувати прихильність груп завдяки мітинговій риторичі, техніки влаштування виступів, специфічними повідомленнями, грою з кількістю мандатів тощо. П. Бурдьє називає цих людей продавцями політичних послуг – тобто професіоналів, які забезпечують прихильність електорату до особистостей у політиці [4, с. 181–222]. На сьогоднішній день ці спеціалісти знані як політичні консультанти.

Отже, згідно з концепцією П. Бурдьє, політичне життя може бути описано у вигляді економічних термінів попиту і пропозиції: політичне поле – це місце, де в конкурентній боротьбі між агентами, що в неї втягнуті, народжується політична продукція, проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції й події; з них звичайні громадяни-споживачі мають обрати те, що підходить саме їм. Тобто голосують або купують виборці програму, даючи агентам політичного поля мандат і повноваження діяти від їх імені [4, с. 181–222]. Політичне поле, в свою чергу, є місцем боротьби за владу, яка здійснюється шляхом конкуренції професіоналів за виборців, за монополію на право представляти групи населення й виступати від їх імені. Сила ідей, що висувають професіонали, залежить не від істини, що ховається за словами, а від їх сили мобілізувати групу, сили переконати групу в правильності обраної стратегії,

спонукати її проголосувати й погодитися на обраний шлях, хай навіть і мовчанням. Внаслідок «кредитних операцій», громадяни надають професіоналам політичний капітал, тобто довіру й схвалення програм й ідей [4, с. 181–222].

Проведений аналіз дає можливість зрозуміти основні концепції, що описують медіатизованість сучасного життя і його політичної сфери зокрема. Згідно з теорією Р. Сеннета, в сучасному суспільстві превалює приватна сфера й практично знищується публічна. Наслідком подібного поглинання являється почуття пасивності, апатія, зниження соціальної енергії серед населення. Приватна сфера розповсюджується людством за допомогою новітніх технологій, зокрема медіа. Телебачення, що являється чи не найголовнішим медіумом повідомлень серед населення світу, залишає дуже мало місця для мислення й, за Маршаллом Маклуеном, являється гарячим засобом комунікації, що внаслідок максимальної залученості глядача знижує рівень його активності, перетворюючи аудиторію в масу. Маса, за П. Бурдьє, є характеристикою сучасного суспільства, що споживає повідомлення й не потребує змісту. Маса піддається маніпулюванню з боку професіоналів від політики й радше сприймає символи і знаки, аніж глибинні ідеї. Глобальність приватної сфери, активний технологічний поступ і перетворення активної аудиторії на масу стає можливим завдяки ЗМІ. Медіа розповсюджується на всі сфери життєдіяльності суспільства й спрощує, симулює, медіатизує повідомлення й події.

1. Сеннет Р. Падение публичного человека. – М. : «Логос», 2002. – 424 с.

2. Маклюэн Г. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / пер. с англ. В. Николаева ; закл. ст. М. Вавилова. – М. ; Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.

3. Бодрийар Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2000. – 94 с.

4. Бурдьё П. Социология политики / пер. с фр. ; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М. : Socio-Logos, 1993. — 336.

5. Курова, Е. Г. Телевидение в современной культуре: проблема доминирования частого пространства // Вестник ДГТУ. Краткие сообщения. – Декабрь 2006. – Т. 6. – № 4 (31). – С. 385–388.

6. Лэш К. Восстание элит и предательство демократии. – М. : Логос & прогресс, 2002. – 220 с.

Оксана Гаман-Голутвина

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЭЛИТЫ РОССИИ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ

В статье исследуются проблемы развития современной политической элиты Российской Федерации. Особое внимание сосредоточено на проблеме модернизации на постсоветском пространстве, анализируется специфика рекрутинга и ротации административно-политической бюрократии.

Ключевые слова: политическая элита, модернизация, административно-политическая бюрократия, проблемы развития.

Oksana Gaman-Golutvina. Political elites in Russia and problems of development. The aim of the article is to analyse the problems of development of modern political elite in the Russian Federation. Special attention is focused on the problem of modernization in post-soviet space; particularities of recruitment and rotation of the administrative and political bureaucracy are analysed.

Key words: political elite, modernization, administrative and political bureaucracy, problems of development.

Исследования элит традиционно выступают фокусом изучения политических процессов на постсоветском пространстве. Обычно предметом рассмотрения являются структурно-функциональные или персональные характеристики властных групп, однако «за кадром» остаются такие сюжеты, как факторы формирования конкретных политико-психологических характеристик представителей

элиты, мотивы поведения российских политиков современной генерации, исторический контекст изменения качеств элитных групп. Эти вопросы рассматриваются в данной статье.

Полагаем, что ответы на поставленные вопросы вряд ли могут быть однозначными, но исходным пунктом в поисках таких ответов может служить констатация слабости постсоветских элит в качестве субъекта развития.

Наиболее обсуждаемым концептом в постсоветском дискурсе и одновременно лакмусовой бумажкой качества человеческого потенциала постсоветских элит последних лет стал концепт модернизации. Впрочем, на постсоветском пространстве модернизация стала феноменом скорее *сознания*, чем бытия. В качестве причин неудач модернизации на постсоветском пространстве называются структурные проблемы экономики, финансовый кризис и даже природно-климатические катаклизмы. Однако, на наш взгляд, причины неудач модернизационных проектов на постсоветском пространстве во многом определены слабостью модернизационных ценностей и установок в структуре мотивационных характеристик элит, т. е. специфическими характеристиками именно человеческого капитала элит. Базовые установки последних во многом определили конфигурацию конкретных проявлений неэффективности систем государственного управления на постсоветском пространстве. Речь идет о специфике рекрутинга и ротации административно-политической бюрократии (практически повсеместное доминирование патрон-клиентных отношений и доминирование клановой матрицы в формировании элит, нивелировка меритократических принципов, фактическое отсутствие концептуально выстроенной системы подготовки кадров, непропорционально высокое влияние партикулярных интересов по отношению к государственным, неоптимальность отношений управленческой бюрократии с крупным бизнесом, высокая степень внутриэлитной конфликтности и др.). Особо негативную роль играют патрон-клиентные отношения в процессах рекрутинга элит. Несмотря на амбивалентность данного феномена (об этом свидетельствует, например, опыт Сингапура, где

патрон-клиентные связи бизнеса и бюрократии не помешали модернизации), на постсоветском пространстве клиентелизм выступает определенно фактором. В чем истоки модернизационной слабости постсоветских элит?

Полагаем, что помимо конкретно-управленческих измерений проблема слабости модернизационных мотиваций элит имеет и исторические измерения. В чем они?

Пролить свет на данную проблему могут помочь положения теории этногенеза Л. Г. Гумилева и прежде всего ключевое положение этой теории – идея стадиальности изменений социальных групп и их лидеров, об изменяющемся характере вклада социальных акторов в историко-политический процесс, о преходящем характере взлетов и падений отдельных индивидуумов и целых народов.

Попытки найти объяснение неравномерности исторического развития, связав эту стадиальность с качеством человеческого измерения исторического процесса, побудили Л. Н. Гумилева предложить понятие *пассионарности* как английский эквивалент термина *drive*. Данный термин был призван определить кумулятивный результат действия этнологических, географических и исторических детерминант как «фактор *икс*», приводящий в движение народы [1]: «Пассионарность – это «способность и стремление к изменению окружения» [2]. Рассматривая примеры известных пассионариев – Александра Македонского, Наполеона, Люция Корнелия Суллы, Жанны д'Арк, Яна Гуса, протопопа Аввакума, – Л. Н. Гумилев показал, что дело не в личном «героизме», а в создании этнической доминанты, которая организует пассионарность системы и направляет ее к намеченной цели [3]: «Работа, выполняемая этническим коллективом, прямо пропорциональна уровню пассионарного напряжения» [4]; «Не отдельные пассионарии делают великие дела, а тот общий настрой, который можно назвать уровнем пассионарности» [5].

В рамках данной методологической гипотезы находит разрешение дилемма «герой или массы» в качестве субъекта политического действия. Ключевая роль в истории принадлежит, несомненно, выдающимся личностям, однако из этого следует не игнорирование роли масштабных социальных

груп, а констатація їх *опосредованного участія*: більше сообщество становиться суб'єктом *благодаря* своей избыточной энергетике (пассионарности), что проявляется в выдвигении крупных исторических деятелей, призванных и способных к реализации масштабных исторических задач. Со всей определенностью можно констатировать глубинную связь между сообществом в целом [6] и масштабом лидеров. Причем порой энергичные социальные движения возникают из-за незначительных поводов, просто давая выход плещущей через край энергии молодого этноса: «Способ поддержан целостности системы зависит от эпохи, точнее от фазы этногенеза. В молодых системах элементы контактируют весьма напряженно... страстно, что и вызывает столкновения. Часто кровавые распри не несут ни идейного, ни классового смысла, происходя в пределах одного социального слоя» [7].

Концепція етногенеза Л. Н. Гумилева стала розвитком имевших место в более ранних пам'ятниках соціальної філософії спроб понять природу енергії, лежавшої в основі поступків видаючихся осіб і цілих народів. В частині, Г.-В.-Ф. Гегель писав в «Філософії історії»: «...ничто великое в мире не совершалось без страсти» [8]. Немало страниц рассмотрению роли индивидуальных страстей в развитии исторического процесса, в том числе включая самые низменные страсти, как «алчное стремление к богатству», приведшее к возникновению антагонистической социально-классовой структуры общества, посвятил Ф. Энгельс в известной работе о происхождении семьи, частной собственности и государства [9]. Известный французский историк О. Тьерри оставил описание наблюдавшихся в истории мощных общественных движений, ведомых мощной энергией, не всегда осознаваемой: «Народные массы, когда они приходят в движение, не отдают себе отчета в той силе, которая их толкает. Они идут, движимые инстинктом, и продвигаются к цели, не пытаюсь ее точно определить. Если судить поверхностно, то можно подумать, что они слепо следуют частным интересам какого-нибудь вождя, имя которого только и остается в истории. Но эти имена получают известность только потому,

что они служат центром притяжения для большого количества людей...» [10]

Отмеченные подъемы, как правило, сменяются спадами, а на смену титанам во главе государств на этапе их восхождения приходят пигмеи в эпоху упадка.

Возвращаясь к реалиям постсоветской политики, можно сказать, что предельно лаконичной характеристикой нынешнего периода эволюции постсоветских элит является его определение как *пост-имперского этапа*. Одно из правил гегелевской диалектики гласит: познание сущности возможно при выходе за ее пределы. Иначе говоря, все познается в сравнении. В текущем году был отмечен 60-летний юбилей пребывания на престоле королевы Елизаветы II, правление которой войдет в анналы не только как одно из самых длительных в мировой истории, но и как отмеченное тяжелейшим кризисом – распадом одной из величайших империй мира, о которой прежде говорили, что над ней «никогда не заходит солнце». Представляет интерес взгляд на пост-имперскую эволюцию России в свете британского опыта.

Сложившись в течение XVI–XVIII вв., Британская империя достигла пика могущества в середине XIX в. Российская – веком позже, став в начале XVII в. второй по размеру территории после Британской империи страной. Спустя столетие – в начале XVIII в. – страна обрела имперский статус, а в середине XX в., после Второй мировой войны, – в формате СССР – превратилась во вторую в мировой политической иерархии величину. Именно в этот период началось крушение Британской империи. Через полвека последовал распад империи советской. И хотя падение этих империй разделяет всего около полувека, и процессы заката имеют немало общих черт, существенных различий больше.

Главное отличие заключается в том, что распад Британской империи был вынужденным по характеру: она пала под напором центробежных импульсов, исходивших из колоний, несмотря на энергичные и целенаправленные усилия элиты по сохранению империи. Черчилль, вернувшийся во власть в 1951 г., через четыре года после утраты

главной имперской жемчужины – Индии, заявил, что выиграл выборы не для того, чтобы «председательствовать при закате Британской империи».

Распад ставшего преемницей Российской империей СССР в высшей точке его могущества в немалой степени был инициирован самой отечественной элитой – позднесоветской номенклатурой. И если логика действий руководителей национальных республик в составе СССР очевидна – обретение независимой от Москвы легитимности, – то не вполне логичный с формальной точки зрения добровольный отказ центральной элиты от власти во многом был определен особенностями внутренней организации, ментальности и установок сознания отечественной элиты конца 1980-х гг. Именно эти особенности сыграли ключевую роль в определении судьбы страны.

С чего начинается империя? Тремя китами любой империи являются *собственный «Большой проект», избыточная энергетика населения* (пассионарность – как витальная, так и метафизическая) и *эффективные технологии рекрутирования имперской элиты*, осознающей свою миссию. Совокупность перечисленных факторов составляет метафизическое пространство империи, вне которого невозможно ее физическое тело.

Первым собственным значимым историософским имперским проектом стал проект «Москва – Третий Рим». Впоследствии этот проект обретал различные версии, одной из которых стал III Интернационал. Не случайно Н. Бердяев писал, что вместо Третьего Рима в России удалось осуществить Третий Интернационал [11]. Особенностью историософской доктрины Российской империи (после 1917 г. в формате СССР) была *установка на развитие*: «рука Москвы» была тяжелой и жесткой, но на периферийных территориях она выполняла функцию модернизации. Определенные аналогии в этом можно провести и с империей Британской: несмотря на чудовищные издержки имперского строительства, империя не рассматривалась британцами исключительно как источник наживы – ее воспринимали как взаимосвязанное сообщество. Сложившееся в середине XIX в. представление о «бремени белого

человека» сформировалось не в последнюю очередь как оправдание цивилизаторской – модернизационной – миссии.

Что касается *энергетики населения*, то именно пассионарность и эффективная энергетика населения России на протяжении веков выступала неиссякающим ресурсом, необходимым «горючим материалом» исторического движения страны. Однако, похоже, безжалостный к России XX в. истощил доселе бездонный ресурс исторической энергии: несколько революций, форсированная системная модернизация страны и победа в самой кровавой из войн потребовали таких усилий, что поставили население страны на грань психологического и физического выживания на рубеже тысячелетий.

Но важнейшие причины, определившие разницу пост-имперской эволюции России и Британии, коренятся в *особенностях формирования и ментальности политического класса* двух стран.

Специфика российской элиты была определена характером, условиями и темпами имперского строительства в России. Важнейшим по значимости фактором стали особенности территориального строительства Российской империи. Вызов пространства – «собираание земель», необходимость освоения и консолидации огромных территорий – наиглавнейший вызов любой империи, однако в случае Руси-России территориальный вызов стал не просто одним из вызовов – он стал смысловой доминантой в процессе государственного строительства и источником легитимности власти.

Динамика территориального расширения в процессе создания Российской империи была беспрецедентной. Только в период с середины XVI в. и до конца XVII в. Москва ежегодно в среднем приобретала земли, равные площади современной Голландии (150 лет подряд!). К началу XVII в. Московское государство равнялось по площади всей остальной Европе, а присоединенная в первой половине XVII в. Сибирь по масштабу вдвое превышала площадь Европы (А. Тойнби впоследствии написал, что присоединение Сибири стоило России цивилизации...). К середине XVII в. российское государство стало самым

большим государством в мире, а к середине XVIII в. территория России по сравнению с Московским княжеством начала правления Ивана III увеличилась более чем в 50 раз, составив шестую часть обитаемой суши. Таким образом, Российская империя вышла по величине территории на второе место после Британской. Таким образом, процесс территориального расширения предстал базовым фактом русской истории: «история России есть история страны, которая колонизируется» [12].

По сути, правящий слой России на протяжении последних пяти веков складывался как *геократия* – *слой, призванный собирать земли и управлять ими* [13]. Другим, не менее важным фактором стала *необходимость защищать завоеванные земли*. Описывая политический строй Московского государства, Ключевский отмечал, что этот своеобразный склад государственного порядка «объясняется господствующим интересом, его создавшим. Этим интересом было ограждение внешней безопасности народа» [14]. В то время как Западная Европа начиная с VIII в. не подвергалась тотальным опустошающим внешним агрессиям, сопоставимым с нашествием варваров на Рим (хотя редкий год проходил без межъевропейских усобиц), Россия значительную часть своей истории провела в оборонительных войнах. «Россия есть громадное континентальное государство, не защищенное природными границами, открытое с востока, юга и запада... Основанное в такой стране, Русское государство изначала осуждалось на постоянную тяжкую изнурительную борьбу с жителями степей... бедный, разбросанный на огромных пространствах народ должен был постоянно с неимоверным трудом собирать свои силы, отдавать последнюю тяжело добытую копейку, чтобы избавиться от врагов, грозивших со всех сторон» [15]. Аналогичные суждения находим и у других историков. В. Ключевский в этой связи констатировал: «Тысячелетнее и враждебное соседство с хищным степным азиатом – это такое обстоятельство, которое может покрыть не один европейский недочет в русской исторической жизни» [16]. Еще более категоричен И. Солоневич: «Все одиннадцать веков нашей истории мы находились

или в состоянии войны или у преддверия состояния войны» [17]. В период с 1055 г. по 1462 г. С. Соловьев насчитал 245 известий о внешних агрессиях на Русь; из них около 200 приходится на период с 1240 по 1462 гг., что дает в среднем по одному нашествию в год. В XVI–XVII вв. войны на южных и юго-восточных рубежах Московского государства происходили практически ежегодно, на западных границах – каждый второй год. По подсчетам русского военного историка генерала Н. Сухотина, дополненным Б. Никольским, в течение 527 лет, прошедших со времени Куликовской битвы до Брест-Литовска, Россия провела в войнах 334 года, то есть почти две трети своей истории. Однако отдельный подсчет времени войн, которые вела Россия с каждой страной, дает иную цифру – более 600 лет. Причина арифметических разночтений очевидна: в течение указанного периода Россия 134 года воевала одновременно с несколькими странами или враждебными коалициями [18]. Типичной для внешнеполитической ситуации Руси можно считать XIII в., когда она подверглась одновременному нашествию татар, Литвы и Ливонского ордена: «Наблюдая одновременное появление татар на Руси, наступательные действия против Руси новых пришельцев – рыцарей и старого врага – Литвы, мы можем сказать, что XIII в. в русской истории – время создания той внешней обстановки, в которой впоследствии многие века действовало русское племя» [19]. Немецкий дипломат Герберштейн при дворе Василия III, вынес впечатление, что для Московии случайностью был мир, а не война [20]. Английский посол при дворе Ивана Грозного писал, что война бывает у Москвы каждый год. Эти обстоятельства дали основание Ключевскому уподобить Московское государство вооруженному лагерю [21].

Для понимания роли пространства для российской элиты в историческом прошлом, следует вспомнить мысль Ф. Ницше о внешнем и внутреннем пространстве: внешнее пространство составляют формальные структуры – социальные, политические и т. п., тогда как внутренне пространство вбирает в себя важнейшие области духовной сферы, язык, сознание и т. п. В результате сложения факторов

мощного по масштабу и стремительности территориального расширения Руси-России и необходимости ее защиты *территория-земля* стала и *внешним, и внутренним* пространством российской элиты. Более того, собирание земель и их защита предстали фактором легитимности российской власти, которая выступала в качестве основного инициатора территориального расширения: «Главная особенность российской колонизации заключается в том, что ее стимулятором, организатором, регулятором был «центр», средоточие власти. И массовое перемещение населения из центральных губерний на просторы Сибири могло осуществляться лишь после того, как эти просторы были «завоеваны», стратифицированы, поглощены властью. Именно по наущению или с ведома «центра» или поставленных им в главных сибирских городах воевод или поддерживаемых и стимулируемых властью промышленников снаряжались лихие землепроходческие экспедиции вроде походов Семена Дежнева, Ерофея Хабарова или Василия Пояркова. Все оставленные ими на географической карте отметины... не только объявлялись принадлежащими московскому государю, но и геополитически привязывались к одному из центров власти – не к Москве непосредственно, так к Якутску, где сидел царский воевода, то есть становились микрокосмами, а затем и локусами власти...» [22] Таким образом, пространство предстало подлинным фактором легитимации российской власти в историческом прошлом.

Территориальное расширение в столь значительных масштабах, такими темпами при бедности государственной казны и перманентных внешних угрозах (не случайно русский историк Сергей Соловьев применительно к России употреблял выражения «бедная страна», «бедный народ») требовало запредельного напряжения сил и населения, и элиты: Российскую империю «народ строил и отстаивал ценою беспримерных в истории человечества жертв» (Иван Солоневич); «Только крайним и всеобщим напряжением, железной дисциплиной, страшными жертвами могло существовать это... государство» (Георгий Федотов). Чего стоят одни петровские реформы или сталинская индустриализация! Не случайно именно с петровских времен берет

начало многовековой спор сторонников расширения территории страны и приверженцев сдержанности в расширении границ государства, спор, актуализировавшийся в советскую эпоху.

В условиях подобного имперского строительства России рекрутирование властного класса начиная с XV в. было выстроено по «служилому лекалу», основанному на принципе «привилегии – за службу государству». Этот принцип предполагал наделение управленческого класса государства – его политической элиты – *временными* привилегиями как вознаграждение за несение службы государству. Поэтому в качестве политической элиты России на протяжении пяти веков выступал высший эшелон административно-политической бюрократии. Сложившись еще в Московском государстве, этот принцип благодаря реформам Петра I стал технологией выстраивания политических конструкций Российской империи. Можно с определенностью сказать, что имперская элита в России началась с отказа от принципов местничества и принципа землевладения в пользу «служилого критерия».

Этот критерий не случайно стал основанием системы рекрутирования власти: привилегии стали пряником, необходимым для привлечения на государственную службу, поскольку последняя в условиях России порой была весьма далека от положения праздного класса. Более того, Василий Ключевский констатировал, что в России обязательные государственные повинности падали на высшие служилые классы порой с наибольшей тяжестью [23], а Ричард Пайпс писал, что по крайней мере в одном отношении московские служилые люди находились в худшем положении, чем их крепостные: слуги государевы не могли жить круглый год дома, в кругу семьи [24].

Тяжесть государственной службы на протяжении длительных периодов российской истории была столь значительна, что в XVII в. массовый характер приобрело закладничество – уклонение от государственной службы путем перехода в холопы, т. е. ценой потери личной независимости. Причем закладничество было настолько распространено, что правительство вынуждено было принять

законодательные меры по борьбе с этим явлением, вплоть до угрозы смертной казни.

В советскую эпоху, как отмечал известный итальянский исследователь Джузеппе Боффа, в 1930–1950 гг. принадлежность к номенклатуре означала тяжкую изнурительную работу, скромно оплачиваемую, с ненормированным рабочим днем, чреватую физическим и психологическим переутомлением. Большую степень напряжения высшего управленческого эшелона советской номенклатуры в 1930-е гг. отмечал и Леон Фейхтвангер: «Почти все москвичи, занимающие ответственные посты, выглядят старше своих лет... на этих людях сказываются вредные последствия переутомления, работа совершенно выматывает их» [25].

Пожалуй, наиболее ярко иллюстрирует положение отечественной политической элиты эпизод из воспоминаний известного советского руководителя Николая Байбакова, относящийся к лету 1942 г. Известно, что ключевым моментом этого периода войны была битва за Кавказ: овладение нефтяными месторождениями выступало важнейшим условием дальнейшего продвижения вермахта, испытывавшего острейший дефицит горючего. Поставленная перед Байбаковым – тогдашним замнаркомом нефтяной промышленности – задача была чрезвычайной: уничтожить нефтяные скважины Грозного в случае захвата города немцами. Сформулированные Сталиным условия выполнения этой задачи были весьма жесткими: «Если Вы скважины не взорвете, и нефть достанется немцам, мы Вас расстреляем. Но если Вы скважины взорвете, а немцы город не захватят, мы Вас тоже расстреляем...» [26]

Эти «картинки с выставки» призваны очертить контекст существования российского политического класса, положение которого было весьма далеко от статуса подлинной элиты. Подобные параметры имперского строительства в России и определили востребованность модели формирования ее властного класса по принципу наделения *временными, на условиях несения службы государству*, привилегиями. На основании этого принципа формировалось боярство в Московском государстве, дворянство и имперская

бюрократия в Российской империи, партийно-хозяйственная номенклатура в СССР. Этот «сквозной» исторический принцип формирования российской элиты определял перманентность ее стремления обрести передающиеся по наследству, а не временные и увязанными с несением службы государству привилегии. В этом контексте можно упомянуть Манифест о вольности дворянства Петра III (1762), подтвержденный Жалованной грамотой дворянству Екатерины II (1785). Обретение *полноценных* привилегий в 1990-е гг. стало революцией элит в качестве сообщества, нацеленного на реализацию партикулярных интересов и частных целей (не случайно тогда термин «элиты» побил рекорд по степени употребления). Более того, собственность стала основанием рекрутирования во власть. Произошла *приватизация не только государства, но и статуса элиты*. Из носителя миссии она стала *частным субъектом*. Создание империи – акт «длинной» исторической воли, требующий пассионарности. Гегель был прав: «Ничто великое в мире не совершалось без страсти» [27]. Но страсть истощает. Имперская элита устала от имперского бремени.

Не исключено, что эта усталость и истощение пассионарности не имели бы столь эпохальных последствий, если бы не совпали с глубокой трансформацией и глобального контекста. Эта трансформация многоаспектна, но в данном контексте затронем только одно из ее измерений, а именно глобализацию, сопровождающуюся ослаблением национальных государств и формированием транснациональных структур и акторов и как следствие – ослаблением привязки национальных политических и экономических акторов к «месту приписки».

Одним из первых характеристику философско-политических последствий данной трансформации представил еще в начале 1990-х гг. многолетний советник президента Франции Ф. Миттерана, бывший глава Европейского Банка Реконструкции и Развития, автор десятка книг, французский экономист и политолог Жак Аттали в работе «На пороге нового тысячелетия». Аттали определил рождающийся на рубеже XX–XXI вв. новый этап цивилизационного

развития как «цивилизацию кочевников». Принципиальным отличием этой цивилизации становится изобретение и широкомасштабное внедрение в обиход компактных мобильных предметов и технологий, использование которых будет сопровождаться утратой традиционной привязанности к стране, общине, семье: «привилегированные жители как Европейской, так и Тихоокеанской сферы, а также богатейших примыкающих к ним провинций станут освобожденными, наделенными властью номадами, связанными между собой лишь желанием, воображением, алчностью и амбицией. Такая новая кочевая элита уже формируется, уже разрывает свои связи с родными местами – своим народом, своими ближними. ...Культура выбора, соединенная с логикой рынка, выделит для человека средства достижения беспрецедентной степени личной автономии. Владение кочевыми предметами (или доступ к ним) будет повсюду рассматриваться как признак свободы и могущества» [28].

Российская элита довольно легко вписалась в отмеченную тенденцию. Платой за приватизацию статуса элиты и обретение прежним «*служилым классом*» сопутствующих этой приватизации беспрецедентных по масштабу привилегий (передающихся по наследству, а не увязанных со службой государству) и стал отказ постсоветских элит на исходе XX в. от модернизационной миссии и «сброс» территорий. Территория утратила статус фактора легитимации, таковым стал скорее фактор экс-территориальности. Российские элиты в значительной мере предстали органическим элементом номадической генерации современных элит, легитимация которых увязана с органичностью их интеграции в глобальные сообщества.

Однако в оценке отказа от модернизационной миссии элит автор далек от обличительного пафоса, как минимум потому, что ответственность за судьбу страны несут не только элиты, но и общество: каждый народ имеет то правительство, которое он заслуживает. Качество руководящего слоя есть лакмусовая бумага качества общества. Кризис лидерства – верный признак упадка нации [29]. Тяжелейшего, но временного и преодолимого или окончательного – вопрос

открытый... В «Философии истории» Гегель разделял народы на исторические и неисторические. Предназначение первых – воплощение воли мирового духа (или смысла истории в терминологии Карла Ясперса) на различных этапах истории. Выполнив историческую миссию, народ может перейти в статус неисторического. Хочется думать, что применительно к евразийскому пространству этот исход не predetermined.

С учетом отмеченной выше трансформации отечественных элит постсоветский период стал больше, чем простым отказом от политико-идеологических оснований предшествовавшей эпохи – он стал радикальным отрицанием прежних системообразующих смыслов. Рубеж XX–XXI вв. (не только в России, но в мире в целом) стал переходом к нестационарной системе социальных связей и радикальной перемены значения политики и экономики, когда важнейшей доминантой социальной организации предстала широкомасштабная *маркетизация системы общественных отношений*. Применительно к сфере политике эта трансформация нашла выражение в *превращении политики в сферу бизнеса и формировании политических рынков как разновидности экономических рынков, основанных на принципах прямого обмена спроса и предложения* [30]. Причем последние понимаются не просто как специфика современных электоральных кампаний, представших как сугубо коммерческий процесс, а как *глубинная трансформация системы отношений между управляющими и управляемыми*. Данная трансформация затронула системы государственного управления: современные государства обрели сервисный формат, сближающий их со сферой коммерческого обслуживания [31].

Сказанное означает принципиальное изменение механизмов легитимации элиты: рынок «все больше и больше признается легитимной инстанцией легитимации» [32], а профессионально вовлеченные в мир политики участники занимаются *политикой как бизнесом* [33] и *ориентируются в своем политическом поведении на бизнес-стратегии* [34]. Это меняет легитимность существующего порядка и дает основание вопрос о делегитимации демократии

как идеально-типической модели политического режима и переходе к *постдемократии* [35].

В данном контексте неслучайными выглядят результаты эмпирических политико-биографических исследований состава политической элиты России [36], согласно которым значительная часть управленческого класса (депутаты государственной Думы, члены Совета Федерации, губернаторского корпуса, федеральной исполнительной власти) по базовому профилю деятельности является выходцами из бизнеса – либо политическими предпринимателями, либо предпринимателями классического толка.

Полученные в рамках упомянутого политико-психологического исследования данные коррелируют с результатами проведенных в разное время других исследований. Впервые вывод о том, что ведущей тенденцией рекрутирования российской политической элиты является не приток выходцев из силовых структур [37] (о чем писали многие публицисты в начале 2000-х гг.), а массовый приход в сферу управления выходцев из бизнеса, был сделан в рамках выполненного под руководством автора этих строк масштабного проекта «Самые влиятельные люди России» [38]. Подтверждение того, что предпринимательство стало ведущим форматом политической деятельности на примере депутатского корпуса, было получено в рамках исследования персонального состава Государственной Думы в 1993–2011 гг., также выполненного под руководством автора данных строк в рамках общеевропейского проекта по изучению персонального состава национальных legislatures [39].

Исследование О. Ф. Шаброва, основанное на изучении представительства крупного бизнеса в составе ведущих политиков России и оперирующее замерами 1993, 1996, 1999, 2004, 2007, 2008 и 2009 гг., также показывает, что выходцы из крупного бизнеса составляют весомый сегмент политической элиты России на протяжении последних двадцати лет [40].

Таким образом, *непосредственное* (например, участие М. Прохорова в президентских выборах 2012 г. в качестве кандидата) политическое участие крупного бизнеса или

опосредованное (когда предприниматели обретают депутатские мандаты или занимают губернаторские кресла, что, как показывают исследования, является в России весьма распространенным явлением) предстает как наиболее заметная черта современной российской политики.

Что касается политического участия действующих или бывших сотрудников специальных структур, то анализ [41] показывает, что профильное военное или специальное образование не мешает его носителям быть эффективными лоббистами коммерческих структур, что вписывается в упомянутую тенденцию всеобъемлющей маркетизации.

В России отмеченные тенденции масштабной маркетизации системы общественных отношений и изменения механизмов легитимации власти элит проявляются с большей силой, нежели в странах с устойчивыми демократическими традициями. Если вернуться к аналогии с Британией, то ее переход в пост-имперское качество произошел *не благодаря, а вопреки* усилиям политического класса. Сохранить империю не удалось, и многое из того, что знакомо нам из отечественной истории последних лет, имело место и в Альбионе. И тем не менее, хотя в начале 1960-х гг. о Британии говорили, что она «утратила империю и не нашла новой роли в мире», а в 1970-х гг. ее называли «большим человеком Европы» (как некогда Османскую империю), снижение субъектности не носило характер обвала.

Следует оговориться, что под восстановлением субъектности имеется в виду не стремление к созданию новой империи – об этом речь не идет в принципе. Субъектность в данном случае означает более адекватное использование разнообразного и обширного ресурсного потенциала для реализации масштабных инновационных (социальных и технологических) проектов, что позволит стать России более успешным и влиятельным политическим игроком.

Парадоксальность ситуации заключается в том, что объективные предпосылки российской субъектности налицо – разнообразный потенциал, обширная территория (Российская Федерация является самым крупным государством мира), разнообразные политические механизмы. Недостаточно одного, но ключевого ресурса – «длинной» политической воли. Пассионарности. Куража.

Каждая эпоха рекрутирует своих героев: империи создаются титанами. Но героические эпохи – в прошлом. Страсть истощает...

Впрочем, снижение политической субъектности может быть сублимировано в экономическую пассионарность. Вспоминается известная траектория развития экономического класса другой страны – «финансист – титан – стоик». История может повториться...

Возможно ли возрождение модернизационного потенциала элит? Насколько реальна задача *реабилитации ценности идеи развития* в общественном сознании?

Как показывает опыт большинства модернизаций, осознание элитой своей модернизационной миссии – не последняя по значимости предпосылка модернизации. Если *функция* властной элиты – принятие политико-управленческих решений, то ее *миссия* – это *производство смыслов, целей и стратегий движения ведомого ею общества*. Элита является таковой, когда она способна к продуцированию *общезначимых* смыслов и стратегий. Взгляд на постсоветские элиты показывает, что с этим также есть серьезные сложности. Точнее, постсоветские элиты эффективны в производстве *приватных*, а не *общезначимых* смыслов и стратегий. В чем истоки этой ситуации?

Исторически истоки трудностей имплантации модернизационных проектов в России восходили к слабости внутренних импульсов развития в рамках мобилизационной модели, по которой развивалась страна на протяжении нескольких столетий. Глубина проблемы заключается в том, что, несмотря на перманентную приверженность лучших философских умов исторической России идеям глобальной эсхатологии, в *реальной* жизни идея развития в стране не относилась к числу *безусловных базовых* ценностей как массового, так и элитарного сознания. В исторической России осуществление модернизаций, как правило, сопровождалось сверхнапряжением и сверхэксплуатацией *массовых групп*, и, соответственно, насилием (призванным компенсировать скудность иных ресурсов развития – финансовых, материальных, временных и т. д.). Уместными примерами в данном отношении могут служить

петровские реформы и сталинская индустриализация. Настороженность *политического класса* по отношению к модернизационным проектам определялась тем, что осуществление модернизаций в России, как правило, сопровождалось масштабными чистками самого политического класса, призванными обеспечить максимальную эффективность управленческого аппарата в качестве агента модернизации. Самый яркий пример – репрессии 1930-х гг., в ходе которых на смену «старой гвардии» пришел «военно-спортивный класс» (Г. Федотов) – «железные наркомы» и «железные секретари».

Постсоветский период ознаменовался заключением негативного консенсуса относительно развития: *и элиты, и население солидарно отвергали ценности развития*. И если равнодушные *массовых групп* к ценности идее развития (обусловленное маргинализацией связанных с авангардными укладами слоев) было половиной беды, ибо позиция массовых групп не оказывала значимого влияния на определение стратегического курса, то результатом глубокого индифферентизма *элит* к идее развития стала демодернизация экономики. Элиты продемонстрировали *утрату стратегической субъектности, без которой развитие невозможно*.

В свою очередь, стратегическая бессубъектность стала следствием целого ряда причин, среди которых следует упомянуть практически повсеместную – исключения редки – приватизацию государственных институтов кланово-корпоративными структурами. Значение этого обстоятельства определено тем, что реализация исторической и политической субъектности невозможна без наличия государственной оси идентификации как инструмента агрегирования общезначимых целей и ценностей. Между тем для политического класса ценностно значимым стал корпоративный (точнее квазикорпоративный) принцип идентификации, для населения – региональный. Еще одной причиной неэффективности элит стала высокая степень внутриэлитной конфликтности: элита предстала в качестве *террариума единомышленников* [42].

Однако важнейшие глубинные истоки неэффективности элит на постсоветском пространстве в качестве субъекта развития во многом определены значительными политическими, психологическими и нравственными издержками практик форсированной модернизации на протяжении предшествовавших исторических периодов и возникшими в ходе этого развития деформациями. Индифферентность постсоветских элит к проблемам стратегии стала оборотной стороной и результатом гипертрофии эсхатологической устремленности предыдущих версий форсированных модернизаций с их *приматом ценности будущего и инструментальности настоящего*. Перефразируя известную формулу Дж. Кеннеди, можно сказать, что в России слишком долго спрашивали: «Что ты можешь сделать для страны», поэтому сейчас большинство граждан интересуется тем, что страна может сделать для них. Индифферентизм постсоветских элит к идее развития определяется их колоссальным неудовлетворением в связи с перманентно воспроизводившимся *противоречием между функциями владения и распоряжения*, свойственного советской номенклатуре, преемницей которой стала постсоветские элиты. Распоряжаясь колоссальными материальными госресурсами, совпартноменклатура в части личного состояния была весьма бедна, а по меркам сегодняшнего дня – нищенствовала. Большая часть имущества даже высших иерархов было казенной: на мебели стояли штампы управления делами, это имущество подлежало периодической инвентаризации. Именно *противоречие между правом распоряжения* – действительно масштабным, в отдельные периоды практически неограниченным – и *правом владения* (вернее, фактическим отсутствием такового) стало ключевым противоречием сознания советской номенклатуры – противоречия, побудившего советский правящий класс стать «могильщиком» советской системы. Поэтому неудивительно, что доминирующей целевой установкой постсоветской элиты стало стремление *получить все сразу, здесь и теперь* – даже ценой отказа от миссии.

Естественным подобным продуктом этой установки стала реархаизация и ретрадиционализация вместо модернизации, в т. ч. и в сфере элитобразования. В этом контексте

неслучаен произошедший в ряде республик бывшего СССР масштабный регресс процессов элитобразования, характеризующийся в ряде регионов переходом от релевантного модерну бюрократического принципа формирования управленческого аппарата к рекрутированию элит на основе социальных связей добуржуазного типа: заново образовались и обрели политический статус жузы в Казахстане, региональные кланы в Узбекистане, земляческие кланы в Таджикистане и родственные кланы в Туркмении, тейпы в Чечне и т. д. Поэтому задача формирования модернизационной ценностной мотивации политического класса в настоящее время весьма сложна.

Сложность задачи дополняется еще и тем, что переориентация на цели модернизации определяется не только краткосрочными факторами, но также *законами длинных волн* колебаний между приверженностью общезначимым и частным ценностям, ибо общественная жизнь, как писал Эмерсон, физиологична – подвержена циклическим изменениям.

«Смену вех» можно проследить на материале американской истории, апеллируя к известной работе А. Шлезингера «Циклы американской истории». Шлезингер убедительно показал, что общественная активность и частный интерес в истории циклически сменяют друг друга (цикл в данном случае определяет перемещение точки приложения усилий нации между целями общества и интересами частных лиц); длительное социальное напряжение истощает нацию эмоционально. Поскольку вне подобного длительного напряжения модернизация невозможна («Развитие есть тяжелая недобровольная работа, направленная против самого себя», – писал Гегель [43]), пики последней неминуемо сменяются упадком общественных сил. В эти периоды политическая деятельность на классовой и групповой основе затухает, а политическая деятельность, формируемая факторами культурного характера – по этническому, религиозному, моральному признаку – выходит на первый план. Поэтому помимо отдыха, период доминирования частных интересов – это время консолидации, в рамках которого усваиваются и узакониваются

нововведения предшествующего периода, а также накапливаются предпосылки для будущего рывка [44].

В размышлениях о перспективах переориентации российских элит на ценности развития надежда видится, как это ни парадоксально, в кризисе, точнее в значимом сужении оптимистических альтернатив эволюции в связи с кризисом, который, помимо очевидных негативных эффектов, является и окном новых возможностей. Ограниченность возможностей ведущих глобальных игроков относительно мягкими способами разрешить катастрофического масштаба экономические трудности побуждают их ужесточать политику по отношению к партнерам, а последних – искать возможности «автономного плавания». Сказанное может означать императивность поиска российскими элитами возможностей выживания на путях *развития*. Именно такой сценарий может позволить политическим элитам не только решить экономические проблемы страны, но также существенно расширить базу своей социальной поддержки, а значит, легитимности. Однако этот сценарий не является безальтернативным. Вполне реально принципиально иная перспектива – стать легкой добычей более сильных игроков в их борьбе за выживание. Какой из этих сценариев реализуется, в значительной мере зависит от человеческого капитала российских управленческих элит, от их способности просчитывать риски, принимать нестандартные решения, проявлять волю к реализации непростых решений, находить возможности компромисса с партнерами и подавлять деструктивные силы.

1. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М. : Гидрометеоздат, 1990. – С. 260.

2. Там же. – С. 266.

3. Там же.

4. Там же. – С. 273.

5. Там же. – С. 270.

6. Для его определения Гумилев употреблял не вполне удачную конструкцию этноса: «Этнос – не просто скопище людей, теми или иными чертами похожих друг на друга, а система различных, по вкусам и способностям личностей, продуктов их деятельности,

традиций, вмещающей географической среды, этнического окружения, а также определенных тенденций, господствующих в развитии системы... реальную этническую целостность мы можем определить как динамическую систему, включающую в себя не только людей, но и элементы ландшафта, культурную традицию и взаимосвязи с соседями». См.: Гумилев Л. Н. Указ. соч. – С. 103.

7. Гумилев Л. Н. Указ. соч. – С. 261.
8. Г.-В.-Ф. Гегель. Философия истории. – СПб. : Наука, 1993. – С. 76.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 21. – С. 176.
10. Тьерри О. Избранные сочинения. – М., 1937. – С. 255.
11. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990.
12. Ключевский В.О. Сочинения в 8 т. – Т. 1. – М., 1956. – С. 31.
13. Термин *геократия* используется также Д. Н. Замятиным, но с другим смысловым наполнением: для обозначения той неопределенной когнитивной ситуации, которая сложилась в результате осмысления роли географического пространства в истории России и российской цивилизации. См.: Замятин Д. Н., Замятина Н. Ю. Пространство российского федерализма / Политические исследования. – 2000. – № 5. – С. 98–110; Замятин Д. Н. Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов. – СПб. : Алетейя, 2003.
14. Ключевский В. История сословий в России. – Пг, 1918. – С. 121.
15. Соловьев С. Чтения и рассказы по истории России. – М. : Правда, 1989. – С. 428–429.
16. Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций в трех книгах. – М. : Мысль, 1993. – Кн. 1. – С. 54.
17. Солоневич И. Л. Народная монархия. – М., 1991. – С. 40.
18. Никольский Б. Войны России // Русский колокол. – 1928. – № 3 // Наш современник. – 1991. – № 5. – С. 184; 280.
19. Платонов С. Ф. Лекции по русской истории. – М. : Высшая школа, 1993.
20. Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций в трех книгах. – М. : Мысль, 1993. – Кн. 1. – С. – 514.
21. Ключевский В. История сословий в России. – Пг, 1918. – С. 181.
22. Королев С. А. Бесконечное пространство. – М. : ИФРАН, 1997. – С. 33.
23. Ключевский В. История сословий в России. – М., Петроград, 1918.
24. Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М., 1993.
25. Фейхтвангер Л. Москва 1937 год. – М., 1990.
26. Байбаков Н. Сорок лет в правительстве. – М., 1993.

27. Г.-В.-Ф. Гегель. *Философия истории*. – М., 1993.
28. Аттали Ж. *На пороге нового тысячелетия*. – М. : Международные отношения, 1993.
29. Gaman-Golutvina O. *Political Leadership and Political Elites in Russia*. In: Masciulli J., Molchanov M., Knight W. A. *The Ashgate Research Companion to Political Leadership*. Ashgate, 2009.
30. Подробнее см.: Пшизова С. Н. *Политика как бизнес: российская версия (I-II)* // Полис. – 2007. – № 2–3.
31. Подробнее см.: Гаман-Голутвина О. В. *Изменение роли и функций современного государства и реформы государственного управления: отечественный и мировой опыт* // Олейник А. Н., Гаман-Голутвина О. В. *Административные реформы в контексте властных отношений: опыт постсоциалистических трансформаций в сравнительной перспективе*. – М. : РОССПЭН, 2008; Dyczok M., Gaman-Golutvina O., eds. *Media, Democracy and Freedom*. Bern : Peter Lang, 2009.
32. Бурдые П. *О телевидении и журналистике*. – М., 2002. – С. 42.
33. Пшизова С. Н. *Политика как бизнес: российская версия (I)* / Полис. – 2007. – № 2.
34. Пшизова С. Н. *Политика как бизнес: российская версия (II)* / Полис. 2007. – № 3. – С. 75.
35. Крауч К. *Постдемократия*. – М., 2011.
36. См. напр. *Человеческий капитал российских политических элит. Политико-психологический анализ*. – под ред. : Е. Б. Шестопал, А. В. Селезневой. – М. : Росспэн, 2012.
37. Хотя в начале 2000-х гг. эта тенденция действительно имела место. В этой связи в начале 2000-х гг. немало писалось о том, что возрастание удельного веса действующих и бывших военных в период первого срока президентства В. В. Путина привело к формированию в России новой правящей хунты – милитократии. См., напр.: Крыштановская О. В. *О формировании милитократии в России* // Pro at Contra. – 2003. Осень–зима. Критику данной позиции см.: Гаман-Голутвина О. В. *Политические элиты России: персональный состав и тенденции эволюции* // Самые влиятельные люди России / отв. ред. О. В. Гаман-Голутвина. – М. : Имидж-контакт, 2004; Ривера Ш., Ривера Д. *К более точным оценкам трансформаций в российской элите* // Полис. – 2009. – № 5.
38. Гаман-Голутвина О. В. *Региональные элиты России: персональный состав и тенденции эволюции* // Гаман-Голутвина О. В., отв. ред. *Самые влиятельные люди России*. – М. : Имидж-контакт, 2004.
39. *Результаты предшествовавших этапов данного проекта см.:* Гаман-Голутвина О. В. *Российский парламентаризм в исторической ретроспективе и сравнительной перспективе* // Полис. – 2006. – № 2–3.

40. Шабров О. Ф. Динамика изменения удельного веса и влияния корпоративного компонента политической элиты постсоветской России // О. В. Гаман-Голутвина, отв. ред. Элиты и общество в сравнительном измерении. – М. : РОССПЭН, 2011.

41. См.: Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты России: веки исторической эволюции. – М. : Росспэн, 2006. – Гл. 6.2.

42. Гаман-Голутвина О. В. Террариум единомышленников? Независимая газета. – 2.6.1999.

43. Г.-В.-Ф. Гегель. Философия истории. – М., 1993.

44. Шлезингер А. Циклы американской истории. – М., 1992.

Сергій Полтавець

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ
НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.
(ЩЕ РАЗ ПРО СПОСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ
ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО)

У статті прослідковано еволюцію форми державного правління в Українській державі за гетьманування Б. Хмельницького. З'ясовано, що спроба Б. Хмельницького започаткувати спадкове гетьманство наражалась на охлократичні прояви серед рядового козацтва та старшинський олігархізм.

Ключові слова: *гетьманська влада, старшинська опозиція, монархізм, охлократія, олігархія.*

Serhiy Poltavets. The Form of the state board at the initial stage of the Ukrainian national revolution of the middle of a XVII-th century (once again about a way of the organization of the power for be a hetman Khmelnytsky). *In article it is traced evolution of the form of the state board in the Ukrainian state for be a hetman Khmelnytsky. It is found out that B. Hmelnytsky's attempt to begin hereditary hetmanate was exposed on okhlokratichni displays among ordinary the cossacks and petty officer oligarkhizm.*

Key words: *hetman power, petty officer opposition, monarchism, okhlokratiya, oligarchy.*

Аналізувати головні принципи організації та функціонування влади за гетьманування Б. Хмельницького та давати їм оцінку розпочали фактично безпосередні учасники подій. Серед них були як рядові козаки, так і представники козацької старшини. Варто згадати хоча б авторів козацьких літописів. Звісно, частково полярність в оцінюванні того чи іншого гетьмана пояснювалася, перш за все, соціальним походженням авторів творів. Водночас постать Б. Хмельницького та його політична діяльність у козацьких літописах (Самійла Величка, Григорія Граб'янки) оцінюється в цілому позитивно. Для Г. Граб'янки Б. Хмельницький «воинъ въ Россіи славній, непобъжденній. Чрезъ его Украина на ноги повсталала...» [1, с. 297] Літопис Самовидця виглядає серед них як певне виключення. Так, наприклад, аналізуючи змістовну частину твору, Я. Дзира дійшов висновку, що «з самого літопису випливає, що виразно прихильного ставлення до особи гетьмана в цій праці немає» [2, с. 30]. Якщо наголошувати на помилках і політичних прорахунках Б. Хмельницького почали ще безпосередні учасники революційних подій, то годі й казати про наших сучасників, яким важко втриматися від спокуси критично оцінити його державотворчу діяльність із відстані майже в 400 років.

Здійснюючи спробу з'ясувати сутнісні характеристики взаємовідносин влади й опозиції за гетьманування Б. Хмельницького, ми вимушені, а правильніше буде сказати «зобов'язані» акцентувати свою увагу на тому, яка форма державного правління утверджувалася у перші десять років існування козацької держави. «Форма державного правління – це спосіб організації державної влади, зумовлений принципами формування і взаємовідносин вищих органів держави» [3, с. 269]. Ця дефініція, запропонована П. Шляхтуном, дає нам певну «матрицю» для аналізу гетьманської влади Б. Хмельницького. Як голова держави гетьман майже одноосібно формував власний уряд і визначально впливав на владні взаємовідносини всередині держави. При цьому слід зауважити, що гетьманська влада як влада державна еволюціонізувала від перших спроб її обмежити як з боку козацького загалу, так і козацької

верхівки (старшини) до влади одноосібної, авторитарної за методами свого здійснення. Спорадичні спроби «черні» обмежити владу своїх ватажків і повністю підпорядкувати їх своїй волі зазвичай мали результатом нестійкість організаційної структури козацького товариства. А доволі часті перемоги демагогів над справжніми лідерами у боротьбі за прихильність і симпатії козацької більшості, намагання кожного наступного ватажка укріпити свої владні повноваження на якомога довший термін ставали чи не головною причиною поразок козацьких повстань як до 1648 р., так і в пізніші часи. Суттєвим, якщо не визначальним чинником тут був характерний для козаків охлократизм, який і надалі справлятиме величезний вплив на протікання політичних процесів у період Руїни.

Постає питання: якою уявляв собі Богдан Хмельницький характер майбутньої держави? Очевидно, вона уявлялась як певний симбіоз традицій Запорозького Війська та державних інституцій Речі Посполитої. Причому таке поєднання з плином часу проявлялося лише в тому, що на рівні місцевого самоврядування у містах зберігалися норми Магдебурзького права. Після перемоги військ Б. Хмельницького у битві під Пилявцями (вересень 1648 р.) «припинилося функціонування усіх, без винятку, польських органів влади, а в містах – дореволюційного самоврядування, католицької і греко-католицької церков, синагог і кагалів. Фактично це означало ліквідацію на звільнених теренах політичної системи Речі Посполитої». [4, с. 15]. І. Крип'якевич ще в 1957 р. навіть у тогочасних ідеологічних умовах і традиціях радянської історіографії та політичної історії відзначав, що Б. Хмельницький, подібно до інших сучасників, уявляв собі українське феодальне суспільство як тривку організацію, складену з різних груп, різних станів. Він, в основному, орієнтувався на багатих козаків, головним чином з числа старшини, дрібних виробників-землевласників, ремісників і людей, які займалися різними промислами, відстоював їх інтереси. «Хто був шляхтич або козак і міщанин, і хто в якому чину раніше перебував, і які маєтності для себе мав, щоб все було по-давньому», – говорив він Бутурліну [5, с. 220]. «Ми самі

між собою будемо пильнувати, і хто козак, той буде мати козацьку вільність, а хто пашенний селянин, той буде віддавати його царській величності звичайну повинність, як і раніше», – заявляли українські послы в Москві [5, с. 225]. Різні дані досліджень показують, що за природним у країні феодальним ладом в Українській державі Богдана Хмельницького головний тягар податків лежав на плечах «посполитих», тобто селян і міщан [6, с. 94].

Богдан Хмельницький у своїх політичних поглядах і практичних діях був відвертим і послідовним прихильником авторитаризму, монархізму та противником охлократії та анархії. За його гетьманування вся влада була сконцентрована в руках Великого Гетьмана. Цього вимагали реальні умови боротьби за незалежність і становлення української держави. Тому говорити про демократичні погляди Хмельницького чи демократизм української держави XVII ст., на нашу думку, не доводиться. Але це зовсім не означало нехтування Б. Хмельницьким основних інтересів всього українського народу.

Гетьман бачив, що за найменших труднощів чи поразок у боротьбі зі шляхетською Польщею козацька старшина, козаки та повстанці, а особливо «чернь», через свою низьку національну культуру та степову примітивність, як зауважував В. Липинський, ведуть себе за таким сценарієм: розпочинають переговори з поляками, видають ватажків і за рахунок цього домагається амністії. Не ідеалізував він і демократичних порядків Запорозької Січі, де протягом року могли переобрати десяток кошових. Не був винятком і виступ 1648 р., низова, дійсно запорозька козаччина після перемоги під Корсунем не хоче йти далі «на волость». Скликана тоді Б. Хмельницьким «чорна рада», тобто низове козацтво вимагало, щоб вертали на Запоріжжя з усією здобиччю, коли не буде миру, і звідти сподівалося вести переговори з Річчю Посполитою і турками.

В подоланні охлократичних настроїв серед козацтва, а потім всередині української держави Б. Хмельницький бачив не лише внутрішнє завдання, він розумів, як зауважував В. Липинський, що «здавлення внутрішньої анархії робило існування польської держави на українських землях

зайвим і непотрібним, а це було найтяжчим ударом для Польщі» [7, с. 98]. Коли б не його «вміння тримати залізною рукою Запорозжя і старшину, не вагаючись, коли того було треба, стинати голови», то «розрухи і чвари серед українців грізні своїми наслідками» [8, с. 154] розпочалися б ще від початку визвольних змагань.

Навіть Стефан Томашівський, який на протигагу В'ячеславу Липинському вважав, що ідея української державності плекалась серед запорізької «голоти», визнає Б. Хмельницького «одним з героїв української історії, без огляду на його різні помилки, хиби й невдачі; як ніхто перед ним і по нім, він умів опанувати розбурхане море українського радикалізму, анархізму, принципіалізму (або все, або нічого) і доктринерства» [9, с. 25]. Водночас не варто шукати витоки подальшого внутрішнього розбрату та руйнації владної вертикалі у зовнішній політиці самого Б. Хмельницького. Справедливо зауважуючи, що молоду козацьку державу після смерті гетьмана Б. Хмельницького оточували вороги її незалежності, відома вітчизняна дослідниця Н. Яковенко все ж акцентує увагу на тому, що «...хитроумний гетьман, плетучи мереживо союзницьких комбінацій, мимоволі сам закладав основу для неї, (*незгоди* – С. П.) бо кожний із його дипломатичних ходів зрештою переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних орієнтацій» [10, с. 369]. Видається, що Б. Хмельницький, як ніхто з його наступників, вдало використовував існуючі між державами-сусідами протиріччя та досить успішно проводив різноманітні зовнішньополітичні комбінації.

У своїх спробах побороти прояви анархізму та охлократії Б. Хмельницький опирався на церкву та духовенство як носіїв національної ідеології. Без «авторитетної релігії і церкви не вдалося ні Сагайдачному, ні навіть Великому Богданові зорганізувати ті, напіврозбійничі, анархічні, з найрізномірніших елементів складені ватаги козацькі, що тільки під духовним впливом авторитетної української церкви та релігії устаткувались, убагородились, здисциплінувались, ...і одним духом споєне, одне тіло державно-національне об'єднались» [11, с. 34].

Зміна психологічних, психічних, якщо хочете, настанов, кардинальні перетворення у всій системі цінностей, у тому числі й моральних, тобто «перетворення свободолюбивих анархістів: шляхтичів і козаків – сторонників «рівності та свобод» шляхетсько-республіканської Речі Посполитої і заступників запорозького народовластія «черні низової» – на слуг і оборонців твердого державного ладу...» [8, с. 120] були для Б. Хмельницького чи не головними завданнями.

Водночас із утвердженням національної державної ідеї відроджується й ідея українського монархізму, носієм якої стає сам Б. Хмельницький. Він прямо чи опосередковано висловлює думку про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря Української держави (князівства). Він без натяків заявив польським послам: «Правда то есть, жем лихий і малий чоловік, але то мі Бог дав, жем есть єдиновладцем і самодержцем руським». Говорячи про українські землі, назвав їх «своім князівством». Коли мова зайшла про дії гетьманської адміністрації в Києві, підкреслив: «Я можу розпоряджатись в цьому краї. Київ – моє місто, я пан воєвода київський» [12, с. 117].

У процесі утвердження найбільш прийнятної з точки зору Б. Хмельницького форми державного правління ми можемо простежити наслідування ним давньоруських князівських традицій. Спроба реконструкції харизми влади в гетьманській державі через перетворення виборного гетьманату на спадкову династію та відновлення юрисдикції київського митрополита на всіх «руських землях» яскраво ілюструє глибоке розуміння державною владою (в особі Б. Хмельницького) історичної перспективи розвитку українського народу. Не виключено, що з точки зору стратегічних цілей гетьмана Б. Хмельницького саме остаточна реалізація курсу на утворення монархії сприяла б консолідації еліти і суспільства навколо ідеї Української держави. В країнах, що географічно та політично були близькі з козацькою державою (Московія, Річ Посполита, Крим, Туреччина, Швеція) була реалізована монархічна форма правління. І якщо говорячи про Річ Посполиту, ми

завжди маємо пам'ятати про особливості політичної системи цієї країни та виборність короля, то говорячи, наприклад, про Московію чи Туреччину, треба не забувати про місце монарха в цих країнах. Саме через ефективність монархічної форми правління в тогочасних політичних умовах Б. Хмельницький і намагався послідовно втілити в життя ідею про спадкове гетьманство, зробивши спочатку ставку на старшого сина Тимоша, а потім на меншого Юрія.

Зі свого боку православне духовенство молилося за козацьке військо, надаючи духовних санкцій владі гетьмана, опікувалося справами освіти й культури, виховуючи політичну й духовну еліту нації. Завдяки вільній участі у політичному житті країни, церква виступала активним і досить самостійним чинником на теренах Європи, репрезентувала інтереси гетьманської держави. Така виважена позиція Хмельницького, підкріплена багатотисячним козацьким військом, підняла престиж України в світі як християнської держави. Українського гетьмана православний світ розглядав як головного оборонця прав народів, поневолених турками.

Аналізуючи зовнішньополітичний аспект політичної і державотворчої концепції Богдана Хмельницького, можна зробити висновок, що він виходив з того, що Україна не має постійних друзів і постійних ворогів, вона має постійні інтереси. Саме тому ми в цей період і спостерігаємо постійне балансування Хмельницького та й власне всієї політичної еліти між різними наявними та потенційними геополітичними союзниками. Від цієї політичної тактики не відмовились, хоча й вимушено, і послідовники Великого Гетьмана. І якщо деякі дослідники народницького напрямку (М. Грушевський, С. Томашівський та ін.) часто закидали Б. Хмельницькому те, що у боротьбі за незалежність українських земель він не зробив головну ставку на простий люд, то вони, мабуть, забували, що революційні події відбувалися в середині XVII ст., а ніяк не XX-го. Так само всі наступні українські гетьмани від І. Виговського до К. Розумовського хто більшою, хто меншою мірою прагнули передати свою гетьманську владу у спадок. З цього ряду виключенням є тільки гетьман П. Орлик.

Варто також пам'ятати, що Б. Хмельницький ніколи і нікому не розкривав своїх дійсних намірів; а якщо і робив заяви, то з певною конкретною метою. Гра Б. Хмельницького у прокоролівські настрої на початковому етапі боротьби лише прикривала справжні цілі, адже становище реєстрових козаків, в цілому козацтва, значної частини шляхти, всього українського народу, досвід попередніх повстань, небачені жорстокості при їх придушенні та розправі з ватажками, власний досвід давно переконали Б. Хмельницького, що подальше життя українського народу в умовах Речі Посполитої неможливе.

Що ж стосується проблеми, яку ми тут розглядаємо, то внутрішня та зовнішня політика Б. Хмельницького від самого початку та до останніх днів доводить: монархічна тенденція у політичній діяльності гетьмана була присутня та пізніше реалізувалася у факт передачі булави своєму сину Юрію Хмельницькому. Прагнення до спадкового гетьманства підтверджували як в українському таборі, так і в ворожих українцям державах.

Виходячи з права українців на створення власної держави в етнічних межах їх проживання, її незалежності та соборності, вбачаючи в Українській державі спадкоємицю Київської Русі, засвідчуючи тяглість розвитку української нації, відновлення процесу державотворення, перерваного експансією сусідніх держав, ідея українського монархізму в середині XVII ст. включала як кінцеву мету – побудову незалежної, унітарної, соборної, в своїх етнічних межах Української держави; зміцнення православної церкви та її ролі в українському суспільстві; ліквідація магнатського землеволодіння, зміна характеру соціально-економічного життя. Суттєвою, якщо не визначальною перешкодою на шляху реалізації цих планів стала смерть Б. Хмельницького. І хоча політична історія не має умовного часу, все ж варто зауважити, що аналіз діяльності наступників Богдана доводить, що навіть мінімальні намагання того чи іншого українського гетьмана слідувати шляхом, який окреслив Б. Хмельницький, давали свої позитивні результати. Звичайно, це стосується всіх його наступників, але все ж більшою мірою П. Дорошенка, та І. Мазепи.

1. Григорія Граб'янки Дѣйствія презьльної брани Богдана Хмельницького [вступ: Юрія Луценка]. – Український Науковий Інститут Гарвардського Університету, 1990. – 588 с. – (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства; т. IX).
2. Літопис Самовидця /видання підготував Я. Дзира. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
3. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник. – К. : Либідь, 2002. – 567 с.
4. Смолій В. А., Степанков В. С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. – К., 2008. – 120 с.
5. Акты Юго-Западной России. – К., 1887. – Т. 7. – 561 с.
6. Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // УІЖ, 1957. – № 1. – С. 94–105.
7. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. – К. : Дніпро, 1997. – 320 с.
8. Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького // Твори. Архів. Студії. – Т. 2. – Філадельфія; Пенсільванія. – 1980. – 637 с.
9. Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. – Львів, 1929. – 150 с.
10. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 4-те вид. – К. : Критика, 2009. – 584 с.
11. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Нью-Йорк : Булава, 1956. – 111 с.
12. Воссоединение Украины с Россией. – в 3-х томах. – М. : АН СССР, АН УССР, 1954. – Т. 2. – 559 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бевз Тетяна Анатоліївна – головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор історичних наук.

Висоцький Олександр Юрійович – професор кафедри історії та українознавства Національної металургійної академії України, кандидат історичних наук, доктор політичних наук.

Гай-Нижник Павло Павлович – старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор історичних наук.

Гаман-Голутвіна Оксана Вікторівна (Російська Федерація) – завідувач кафедри МГІМО (У) МЗС Росії, президент Російської Асоціації політичної науки, доктор політичних наук, професор.

Зуйковська Аліна Альбертівна – науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат політичних наук.

Каращук Микола Григорович – доцент кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат політичних наук.

Кармазіна Марія Степанівна – завідувач відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор політичних наук, професор.

Квітка Оксана Анатоліївна – студентка магістерської програми Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Кохан Галина Вікторівна – головний спеціаліст аналітично-інформаційного відділу Національного інституту стратегічних досліджень, кандидат політичних наук.

Мельник Наталія Тарасівна – студентка магістерської програми Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Мороко Владислав Валерійович – доцент кафедри соціальної роботи Запорізького національного технічного університету, кандидат історичних наук.

Полтавець Сергій Васильович – докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат політичних наук.

Полунін Олексій Васильович – старший науковий співробітник лабораторії психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, кандидат психологічних наук.

Рибій Олена Володимирівна – молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат політичних наук.

Чабанна Маргарита Валеріївна – доцент кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська Академія», кандидат політичних наук.

Чупрій Леонід Васильович – докторант відділу політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень, кандидат філософських наук.

Яковлєв Максим Володимирович – доцент кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія», кандидат політичних наук.

Яремчук В'ячеслав Дмитрович – провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат історичних наук.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України*

2012 / 3(59) (травень-червень)

Верстка, макет – *Людмила Лисенко*

Підписано до друку 05.07.2012 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура SchoolBook. Ум. др. арк. 22,32. Обл.-вид. арк. 19,40
Тираж 300 прим. Зам. № 497

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 26 В.
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.